

**JAZYKOVÉ ZMENY
V HISTORICKOM VÝVINE GRAMATICKÝCH
TVAROV Z ASPEKTU GRAMATIKALIZÁCIE
(NA PRÍKLADE VÝVINU SLOVENSKEHO PRÉTERITA)**

Gabriela Múcsková

2016

Univerzita Komenského v Bratislave

JAZYKOVÉ ZMENY
V HISTORICKOM VÝVINE GRAMATICKÝCH
TVAROV Z ASPEKTU GRAMATIKALIZÁCIE
(NA PRÍKLADE VÝVINU SLOVENSKEHO
PRÉTERITA)

Gabriela Múcsková

2016

Univerzita Komenského v Bratislave

Publikácia vznikla v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0848/13 *Jazyková zmena v historickom vývine jazyka a v procese formovania jeho spisovnej variety.*

Základný empirický výskum pramenného materiálu bol realizovaný v rámci plnenia úloh grantového projektu VEGA 2/0105/14 – *Slovník slovenských nárečí.*

© Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Filozofická fakulta UK v Bratislave

2016

Recenzenti:

doc. Mgr. Martina Ivanová, CSc.

doc. Mgr. Bohumil Vykypěl, Ph.D.

ISBN 978-80-223-4211-7

OBSAH

Úvod	5
1 JAZYKOVÁ ZMENA	7
1.1 Morfológická jazyková zmena.....	8
1.2 Gramatikalizácia ako jazyková zmena.....	13
1.3 Fázy a parametre gramatikalizácie.....	22
2 GRAMATICKÉ STVÁRNENIE MINULÝCH DEJOV V PSL. VÝVINE JAZYKA.....	27
2.1 Aorist.....	30
2.2 Imperfektum.....	32
2.3 Zánik aoristu a imperfekta	33
2.4 Perfektum.....	37
2.5 Plusquamperfektum/Antepréteritum.....	39
3 HISTORICKÝ VÝVIN PERFEKTA A PRÉTERITA Z ASPEKTU GRAMATIKALIZÁCIE.....	45
3.1 Syntaktická konštrukcia	45
3.2 Analytická konštrukcia	48
3.2.1 Vznik préterita.....	49

3.2.2	Eliptická konštrukcia 3. osoby singuláru a plurálu	57
3.2.3	Analytická konštrukcia osobné zámeno + <i>l</i> -ový tvar	75
3.3	Hláskoslovný vývin tvarov pôvodného <i>l</i> -ového prídavného prísudka a prítomníka slovesa <i>byť</i> v kontexte vývinu gramatických tvarov	83
3.3.1	Regionálna variantnosť pôvodných <i>l</i> -ových participií	84
3.3.2	Regionálna variantnosť prítomníkových tvarov slovesa <i>byť</i>	97
3.4	Syntetizácia analytického tvaru	99
3.4.1	Paradigmatizovaný syntetický tvar	100
3.4.2	Tvary 1. a 2. osoby singuláru s koncovkou <i>-m, -s</i> vo východoslovenských nárečiach	103
3.4.3	Tvary 2. osoby singuláru s koncovkou <i>-s</i> v záhorských nárečiach ..	111
3.4.4	Tvary 1. osoby singuláru s koncovkou <i>-ch (-k, -f)</i>	116
3.4.5	Synchrónna variantnosť a zánik syntetizovaných analytických tvarov	129

4 DESÉMANTIZÁCIA A DEKATEGORIZÁCIA

AKO KOVERTNÉ VÝVINOVÉ PROCESY	137
4.1 Prézntné formy slovesa <i>byť</i>	138
4.2 <i>L</i> -ové prídavné prísudky	147

NA ZÁVER: PREČO GRAMATIKALIZÁCIA 163 |

SUMMARY 167 |

BIBLIOGRAFIA 173 |

Skratky bibliografických odkazov	191
Skratky jazykov	191

ÚVOD

Jazyková zmena je nevyhnutnou súčasťou každého živého jazyka, ktorý slúži komunikačným potrebám svojich používateľov a ktorý si oni odovzdávajú v generáciách. Práve komunikácia a osvojovanie jazyka tvoria prostredia, v ktorých sa objavujú jazykové inovácie a variantnosť a v ktorých dochádza k jazykovým zmenám. Téma jazykovej zmeny sa dotýka všetkých lingvistických disciplín, smerov a prístupov. Spája aj tie prístupy, ktoré si zdanlivo protirečia, objavuje sa v témach vzájomne vzdialených disciplín, spája základný výskum jazyka i teoretické a filozofické otázky jeho podstaty. Skúmanie motivácií a propagácie jazykovej zmeny prekračuje hranice lingvistiky a spája ju s vedeckými disciplínami skúmajúcimi spoločnosť – jej fungovanie, kultúru a históriu.

Tému podstaty, priebehu a jazykových i mimojazykových súvislostí jazykovej zmeny v celej jej šírke nie je možné obsiahnuť či vyčerpať, tak ako nie je možné komplexne opísať a vysvetliť vývoj jazyka, ktorý pozostáva z veľkého súbor vzájomne viac alebo menej súvisiacich a na seba nadväzujúcich jazykových zmien. Preto práce zachytávajúce vývin jazyka ako celku sú do veľkej miery opisné, selektívne a zovšeobecňujúce a pri opise konkrétnych jazykových zmien sa opierajú o štruktúrne chápanie jazykových rovín. Popri nich vznikajú práce s hlbším záberom do niektorej jazykovej roviny či jej vybraného výseku alebo práce špeciálne zamerané len na jeden typ alebo prípad jazykovej zmeny – no i v takýchto prípadoch platí konštatovanie o nevyčerpatelnosti danej témy. Z mozaiky opisov a analýz jazykových zmien nevzniká len poznanie samotného vývoja jazyka, ale aj základ pre všeobecnolingvistické hľadanie podstaty a charakteru jazykovej zmeny i jazyka samotného.

Práca o vývine slovenského gramatického tvaru préterita má ambíciu byť príspevkom do spomínanej mozaiky. Vychádza z poznatkov starších historickolingvistických opisov vývinu slovenského jazyka a známych jazykových zmien, ako aj podobných opisov slovenčine najbližších slovanských jazykov – češtiny a poľštiny. Bázou pre základný materiálový výskum boli súbory historických i nárečových záznamov uložené v archívoch a kartotékach Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave a Filozofickej fakulty UK v Bratislave alebo publikované v pramenných vydaniach. Čiastočne som využila aj vlastné záznamy východoslovenských spišských nárečí a archívne dokumenty získané v Štátnom oblastnom archíve v Levoči, ktoré boli predmetom mojich starších prác. Teoretický základ predkladanej analýzy vývinu slovenského préterita tvorí teória gramatikalizácie, ktorá sa začala rozvíjať najmä v 2. polovici 20. storočia a v slovenskej historickej lingvistike zatiaľ nebola systematickejšie aplikovaná. Aj preto je v prvej kapitole, zameranej na procesuálne chápanie jazykovej zmeny, zahrnutá aj podkapitola o základných teore-

tických a metodologických východiskách tejto teórie. Druhá kapitola obsahuje stručný prehľad a charakteristiku súboru praslovanských gramatických tvarov, ktoré vyjadrovali rôzne časové a aspektové súvislosti minulých dejov. Jadro práce tvorí tretia kapitola zachytávajúca vznik a vývoj pôvodného praslovanského analytického tvaru perfekta a neskoršieho všeobecného préterita a s ním súvisiace vývinové zmeny ako zánik tvarov slovesa *byť* v tretích osobách či v slovenčine okrajové nárečové prípady syntetizácie analytických tvarov. Štvrtá kapitola je zameraná na sémantické a kategoriálne zmeny, ktoré sú kľúčové v začiatkových fázach gramatikalizačného vývoja a ktoré sú zreteľnejšie identifikovateľné v komparácii so štruktúrne či vývinovo príbuznými jazykovými zmenami a dynamickými javmi.

Opisované a interpretované vývinové procesy a čiastkové zmeny neboli v našej historickej lingvistikе doteraz neznáme, no niektoré z týchto zmien sú v práci rozpracované detailnejšie a interpretované v širších vývinových súvislostiach. Hlavný prínos celej analýzy je v jej zakomponovaní do postupnosti, ktorá charakterizuje gramatikalizáciu ako dlhodobý proces zmeny lexikálnych jednotiek na jednotky gramatické. V takejto perspektíve je možné odhaliť a vysvetliť súvislosti a podmienenosť zdanlivo samostatných alebo vzdialených jazykových zmien, ako aj mnohotvárnosť a prirodzenú podstatu jazykovej variantnosti. Teória gramatikalizácie sa pre mňa postupne stala kľúčom k otváraniu hraníc jazykových rovín i k spájaniu diachrónneho a synchronného „oddelenia“ jazykového vývinu. Záverečná kapitola práce je preto venovaná inšpiráciám, ktoré prináša gramatikalizačný pohľad na vývoj jazyka.

Pri spracúvaní vybranej témy a príprave publikácie som, samozrejme, nebola sama. Preto sa chcem na tomto mieste poďakovať všetkým, ktorí mi pomohli. Grantovej agentúre Vega, vďaka ktorej som mohla získať množstvo zahraničných i domácich publikácií a prezentovať čiastkové výsledky na domácich i zahraničných konferenciách. Kolegom a priateľom z Filozofickej fakulty UK a z Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za podporu, priazeň i mnohé inšpirácie a konkrétne rady. Za ochotu, pomoc a trpezlivosť ďakujem aj pracovníkom knižníc na oboch pracoviskách.

Výsledky prezentované v tejto knihe neoddeliteľne spájajú moje pôsobenie v oboch spomínaných inštitúciách. V každej iným spôsob čerpám cenné podnety a inšpirácie. Sú to predovšetkým často nekonečné a komplikované diskusie nad heslami Slovníka slovenských nárečí v Dialektologickom oddelení JÚLŠ SAV. Na Filozofickej fakulte UK sú to hodiny strávené so študentmi na prednáškach a seminároch, ktorí ma stále nútia hľadať nové spôsoby a interpretácie pri výklade javov historického vývinu jazyka a jeho dialektov.

Úprimné poďakovanie patrí tiež obom recenzentom za pozorné prečítanie rukopisu a cenné pripomienky a doplnenia.

Napokon sa chcem poďakovať svojej rodine – rodičom, manželovi a deťom – za podporu, toleranciu a lásku. Im venujem svoju prácu.

Autorka

1 JAZYKOVÁ ZMENA

Z porovnania súčasného stavu jazyka so stavom v niektorom historickom štádiu jeho vývinu, ktorý poznávame a rekonštruujeme na základe štúdia starých historických dokumentov a historicko-porovnávacími metódami, vyplývajú poznatky o historických hláskoslovných, fonologických, gramatických a lexikálnych jazykových zmenách, ktoré sa zväčša opisujú ako dvojica prvkov – jeden (prvok A) je pôvodný a druhý (prvok Z) sa označuje ako reflex za pôvodný prvok A. Opis historického vývinu jazyka sa potom skladá z veľkého množstva výrazov typu $A > Z$, ktoré niekedy neprekráčajú „hranice“ štruktúrne vymedzených jazykových rovín, inokedy vyplývajú zo zmien štruktúrne komplexnejších alebo jednoduchších jednotiek, alebo sú ich motivantmi. Skúmanie historického vývinu jazyka (označované tradične ako diachrónna lingvistika) tak stojí v opozícii k skúmaniu stavu jazyka v istom období (synchronná lingvistika), najčastejšie v období súčasného jazyka, ktorým každodenne komunikujeme, ktorý používame, prežívame a „cítíme“.

Hranice diachrónnej a synchronnej lingvistiky sa výrazne zahmlievajú, ak sa pozornosť pri skúmaní jazykových zmien sústreďuje na úsek (ktorým môže byť aj veľmi dlhé časové obdobie) medzi prvkami A a Z – teda na samotný priebeh jazykovej zmeny. Vývinové obdobie medzi stavom A a stavom Z sa vyznačuje rôznou mierou koexistencie oboch prvkov ($A > A/Z > Z$) alebo sa skladá z postupných čiastkových a na seba nadväzujúcich zmien – subprocesov ($A > B > C > \dots > Z$), ktoré rovnako prechádzajú istou fázou koexistencie a variantnosti ($A > A/B > B/C > \dots > Z$). Z takéhoto pohľadu sa potom jazyková zmena javí ako proces pozostávajúci z viacerých subprocesov, ktoré sú vzájomne podmienené a viac alebo menej usúvzťažnené s inými v jazyku prebiehajúcimi zmenami alebo dynamickými javmi. V skúmaní priebehu jazykovej zmeny sa pozornosť sústreďuje na jej motivácie, na vznik inovácie, mechanizmy jej replikácie a konvencionalizácie, ako aj na rôzne formy koexistencie v (historickom či súčasnom) synchronnom stave jazyka, ktorú vnímame ako prirodzenú variantnosť.

Jazykovú zmenu teda nechápeme ako izolovanú a autonómnu „výmenu“ jedného prvku za iný prvok či jedného jazykového mikrosystému na iný, ani ako prostý vznik alebo zánik jazykových jednotiek rôznej štruktúrnej povahy. Toto chápanie vyplýva najmä z „prostredia“, v ktorom reálne jazyková zmena prebieha.

Jazykové zmeny sa prvotne nerealizujú v systémových štruktúrach (hlások, foném, gramatických tvarov či lexém) jazyka, ale v procese používania konkrétnych pomenovacích jednotiek v komunikácii, v širšom jazykovom a mimojazykovom kontexte, čo prirodzene vedie ku kookurencii a vzájomnej interakcii viacerých prebiehajúcich dynamických procesov v jazyku. Priebeh jednej jazykovej zmeny zákonite reflektuje ďalšie (súčasné i predchádzajúce) vývinové procesy a zároveň je fak-

torom, ktorý motivačne vplýva na dynamiku a variantnosť iných, najmä kolokačných, jednotiek. Preto reálna jazyková zmena je taká, ktorá v sebe spája motivácie vyplývajúce z mimojazykových skutočností i širokej vnútrojazykovej dynamiky a ktorá vo svojom priebehu zasahuje iné prebiehajúce zmeny a produkuje nové podnety pre ďalšie jazykové inovácie. Prejavuje sa v rečovej aktivite používateľov na konkrétnych jazykových jednotkách v mnohonásobných replikáciách a vplyvom analógie a potreby transparentnosti nadobúda často systémový charakter. Ten je však v celej šírke štruktúrnych vzťahov uchopený a odhalený až v lingvistickej interpretácii, v ktorej sa aj samotné jazykové zmeny štruktúrne charakterizujú ako hláskové, morfológické, syntaktické či lexikálne, hoci i tu – ak je centrom skúmania historickej zmeny jej procesualnosť – dochádza k značnému „zahmlievaniu“ hraníc.

Predmetom našej lingvistickej interpretácie je vývoj analytickej konštrukcie praslávanského perfekta a jeho zmena na všeobecné préteritum v slovenčine (čiasťtočne aj v porovnaní s najbližšími západoslovanskými jazykmi). Ako sme však naznačili vyššie, bude nás zaujímať najmä priebeh tejto zmeny, jej postupnosť a fázy z pohľadu teórie gramatikalizácie, ako aj variantné podoby v historických štádiách a v súčasnom stave jazyka a jeho – najmä nárečových – variet. Hoci túto zmenu zo štruktúrnolingvistického hľadiska klasifikujeme ako morfológickú, analyzujeme ju v kontexte ďalších zmien – takých, ktoré motivovali alebo ovplyvnili jej priebeh, alebo takých, ktoré samy boli touto zmenou motivované či ovplyvnené. A je prirodzené, že nejde len o zmeny gramatické, ale že sú to zmeny týkajúce sa prvkov rôznej a premenlivej štruktúrnej zložitosti.

1.1 MORFOLOGICKÁ JAZYKOVÁ ZMENA

Jazykové zmeny v morfológickom pláne jazyka sa prejavujú na formálnej, funkčnej a významovej stránke takých jazykových jednotiek, ktoré plnia (alebo nadobúdajú) v jazyku nejakú abstraktnú gramatickú kategoriálnu funkciu a sú formálnymi reprezentantmi opozičných paradigmatických vzťahov. Zo synchronného morfológického hľadiska tu môže ísť o koncovky alebo samostatné (diskrétne) jednotky s funkciou gramatickej morfémy (ako základné indikátory gramatického významu), lexikálno-gramatické jednotky (modifikačné morfémy, modálne jednotky) i niektoré slovotvorné jednotky (napr. vidové predpony). Z diachrónneho hľadiska môže však ísť aj o autosémantické lexikálne jednotky, ktoré sa v istých kontextoch konvencionalizovali ako funkčno-sémantické prvky gramatickej povahy (ale aj gramaticko-lexikálnej či lexikálnej povahy) a stali sa indikátormi nejakého abstraktného konceptu – neskoršieho gramatického významu.

Gramatické jednotky jazyka sú výsledkom jeho historického vývinu, dlhodobého a často aj variantného používania spomínaných jazykových jednotiek v komunikácii, v ktorej sa prejavuje ich funkčnosť. Tak, ako v prípade akýchkoľvek iných ja-

zykových jednotiek, aj gramatické zmeny vychádzajú z nejakých historických inovácií, ich selekcie a propagácie v komunikácii, ich interpretácie ako základu následnej replikácie alebo imitácie (porov. Croft, 2000). A hoci sa jazykové zmeny realizujú v komunikácii, nie sú komunikantmi – používateľmi jazyka – uvedomované, registrované (Dolník, 2010, s. 66 an; Žigo, 2012, s. 8; Múcsková, 2007, s. 366 an). Tak ako zmeny lexikálnych jednotiek, aj gramatické zmeny sú podmienené rozvojom myslenia a pragmaticko-komunikačnými potrebami (čo sa primárne prejavuje sémantickými a syntaktickými inováciami, ktoré sú často motivované expresívnosťou), vnútrojazykovými procesmi (založenými na analógii alebo na napätí v rámci formálno-sémantických vzťahov ako nežiaduca homonymia alebo nadbytočná synonymia) alebo spoločenskými a politickými okolnosťami (ktoré vytvárajú podmienky pre jazykovú konvergenciu, divergenciu alebo medzijazykové kontakty).

Na vývine formy, funkcie a významu jazykových jednotiek, ktoré plnia gramatické funkcie (máme predovšetkým na mysli tvarotvorné jednotky), sa súčasne alebo v nejakej postupnosti prejavujú viaceré jazykové zmeny – okrem zmien realizujúcich sa hlavne v rámci gramatického plánu jazyka (analógia, reanalýza a gramatika-lizácia) sú to aj zmeny, ktoré primárne vychádzajú zo štruktúrne jednoduchších jednotiek (napr. historické hláskové zmeny), alebo sú to zmeny podmienené sémantickými transformáciami lexikálnych jednotiek a ich kolokability.¹

Podľa Igora Němca súvislosti medzi zmenami v rôznych rovinách jazyka je treba vnímať na pozadí „složitého vzájemného pôsobení obecných a špecifických zákonitostí jazykového vývoje“ (1968, s. 41), ktoré autor vníma predovšetkým ako upevňovanie systémovosti a odstraňovanie vnútrojazykových rozporov.² Ako bolo spomenuté vyššie, jazykové zmeny, realizujúce sa v konkrétnej rečovej aktivite používateľov jazyka, vo svojom priebehu reflektujú okrem systémovolingvistiky vymedzených zákonitostí jazykového vývoja i kognitívne, pragmaticko-komunikačné a mimojazykové (jazykovopolitické) faktory, ktoré môžu v rôznej miere modifikovať rozvíjanie vnútrojazykových podnetov.

Na tomto mieste sa nebudeme podrobne venovať všetkým zmenám a vývinovým procesom, ktoré sa spolupodieľajú alebo ovplyvňujú gramatické jazykové zmeny. Stručne sa pristavíme len pri tých typoch zmien, na ktoré sa zameriavame v našej ďalšej analýze vývinu formálnej, sémantickej a funkčnej stránky jednotiek nadobúdajúcich v priebehu jazykového vývinu gramatickú funkciu.

¹ Termíny kolokácia a kolokabilita v práci používame v širšie chápanom význame podľa vymedzenia A. Jarošovej (2007).

² Čo sa podľa autora prejavuje upevňovaním systémovej súmernosti, zámenou nemotivovaných slov slovami motivovanými a posilňovaním systémovej viazanosti súvzťažných jednotiek, zánikom nežiaducej polysémie a homonymie, ako aj zánikom synonymie alebo odstraňovaním rozporu medzi jednoduchým významovým prvkom a jeho viacsovným formálnym stvárnením (ibid., s. 41 an).

a) Hláskové zmeny v jazyku sa priamo prejavujú na zmene samotnej formy gramatických tvarov, najmä tvarotvorných formantov a v prípade alternačných výsledkov hláskových zmien aj tvarotvorných základov (napr. kontrakcia, odpadávanie koncových hlások, epentéza, diftongizácia a monoftongizácia, ablautové striedanie, zjednodušovanie spoluhláskových skupín atď.). Veľká časť týchto zmien nemá vplyv na zmeny gramatického významu tvarotvorných formantov, resp. nezasahuje do celkového súboru gramatických významov – gramém – a ich formálnych identifikátorov. Avšak v prípadoch, keď v dôsledku hláskových zmien dochádza napríklad k vzniku gramatických homoným alebo synonym a k strate funkčnej transparentnosti nejakého tvaru (napr. homonymia 2. a 3. osoby sg. praslovanských syntetických tvarov imperfekta a aoristu – p. 2.1.3) alebo k zblížovaniu a identifikácii základných tvarov flektívnych typov, môže byť takáto hlásková zmena motivantom alebo jedným z motivantov gramatickej zmeny, alebo môže viesť k prehodnocovaniu, resp. k posilneniu alebo oslabeniu produktívnosti flektívnych typov a k analogickému vyrovnávaniu ďalších tvarov paradigmy.

b) Analógia patrí k primárnym princípom, ktoré ovplyvňujú podobu a fungovanie jazyka (a nie len jazyka) a jeho vývinu, a tiež k základným teleologickým mechanizmom v priebehu jazykových zmien. Ako uvádza Pavol Žigo, „(o)pis prevažnej časti vývinových zmien v jazyku teda nie je ničím iným, len pochopením analógií“ (2012, s. 19). Vo vývine a dynamike gramatických vzťahov zohrávajú zmeny podmienené analogickým uvažovaním (či správaním, ktoré sa najvýraznejšie prejavuje v ontogenéze jazyka) zásadnú úlohu. Gramatický systém sa formuje v postupnom vývine jazyka – jeho používaním a osvojovaním – na základe ikonického a indexického spôsobu myslenia, ktoré sa riadi kognitívnymi princípmi – vnímaním podobností a odlišností a schopnosťou kategorizovať. Teórie založené na používaní jazyka (usage based grammar) vychádzajú z presvedčenia, že štruktúrne vzťahy, ktoré pozorujeme na povrchu gramatického plánu jazyka, sú vývinovo podmienené kognitívnymi procesmi prítomnými a mnohonásobne sa opakujúcimi v používaní jazyka. Vysvetľovanie synchronných a overtne sa prejavujúcich jazykových štruktúr (ako aj ich dynamiky a variantnosti) preto nadväzuje na poznanie vzájomných prepojení medzi používaním jazyka, kognitívnymi procesmi a historickými jazykovými zmenami (podrobne sa problematike venuje vo viacerých prácach J. Bybee – p. napr. 2010). Základ jazyka tvoria konkrétne lexikálne jednotky, z ich fungovania sa postupne – utváraním spontánnych a často aj variantných systemizácií – formuje abstraktný gramatický systém (morfológia jazyka), ktorý síce nie je uvedomovaný, ale riadi používanie jazyka (podrobne p. Fischer, 2011, s. 37 an; porov. tiež Fischer, 2010). Tieto analógiou podmienené procesy prebiehajú predovšetkým pri osvojovaní jazyka, čo sa z dlhodobého hľadiska prejavuje v procese jeho historického vývinu a v priebehu jazykových zmien. Z hľadiska lingvistického opisu morfologického vývinu jazyka sa tak vývin javí ako súbor alebo následnosť analogických procesov,

vyrovnávania gramatických tvarov, vytvárania a rozširovania morfológických štruktúr a paradigiem. Historickolingvistické opisy jazyka potom poukazujú na to, ako sa na základe analogického uvažovania formujú gramatické jednotky a ich významy a ako sa v rámci paradigmatických vzťahov (horizontálnych a vertikálnych) identifikujú a formálne vyrovnávajú príbuzné významy jednotlivých gramatických tvarov a utvárajú sa – aj na základe frekvencie – gramatické modely, typy.

„Vyrovnávané“ gramatické tvary si pritom v syntaktickej štruktúre vety zachovávajú svoj gramatický význam a funkciu, ale analogicky preberajú novú formu fungujúcu v tomto význame v inom – aktuálne produktívnom a frekventovanejšom – type. Na ilustráciu uvedieme niekoľko príkladov: Historické tvary a-kmeňových životných maskulín (napr. *slugy, sludzě, slugoiq, slugy, slugь, slugachь, ...*) analogicky priberali koncovky produktívnych *o-* a *u-* kmeňov (dnes *sluhu, sluhovi, sluhom, sluhovia, sluhov, sluhoch...*) ako typov, ktorých produktivnosť sa výrazne prejavila po vývine gramatickej kategórie životnosti; v súčasnosti sa táto tendencia ďalej prejavuje napr. v prenikaní koncovky *-i* do tvarov N. pl. typu hrdina so zakončením v singulári na *-ta* (*ateisti, poeti*) a podľa toho *i* do tvarov so zakončením na *-ca* v hovorových komunikátoch – ako napr. *záujemci, zákonodarci, zástanci, zástupci, dôchodci, strážci, výherci, porotci* (podľa tvaru N. pl. maskulín dominantného typu *chlap*) (porov. Dvonč, 1984, s. 29; Dolník, 2010, s. 58). Do tvarov 1. osoby singuláru tematických slovies prenikla takmer vo všetkých slovenských nárečiach atematická koncovka *-m* (*idq > idemь*). Analógia sa podieľa aj na odstraňovaní alternačných variantov v tvarových paradigmách (typy *ruce > ruky, masielce > masielko, hlce > hltá* a pod.). Z pohľadu paradigmatického opisu gramatického systému vzniká dojem, že sa jazyk pôsobením analogických mechanizmov spravidelňuje, hoci to, samozrejme, nebolo vedomým zámerom jeho používateľov.

To, že analógiou podmienené jazykové procesy sú spontánne a nezámerné, dokazujú mnohé prípady variantnosti tvarov vo vnútri paradigmatických systémov jazyka, ako aj heterogénna diferencovanosť tvarov v regionálnych nárečiach či divergentný vývin jazykov.

c) Zatiaľ čo analógiou dochádza najmä k zmenám formy gramatických jednotiek, pri **reanalýze** sa formálna – povrchová – podoba tvarov a konštrukcií nemení. V procese utvárania spontánnych systemizácií môže dôjsť k prehodnoteniu vnímania morfe-
matickej, slovotvornej alebo – v prípade gramatických zmien najmä – syntaktickej štruktúry konštrukcie, v dôsledku čoho sa môže zmeniť aj funkcia jazykových jednotiek. Reanalýza je teda „zmena v štruktúre jazykovej jednotky alebo triedy jednotiek, ktorá nezahŕňa žiadnu bezprostrednú alebo skutočnú zmenu vonkajšej podoby“³ (Langacker, 1977, s. 58). Zahŕňa zmenu štruktúry (napr. zmenu interpretácie morfematic-

³ „...change in the structure of an expression or class of expressions that does not involve any immediate or intrinsic modification of its surface manifestation.“ (sloven. preklad G. M.)

kých hraníc a prehodnotenie významu morfému na iné sémanticko-syntaktické kategoriálne významy či charakteristiky), zmenu hierarchie zložiek v štruktúre, zmenu kategoriálnych významov, gramatické vzťahy a kohéznosť tvarov (porov. Harris – Campbell, 1995, s. 61 – citované podľa Hopper – Traugott, 2003, s. 51). Následkom zmeny štruktúry danej jednotky však neskôr môže dôjsť aj k hláskovým alebo tvarotvorným zmenám formy (vplyvom analógie), alebo môže mať takáto zmena vplyv na priebeh iných zmien, prípadne slovosledu. Napríklad zmenou chápania hranice koreňovej morfémy *kryj-e-šb* > *kry-je-šb* nadobúda *j* charakter konsonantického *j*, v dôsledku čoho tu nedochádza ku kontrakcii a jednotka sa systemizuje v inej slovesnej triede (p. Krajčovič, 1986, s. 130). Podobne sa prehodnocuje tvar *vol-aj-qt̃* > *volaj-ú*. V tvare gen. sg. u-kmeňov *synov-ъ* sa po zániku koncového jeru začína ako gramatická morféma vnímať pôvodná tematická kmeňová morféma *-ov-*, ktorá sa následne stala natoľko produktívnou, že sa (analogicky) rozšírila do všetkých tvarov maskulín (porov. 1.2). Reanalýzou štruktúry aoristového plusquamperfekta typu *robila bych* (kde *bych* je reliktom aoristového tvaru 1. os. sg. slovesa *byť*) na *robila by-ch* sa *ch* začalo vnímať ako ekvivalent prítomníkového tvaru slovesa *byť* (*som*), čo viedlo v niektorých nárečiach k analogickému vyrovnaniu v tvare préterita na *robila-ch* – p. kap. 3.4.4).

Reanalýza a analógia sú považované za dominujúce mechanizmy v jazykovom vývine, najmä v priebehu morfosyntaktických zmien, a sú dôležitou súčasťou ďalšej jazykovej zmeny morfosyntaktického charakteru – **gramatikalizácie** – t. j. zmeny, v priebehu ktorej sa autonómna lexikálna jednotka v istom kontexte stáva abstraktnou gramatickou jednotkou. Reanalýza je pre celkový proces gramatikalizácie najdôležitejšou zmenou, pretože sa priamo dotýka fungovania gramatických pravidiel a je predpokladom uplatnenia následných analogických zmien prejavujúcich sa aj formálne (porov. Hopper – Traugott, 2003, s. 39). Jazykové zmeny motivované analógiou alebo ovplyvnené reanalýzou sú veľmi úzko spojené s už existujúcim systémom gramatických kategórií a paradigmatických vzťahov jazyka, ktorý však – ako súbor gramatických jednotiek, ktoré majú nejaký kategoriálny význam – zásadne nemenia. Podieľajú sa hlavne na zmenách formálnej a funkčnej stránky reprezentácií gramatických významov.

Na druhej strane, gramatikalizácia je mechanizmus, ktorý ovplyvňuje podstatu gramatického systému jazyka, môže zmeniť kvalitu gramatického plánu, vytvárať nové gramatické prostriedky na vyjadrenie konceptov, ktoré dovtedy v jazyku neboli vyjadrované gramatickými prostriedkami a dokonca neboli súčasťou tvarotvorných paradigiem. Gramatikalizáciou sa vytvárajú nové alebo modifikujú existujúce gramatické kategórie a abstraktné gramatické významy (porov. Hopper – Traugott, 2003, s. 22⁴). W. Croft (2000,

⁴ P. J. Hopper a E. C. Traugott v tejto súvislosti pripomínajú konštatovanie A. Meilleta, ktorý ako prvý použil termín „gramatikalizácia“ na označenie zmeny lexikálnej jednotky na jednotku gramatickú (p. nižšie) a ktorý v článku *L'evolution des formes grammaticales* (1912) píše: „Whereas analogy may renew forms in detail, usually leaving the overall plan of the system untouched, the ‚grammaticalization‘ of certain words creates new

s. 156⁵) považuje gramatikalizáciu za základ väčšiny gramatických zmien, ktoré sa v jazyku udiali. Na inom mieste dokonca píše, že „gramatikalizácia je proces pomocou ktorého sa vytvára gramatika“ (Croft, 2001, s. 366; porov. tiež Mengden – Simon, 2014, s. 354).

1.2 GRAMATIKALIZÁCIA AKO JAZYKOVÁ ZMENA

Podstatou gramatikalizácie ako jazykovej zmeny je postupný vývin samostatných autosémantických lexikálnych jednotiek na jednotky, ktoré zastupujú abstraktné gramatické významy, alebo vývin istých gramatických jednotiek na iné (všeobecnejšie) gramatické jednotky s vyššou mierou abstraktného gramatického významu (p. Heine – Kuteva, 2004, s. 2; Heine, 2003, s. 575 – 577; Lehmann, 2002, s. 9 an, Hopper – Traugott, 2003, s. 1 an a ďalší).⁷

Gramatickú funkciu nadobúda lexikálna jednotka v procese často dlhodobého vývinu, na začiatku ktorého lexéma funguje pravidelne v istých opakujúcich sa kontextoch (výpovediach) ako plnovýznamová, samostatná jednotka a vo svojom lexikálnom význame zastupuje aj istý (mimojazykový) koncept. Napríklad sloveso *íst'* vo význame ‚premiestňovať sa niekam s cieľom niečo robiť‘⁸ zahŕňa v sebe okrem

forms and introduces categories which had no linguistic expression. It changes the system as a whole“ (1912, s. 133 – citované v anglickom preklade podľa Hopper – Traugott, 2003, s. 23).

⁵ S odvolaním sa na prácu M. Haspelmatha *Does grammaticalization need reanalysis?* (1998).

⁶ „Grammaticalization is the process by which grammar is created.“ (sloven. preklad G. M.)

⁷ Prvý krát túto zmenu ako „priradenie gramatickej funkcie nejakému lexikálnemu výrazu“ (= „l'attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome“) definoval a pomenoval indoeuropeista Antoine Meillet (1912/1958, s. 131). O dodatok, že môže ísť aj o vývin „menej“ gramatických jednotiek na „viac“ gramatické (= „from less grammatical to a more grammatical status“) rozšíril definíciu Jerzy Kuryłowicz (1965, s. 69). Meilletove myšlienky o pôvode gramatických tvarov vychádzajú z konceptu evolučného vývoja ľudskej reči. Význam jeho práce spočíva v tom, že ako prvý gramatikalizáciu ako jazykovú zmenu pomenoval a odhalil jej dôležitosť pre teóriu jazykovej zmeny a problematiku pôvodu gramatických tvarov. Avšak opis vývinu gramatickej morfémy z predchádzajúcej lexikálnej jednotky v mnohom pripomína Humboldtovu hypotézu o štyroch štádiách pôvodu gramatiky jazykov (predstavenú v práci *Über das Entstehen der grammatikalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung*, 1825) a tiež jeho typológiu jazykov. Pre vznik teórie gramatikalizácie, ako aj pre rozvoj teórie jazykovej zmeny, mala zásadný význam tiež práca Georga von der Gabelntza *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bisherigen Ergebnisse* (1891) (podľa Hopper – Traugott, 2003, s. 19 an; p. tiež Mengden – Simon, 2014, s. 348).

⁸ Presnejšie vymedzenie tohto významu uvádza slovník súčasného jazyka ako: „(o ľud'och) premiestňovať sa, premiestniť sa (peši al. dopravným prostriedkom) niekam s cieľom niečo robiť, napr. stráviť niekde čas, niečo priniesť, získať al. dosiahnuť“ (SSSJ, 2011, s. 415; ako tretí význam slova *íst'*).

základnej sémy ‚premiestňovať sa niekam‘ aj koncept ‚úmyslu, zámeru niečo urobiť v blízkej budúcnosti‘. Postupnou replikáciou a uplatnením sa aj v iných štruktúrne a významovo podobných spojeniach sa celá konštrukcia *ísť* + neurčitok ustálila a sémantickou transformáciou rozšírila do nových kolokácií, v ktorých sa prehodnocuje (transformuje) významová štruktúra tejto lexie: ustupuje pôvodná základná séma ‚premiestňovať sa niekam‘ a posilňuje sa koncept ‚úmyslu, zámeru‘ a ‚blízkej budúcnosti‘ alebo – ako uvádza M. Giger (2006b, s. 105) – ‚nastania deja v blízkej budúcnosti s intenciou subjektu‘ (*ide vydať knihu, nejdem to komentovať*). Prienikom do neosobných konštrukcií bez subjektu vyjadruje sloveso *ísť* v danej konštrukcii už len časový význam – ‚blízku budúcnosť‘ (*ide pršať*) alebo expresívny význam ‚nereálny dej, ktorý sa len-len neuskutočnil‘ prítomný najmä vo frazémach (*ide puknúť od smiechu, ide sa zbláznit’ od radosti*). Dôsledkom takejto alternačnej replikácie⁹ sa sloveso *ísť* v danom type konštrukcie prestáva vnímať ako samostatná, autonómna jednotka, ale funguje ako prvok zastupujúci v ustálenej konštrukcii daný koncept. Nadobúda všeobecnejšiu – abstraktnú – funkciu gramatickej povahy (v slovenskej morfológii tradične hodnotenú ako pomocné limitné sloveso) a v spojení s neurčitkom vytvára tzv. prospektívnu konštrukciu, kde už nejde o fyzický pohyb, ale o význam ‚konečný stav pred uskutočnením deja‘ s istým vzťahom ku gramatickej kategórii času¹⁰ (Giger, 2006b, s. 103; 2006a, s. 360 an; p. tiež MSJ, 1966, s. 365).

V priebehu tohto procesu môže pôvodný lexikálny význam úplne zaniknúť a jednotka sa stáva formálnym reprezentantom nejakej gramémy (napr. tvarotvorným formantom) v rámci opozícií na základe gramatickej kategórie. Zaraďuje sa do tvarovej paradigmy slova (paradigmatizuje sa) a pri vyjadrení daného konceptu sa stáva jedinou a obligatórnou. V procese gramatikalizácie (ktorý sme vymedzili ako cyklus perifráza – fúzia – erózia, p. nižšie) sa syntaktická konštrukcia stáva ustáleným analytickým (opisným) tvarom s gramatickým významom a v dôsledku ďalších vývinových zmien môže dôjsť k jej splynutiu do jednotného syntetického tvaru s viazanou gramatickou morférou.

Typickým príkladom takéhoto procesu sú súčasné deklinačné tvary adjektív, ktoré sa aj v historickej lingvistike označujú ako „zložené“. Pôvodne tvorili opozíciu k tzv. menným tvarom. Zložené tvary adjektív boli pôvodne tvorené z menného tvaru adjektíva a tvaru pôvodne ukazovacieho zámena *jb, ja, je*. Spojenie *dobrjъ jь chlapъ* (= ‚dobrý ten chlap‘) malo funkciu presne určiť, determinovať meno – oproti mennému tvaru *dobrjъ chlapъ* označujúcemu bližšie nedeterminovaný subjekt (= ‚dobrý chlap‘). To znamená, že menné a zložené tvary adjektív reprezentovali gramatický význam podobný významu, ktorý sa vzťahuje na kategóriu určitosti a neurčitosti (porov. Krajčovič, 1988, s. 113; Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańc-

⁹ K termínu ‚alternačná replikácia‘ p. Croft, 2000, s. 23.

¹⁰ Porov. tiež definíciu v slovníku: ‚17. (s neurčitkom) ► ako pomocné limitné sloveso vyjadruje blízku budúcnosť al. prípravný stav pred uskutočnením deja: *idem sa vydávať, ženiť; ide byť teplo...* (SSSJ, 2011, s. 415).

zyk, 1955, s. 323 an a ďalší). Jan Gebauer (2007, s. 169) rozdiel menného a zloženého skloňovania vysvetľuje ako pomenovanie vlastnosti nejakého objektu (menný tvar) a pomenovanie objektu (známeho alebo skôr spomenutého), ktorý sa vlastnosťou vyznačuje (zložený tvar). Na skutočnosť, že opozíciu menného a zloženého tvaru adjektíva nie je možné mechanicky stotožniť s opozíciou podľa kategórie určitosti a neurčitosti, známou napr. z gréčtiny, upozorňuje J. Kurz (1958). Podľa neho postponované zámeno dodávalo spojeniu substantíva s adjektívom zvláštnu determináciu – „dôrazne odlišovalo predmet jisté vlastnosti od podobného predmetu s vlastnosťou jinou, že zdôrazňovalo zvláštni individuální vlastnost predmetu, zvláště pak že soustřeďovalo pozornost na adjektivum“ (ibid., s. 213). Upozorňuje tiež na historické doklady zložených tvarov adjektív, ktoré mali substantívnu platnosť (ibid., s. 214). V procese gramatikalizácie sa syntaktické konštrukcie typu *dobrě jь члпавь* (v ďalších tvaroch *добра jeho члпавя, добру жему члпаву* atď.) ustávajú ako analytické tvary s istým determinatívnym gramatickým významom a postponovaný tvar demonstratíva sa stáva samostatnou gramatickou morférou. V ďalšom vývoji sa tvary ukazovacích zámen aglutinačne pripájajú k tvarom adjektív (*добрѣжь члпавь, дображего члпавя, добружему члпаву* atď.) a po hláskových zmenách – najmä kontrakcii a zániku jerov – dochádza k vzniku syntetických adjektívnych foriem (*добрѣ члпавь, добрѣго члпавя, добрѣму члпаву* atď.) a k strate významu ukazovacieho zámena, ktoré tu stráca aj slovnodruhovú kategóriu zámena a splyva s menným tvarom adjektíva. Tvar postupne prestáva byť uvedomovaný ako zložený, ale chápe sa ako syntetický tvar s gramatickou morférou zastupujúcou kategóriu pádu a determinovanosti. V dôsledku hláskovej redukcie sa súvislosť relačného sufixu s pôvodným ukazovacím zámenom prestala uvedomovať a po zániku menných tvarov zaniklo aj povedomie významu determinovanosti ako gramémy.¹¹

Proces gramatikalizácie sa nemusí týkať len samostatných lexikálnych jednotiek, často tu ide aj o vývoj už gramatickej jednotky (ktorá v konečnom dôsledku mohla tiež vzniknúť gramatikalizačným vývinom) na inú, ešte všeobecnejšiu gramatickú jednotku (ide o tzv. sekundárnu gramatikalizáciu).¹² Za takéto prípady považuje-

¹¹ Opisu priebehu gramatikalizačného procesu určitosti v praslovančine a jej zániku v starej slovenčine sme sa podrobnejšie venovali v samostatnej prípadovej štúdií – p. Múcsková, 2012. Zaujímavým príspevkom k otázke gramatikalizácie tohto tvaru je práca E. Hilla (2014; skoršie práce autora na túto tému spomína V. Boček, 2014, s. 309 – 310), v ktorej autor spája vznik tvarov zloženej adjektívnej deklinácie (spoločný balto-slovanský prvok) s germánskym vplyvom.

¹² Ako uvádzajú F. von Mengden a H. J. Simon (2014, s. 348), nie je jednoznačne vymedzené, čo znamená Kuryłowiczov „menej“ a „viac“ gramatický status jednotky. Príklad, ktorý uvádza J. Kuryłowicz, sa týka slovtvornej jednotky, ktorá sa mení na gramatickú, čiže tu ide o vývoj derivačnej morfémy na gramatickú. No môže ísť aj o skutočný rozdiel v gramatickom statuse (stupni gramatikalizácie) nejakej jednotky, čomu zodpovedá aj nami uvedený príklad aoristového tvaru slovesa *byť* a napokon aj prítomníkové tvary slovesa *byť* v našom ďalšom výklade (kap. 3).

me napr. aoristové tvary slovesa *byť* – *bychъ*, *by*, *by* atď. – v pôvodných konštrukciách aoristového antepreterita (*nosil bych*), v ktorých celá konštrukcia zastupovala význam ‚minulého deja pred iným minulým dejom‘ a aoristové tvary slovesa *byť* kategóriu osoby. Reanalýzou sa transformoval časový význam konštrukcie na modálny (kondicionálny) a aoristové tvary slovesa *byť* po zovšeobecnení na jednotnú podobu *by* stratili význam gramatickej osoby a zastupujú v kondicionálnych konštrukciách význam podmienenosti deja v rámci gramatickej kategórie spôsobu (podrobnejšie p. 2.5). Iným príkladom na sekundárnu gramatikalizáciu je pôvodný tematický (kmeňový) sufix *-ov-* zachovaný v tvaroch G. pl. maskulín *u-kmeňov*, ktorý sa po reanalýze tvarotvorného základu a hláskových zmenách (*synov-ъ* > *syn-ovъ* > *syn-ov*) transformoval na gramatickú morfému a vďaka vlastnosti uniformnej transparentnosti (p. Žigo, 2012, s. 77) sa generalizoval v takmer celej triede maskulín.

O gramatikalizácii môžeme hovoriť aj v prípadoch, keď proces nedospel do štádia gramatického tvaru (s gramatickou morfému) a daná konštrukcia nie je súčasťou morfolologickej paradigmy slova (napr. limitné, fázové alebo modálne slovesá, syntaktické gramatické prostriedky a pod.), alebo dokonca aj v prípadoch, keď sa nejaká konštrukcia vyskytuje len v určitých kontextoch, kde okrem vecného významu zastupuje aj nejaký gramatický vzťah alebo koncept (napr. rezultatívne konštrukcie – p. 4.1). Z toho vyplýva, že gramatikalizácia sa netýka len jednotiek, ktoré zo systémového morfologického hľadiska považujeme za kategoriálne gramatické tvary, ale že je to proces zasahujúci aj ďalšie syntakticky ukotvené významy. Zároveň jednotky s rôznym stupňom gramatikalizácie dokazujú, že tu ide o proces, ktorý je dlhodobý a prechádza rôznymi stupňami (p. nižšie). Synchronným výsledkom stupňovitosti alebo procesuálnosti vývoja môže byť aj polysémia gramatikalizovanej jednotky, ktorá si popri svojej novej funkcii môže v jazyku zachovať aj svoj pôvodný autosémantický status (porov. vyššie polysémiu slovesa *íst*, alebo polysémiu slovesa *byť* – podrob. v kap. 4.1).

Hoci je gramatikalizácia často predmetom synchronných lingvistických analýz dynamiky alebo variantnosti gramatického systému jazyka, má predovšetkým **diachrónnu** podstatu.¹³ Mnohé synchronne gramatické významy a ich formálne re-

¹³ V našej lingvistike sa konkrétnymi prípadmi gramatických javov z aspektu gramatikalizácie venovala Martina Ivanová (2009) a čiastočne tiež Nicol Janočková (2004, 2014), komparatívne sa slovenčine z tohto hľadiska venovali Björn Hansen (2000, 2005) a Markus Giger (2003, 2004, 2006a, 2006b, 2012 a ďalšie) a ďalšie práce so zameraním na typológiu. Početnejšie sú diachróne i synchronne gramatikalizačné práce zo širšieho slavistického kontextu – spomeňme napr. štúdiu Björna Wiemera *Grammaticalization in Slavic Languages* (2011), zborníky *Grammaticalization in Slavic Languages. From Areal and Typological Perspectives* (2010) a *Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages* (2014), spomínané štúdie M. Giger, B. Vykypěla (2005, 2010, 2012) alebo prácu M. Načevy-Marvanovej *Perfektum v současné češtine* (2010) a ďalšie.

prezentácie (vrátane variantnosti ako prejavu synchronnej dynamiky) sú výsledkom dlhodobého a veľmi starého historického vývinu. Gramatické prostriedky etymologicky pochádzajú z nejakých pôvodných autosémantických lexikálnych jednotiek, pričom pôvod alebo pôvodný lexikálny význam týchto jednotiek už nie je používateľmi jazyka uvedomovaný a často ani historickolingvistickými metódami spoľahlivo rekonštruovateľný. V priebehu dlhodobého vývinu prechádzajú niekoľkými štádiami, ktoré sa na synchronnej rovine javia ako „stav“, ktorý môže byť zavišený a jednotky tvoria systém gramatických prvkov a pravidiel ich fungovania, alebo sú dynamickým prvkom jazyka prejavujúcim sa variantnosťou v reálnej komunikácii – čiže sa nachádzajú v nejakom vývinovom štádiu tohto procesu. Preto aj historickolingvistické práce opisujúce gramatické jazykové zmeny z pohľadu gramatikalizácie neopisujú tieto javy ako statické, charakterizujúce gramatický systém jazyka pred a po jazykovej zmene, ale študujú ich v procese ich vzniku a dlhodobého a postupného vývinu.

Diachrónna podstata gramatikalizácie a jej často v synchronnom jazyku pretrvávajúce dynamické prejavy vedú nevyhnutne k interpretácii súčasného stavu jazyka nielen so zreteľom na jeho historickú podmienenosť, ale aj so zreteľom na súčasné fungovanie týchto jednotiek v konkrétnych syntaktických vzťahoch. Prístup k jazykovým javom spájajúci súčasné prežívanie dynamiky jazykových javov s ich diachrónnou perspektívou, kde diachrónia nie je len ilustračným a exkluzívnym doplnkom, ale má dôležitý explanačný potenciál, prispieva k stieraniu ostrých (často umelo stanovených) hraníc medzi synchroniou a diachróniou. Potvrdzuje to aj tvrdenie T. Givóna, ktorý zdôrazňuje nevyhnutnosť poznania starších etáp vývoja jazyka na pochopenie synchronnej štruktúry jazyka známym výrokom „Dnešná morfológia je včerajšia syntax“¹⁴ (Givón, 1971, citované podľa Heine, 2003, s. 576). Tento výrok, ktorý je v súčasných gramatikalizačných prácach už takmer sloganom, pripomína aj staršie tvrdenie Josepha Greenberga, podľa ktorého je práve vďaka diachrónnej perspektíve možné chápať synchronnu syntax a morfológiu ako dočasné – a nie nevyhnutne stabilné – výsledky prebiehajúcich zmien (Greenberg, 1966 – citované podľa Hopper – Traugott, 2003, s. 29).

Toto poznanie nás privádza k ďalšiemu dôležitému aspektu skúmania javov z pohľadu gramatikalizácie, ktorým je **kontextovosť** (v zmysle zapojenia jednotky v syntactickej konštrukcii). Pri skúmaní gramatikalizácie sa sústreďuje pozornosť na podmienenosť gramatickej funkcie alebo významu nejakého prvku konštrukciou, v ktorej tento prvok funguje a postupne nadobúda gramatický význam. Preto sa teória gramatikalizácie zaoberá pôvodom a vývojom gramatických **foriem a konštrukcií**. Jej cieľom je opísať ako vznikli a ako sa postupne vyvíjali gramatické **formy a kon-**

¹⁴ „Today’s morphology is yesterday’s syntax“ (Givón, 1971, s. 413) – citované podľa Heine, 2003, s. 576; p. tiež Hopper – Traugott, 2003, s. 26.

štrukcie a vysvetliť ich súčasnú štruktúrnú podobu (p. Kuteva – Heine, 2008, s. 218). V neskorších definíciách gramatikalizácie sa úloha kontextu/konštrukcie ešte viac zdôrazňuje, porov. napr. definíciu Williama Crofta: „Gramatikalizácia je proces, počas ktorého **konštrukcie** zložené z určitých lexikálnych jednotiek nadobúdajú gramatické funkcie, čo vedie k reinterpretácii lexikálnych jednotiek na jednotky s gramatickou funkciou“¹⁵ (2000, s. 156; zvýraznenie G. M.). Vychádza sa tu z predpokladu, že lexikálne jednotky zastupujúce autonómny význam – a zároveň, v rámci diskurzu aj nejaký formálny vzťah – sa ustálili v istých kolokáciách alebo v istom slovoslede. Fixácia slovosledu a jeho replikácia v komunikácii spôsobili, že niektoré slová začali kolísať medzi „materiálnymi“ (konkrétnymi) a „formálnymi“ (čiže štruktúrnogramatickými) významami a niektoré z nich sa špecializovali na funkciu plniť vzťahy vo výpovedi (porov. Hopper – Traugott, 2003, s. 20). V nových kolokáciách sa potom už tieto jednotky uplatňovali ako funkčné identifikátory (reprezentácie) formálneho gramatického významu. Pre vyjadrenie tohto významu sa stávajú obligatónnymi – narastá frekvencia ich výskytu a dochádza k tzv. **extenzii** – a zároveň produktívnymi pri tvorení ďalších foriem s daným gramatickým významom, čím dochádza k ich **paradigmatizácii** (t. j. stávajú sa členmi gramatickej paradigmy slova).

Nevyhnutnou súčasťou tohto procesu sú významové zmeny. Väčšina autorov sa zhoduje v tom, že gramatikalizácia je, hlavne na začiatku svojho procesu, predovšetkým **sémantickou zmenou** a je výsledkom kontextom podmienenej reinterpretácie, resp. reanalýzy (Heine – Kuteva, 2004, s. 2 an; Heine, 2003, s. 586 an; Hopper – Traugott, 2003, s. 50 an; Croft, 2000, s. 159 an a ďalší). Preto možno predpokladať, že v prípade tejto procesuálnej jazykovej zmeny ide na jej začiatku o inováciu, ktorá má sémantickú povahu a moment inovácie a jej následnej replikácie je podobný, ako pri vzniku frazém či idiómov. Jednotky s konkrétnym lexikálnym významom sa prostredníctvom metaforickej alebo metonymickej transformácie (v tomto prípade zväčša generalizácie či extenzie) ocitnú v novom kontexte a nadobúdajú nový, abstraktnejší a zároveň všeobecnejší gramatický význam, čím sa pôvodný lexikálny význam „oslabuje“ – v gramatikalizačných prácach sa tento čiastkový proces označuje ako **desémantizácia** alebo „vyblednutie“ (semantic bleaching) pôvodného lexikálneho významu.

Napríklad sloveso *môcť* (< *moci* < **mog-ti*) malo pôvodne význam ‚byť schopný, pomáhať‘ (p. Králik, 2015, s. 371¹⁶), ktorý sa generalizoval a sloveso *môcť* sa

¹⁵ „Grammaticalization is the process by which constructions with specific lexical items develop grammatical functions, leading to the reinterpretation of the lexical items as possessing grammatical functions.“ (sloven. preklad G. M.)

¹⁶ Podľa starších etymologických slovníkov bolo sloveso *môcť* pôvodne denominatívum od *moc* (< **mokъ*) a jeho premodálny význam sa uvádza ako – ‚získať, nadobudnúť, alebo byť v situácii, že niekto má moc‘ (porov. Machek, 1997, s. 371; Brückner, 1985, s. 342). Z tohto údaju sme vychádzali v staršej práci (p. Múcsková, 2009, s. 137).

gramatikalizovalo na modálne sloveso s významom posibility a ability (Ivanová, 2009, s. 166). Pôvodný význam slovesa *smieť* (< psl. **sb-měti*) bol ‚odvažovať sa (niečo urobiť)‘ (porov. *smelý*, *osmelit’ sa*) pochádzajúci zo staršieho < ‚usilovať sa‘ (p. Králik, 2015, s. 542; porov. tiež Machek, 1997, s. 560; Brückner, 1958, s. 532), ktorý sa prehodnotil a sloveso nadobudlo modálny význam posibility a v zápornom tvare význam nevhodnosti až zákazu. K uvedeným sémantickým zmenám došlo pravdepodobne po istej prechodnej fáze, keď slovesá fungovali zároveň v pôvodnom i modálnom význame, tak ako to môžeme pozorovať dnes v prípade ďalších modálnych slovík *mať*, *chcieť*, *vedieť* (p. Múcsková, 2009, s. 137 – 139).

Podobne ako pri lexikálnych sémantických zmenách, aj pri gramatickej sémantickej transformácii zohráva dôležitú úlohu **subjektívizácia**, čiže pragmaticko-sémantický proces, počas ktorého nové významy čím ďalej tým viac vychádzajú zo subjektívneho postoja (presvedčenia, vnímania) hovoriaceho k propozícii, t. j. k obsahu prehovoru (porov. Traugott, 1995, s. 31; Carey, 1995, s. 83 an). V tomto procese ustupuje objektívny obsah jazykovej jednotky a základom pri transformácii nového významu sa stáva „aktívita konceptualizátora“ (porov. definíciu Kyseľovej – Ivanovej, 2013, s. 199 – citovanú v kapitole 4.1).

Proces subjektívizácie je možné veľmi jasne identifikovať v procese gramatikalizácie modálnych významov, limitných slovík, reflexívnosti alebo určitosti. O subjektívizácii možno uvažovať aj pri rekonštrukcii procesu gramatikalizácie praslovanského perfekta (p. 3.2.1; 4.1). Predpokladáme však, že úloha subjektívizácie v iných prípadoch gramatikalizácie môže mať rôznu mieru a jej identifikácia nemusí byť jednoznačná. Podľa E. C. Traugottovej je vyššia miera subjektívizácie prítomná predovšetkým v prípadoch, v ktorých ide o primárnu gramatikalizáciu (t. j. zmenu lexikálnej jednotky na gramatickú). V gramatikalizácii gramatickej jednotky na „viac“ gramatickú už podiel subjektívizácie v sémantických zmenách nie je taký jednoznačný. Ako ukazuje S. Kranich – v prípadoch sekundárnej gramatikalizácie (s vyššou mierou analógie, generalizácie, narastania obligatôrnosti a paradigmaticizácie) ide skôr o opačný proces – objektívizáciu (p. Kranich, 2010).

Sémantické zmeny, ktorými prechádza jednotka v procese gramatikalizácie, sa okrem vecného významu dotýkajú aj jej všeobecného kategoriálneho významu – teda jej morfosyntaktických charakteristík, čo označujeme ako **dekategorizácia**. Autosémantická lexikálna jednotka sa ako súčasť syntaktickej konštrukcie stáva nejakou „pomocnou“, auxiliárnou jednotkou a stráca pôvodné slovnodruhové charakteristiky, resp. schopnosť zastupovať gramatické kategórie daného slovného druhu (prítomníkové tvary slovesa *byť* v präteritálnych konštrukciách zastupujú už len kategóriu osoby – p. 3.2.2). Strata statusu nezávislej lexémy (napr. zmena statusu ukazovacieho záměna na jednotku s determinatívnu funkciou – p. vyššie) je často sprevádzaná **kliticizáciou** – t. j. nadobudnutím pevného postavenia v syntaktickej konštrukcii.

Len postupne sa tieto sémantické zmeny odrážajú na rovine formy, teda overtne. Istým formálnym prejavom sémantických zmien (ktoré sa na prvý pohľad javia

ako „strata“ alebo „oslabenie“) je už spomínané kontextové ukotvenie (kliticizácia) a vyššia frekvencia výskytu jednotky (extenzia). Môžu sa však odraziť i na formálnej stránke samotnej jednotky, a to fonetickou **redukciou** (Lehmann, 2002, s. 9 an; Heine – Kuteva, 2004, s. 2 an a ďalší), ku ktorej najčastejšie dochádza pri afixácii a pri zmene z analytického tvaru na syntetický. K takejto redukcii fonetického základu pôvodnej jednotky môžu prispieť i hláskové zmeny (porov. vplyv kontrakcie v prípade zložených tvarov adjektív).

Spomínané zmeny – subjektivizácia, desémantizácia, dekategoriácia, extenzia, paradigmaticizácia, kliticizácia, afixácia a fonetická redukcia – nie sú, samozrejme, výlučne zmenami realizujúcimi sa len v procese gramatikalizácie. Sú známe aj vo vývine iných jednotiek – lexikálnych i gramatických, či už ide o sémantické zmeny (ako generalizácia alebo vyblednutie či strata významu) alebo zmeny formálne (týkajúce sa syntaktických vlastností alebo fonetickej redukcie). Preto sa status gramatikalizácie ako samostatnej jazykovej zmeny často spochybňoval.¹⁷ Hlavným argumentom kritiky je tvrdenie, že gramatikalizácia nemá status jazykovej zmeny a že ide len o kookurenciu niekoľkých jazykových zmien známych aj z iných vývinových zmien. V celom procese gramatikalizácie sa nestretávame so zmenu, ktorá by bola charakteristická výlučne pre tento proces (p. Campbell, 2004, s. 296). Obhajco-

¹⁷ Kritické názory na chápanie gramatikalizácie ako jazykovej zmeny, ako aj na niektoré aspekty samotnej teórie gramatikalizácie, predstavil Frederick J. Newmeyer (1998 – citované podľa Mengden – Simon, 2014, s. 352 an) a neskôr sa viaceré sporné otázky stali predmetom početných diskusií. Súhrnne boli prezentované v tematickom čísle *Language Sciences* (2001, roč. 23, č. 2 – 3), čo vyvolalo novú diskusiu, ktorá napokon prispela k rozvoju samotnej teórie gramatikalizácie a k rozšíreniu skúmania tohto javu z rôznych aspektov, napr. kognitívnych, pragmatických, typologických či jazykovokontakto- vých. Diskusia nezmenila len celkový pohľad na gramatikalizáciu ako jazykovú zmenu, resp. ako teóriu. Zasiahla aj moderné uvažovanie o podstate gramatickej kategórie a hraniciach gramatiky (p. napr. príspevok Gabriely Diewaldovej, 2010), ako aj vzťah a súvislosti gramatikalizácie a pragmatikalizácie, lexikalizácie či subjektivizácie. Gramatikalizácii ako komplexnej jazykovej zmene s istou postupnosťou sa tak prisúdila aj istá explanačná hodnota pri vysvetľovaní jednotlivých čiastkových zmien a prispela celkovo aj k teórii a explanácii jazykovej zmeny (p. Mengden – Simon, 2014, s. 353 an).

Boli publikované mnohé monografie a zborníky a vznikli syntetické práce ako Heine – Kuteva: *World Lexicon of Grammaticalization* (2002, 2004 – p. o tom príspevok Bohumila Vykypěla, 2010), dve tematické vydania série *Trends in Linguistics: Studies and Monographs 158: What makes Grammaticalization* (2004) a *Studies and Monographs 205: Studies on Grammaticalization* (2008), tri tematické vydania *Studies in Language. Companion Series: 119 – Grammaticalization. Current views and issues* (2010), *130 – Grammaticalization and Language Change. New reflections* (2012) a *166 – New Directions in Grammaticalization Research* (2015), kompendium *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (2011) a mnohé ďalšie. Za ďalší dôležitý medzník v rozvíjajúcej sa diskusii možno považovať tiež tematické číslo *Folia Linguistica* (2014).

via teórie gramatikalizácie zdôrazňujú fakt, že opodstatnenosť gramatikalizácie ako jazykovej zmeny spočíva v tom, že nejde len o náhodnú kookurenciu viacerých zmien, ale ide o proces pozostávajúci zo súboru vzájomne podmienených, prepojených a nadväzujúcich sémantických, pragmatických, funkčných a formálnych subprocesov, ktoré – hoci sa jednotlivito realizujú aj v iných typoch vývinových zmien (napr. reanalýza, hlásková redukcia či sémantické transformácie) – usporiadaním a smerovaním svojej postupnosti posúvajú lexikálnu jednotku do abstraktnej gramatickej roviny jazyka, čím sa daná jednotka (v rozličnej miere) stáva viazanou v paradigme. V usporiadanosti a vzájomnej podmienenosti – istej rekurentnosti – jednotlivých čiastkových zmien, ktoré sa v prípadových analýzach pravidelne (aj keď v rôznej miere) opakujú, ako aj v ich jednosmerovosti (unidirectionality), sa vidí výlučnosť alebo unikátnosť gramatikalizačnej jazykovej zmeny (podrobne Diebold, 2010, s. 18 – 24; p. tiež Heine, 2003, s. 579; Campbell, 2004, s. 296 – 297; Mengden – Simon, 2014, 351 an a ďalší).

V argumentáciách založených na dokazovaní usporiadanosti a vzájomnej podmienenosti jednotlivých zmien – v prospech chápania gramatikalizácie ako jazykovej zmeny – má osobitné miesto tvrdenie o jej jednosmerovosti (unidirectionality), ktoré vychádza z poznania, že veľká väčšina opísaných prípadov gramatikalizačných procesov je nezvratná. Jednosmerovosť nie je nejakým kritériom, podmienkou, na základe ktorej možno identifikovať vývin nejakej gramatickej formy ako gramatikalizáciu. Je to skôr dôsledok vyššie spomínanej usporiadanosti a podmienenosti čiastkových zmien a javov gramatikalizačného procesu, z ktorých najdôležitejšími sa javia tie mechanizmy, ktoré „znemožňujú“ spätný vývin. Za také sa považujú predovšetkým sémantické zmeny, ako reanalýza, desémantizácia a generalizácia (spojená s transformáciou z konkrétnych významov na významy abstraktné), a tiež formálne zmeny, najmä fonetická redukcia, z čoho vyplýva, že pri jednosmerovosti zohrávajú dôležitú úlohu pragmatické faktory a jazyková ekonómia. V počiatočných fázach predovšetkým primárnej gramatikalizácie (ešte pred syntetizáciou tvarov a fonetickou redukciami) je pre jednosmerovosť procesu kľúčovým mechanizmom práve subjektivizácia (porov. Traugott, 1995, s. 45 an). Viaceré práce však poukazujú na prípady tzv. degramatikalizácie (napr. Newmeyer, 1998; Campbell, 2001; Joseph, 2001; Willis, 2010 a ďalší), tie sú však veľmi ojedinelé a ako konštatuje E. C. Traugott, týkajú sa hlavne neskorších štádií procesu gramatikalizácie (1995, s. 54; p. tiež Hopper – Traugott, 2003, s. 33; Heine – Kuteva, 2005, s. 17; Norde, 2010, s. 123 an; Mengden – Simon, 2014, s. 354; – porov. tiež prípad zániku syntetických tvarov préterita – kap. 3.4.5).

Podstatu spomínaného sporu o charaktere gramatikalizácie ako jazykovej zmeny vidíme v chápaní samotnej jazykovej zmeny ako takej. V našom chápaní jazykovej zmeny, ako sme ho priblížili v predchádzajúcej časti, kladieme dôraz predovšetkým na jej procesualnosť a usúvzťažnosť s inými diachrónnymi procesmi i dynamickými javmi. Takýto prístup nás vedie nielen k potvrdeniu statusu gramatikalizácie ako jazykovej zmeny, ale tiež k záveru, že práve v prípade gramatikalizácie ide

o reálnu komplexnú zmenu, ktorá vo svojej procesuálnosti odhaľuje súvislosti a vzájomnú podmienenosť vývinových a dynamických javov. Zároveň umožňuje postihnúť kognitívnu podstatu a pragmatickú podmienenosť jazykových zmien, v komplexe ktorých nachádzame motivácie, inovácie, replikáciu i zabúdanie.

1.3 FÁZY A PARAMETRE GRAMATIKALIZÁCIE

Spomínané čiastkové zmeny (subjektivizácia, desémantizácia, dekategoriácia, extenzia, paradigmaticizácia, kliticizácia, afixácia a fonetická redukcia) sa v konkrétnych prípadoch historických zmien plnovýznamových lexikálnych jednotiek na abstraktné jednotky s gramatickou funkciou spolupodieľajú na naplnení celého procesu – od spojenia autosémantických jednotiek v rôznych kontextoch, cez ustálenie a viazanú syntaktickú konštrukciu, z ktorej vzniká analytický gramatický tvar a následne syntetický flektívny tvar. Schematicky (a do istej miery aj zjednodušene) zachytáva tento proces známy Lehmannov model¹⁸ jednotlivých fáz procesu gramatikalizácie (p. Lehmann, 2002, s. 12):

F1. *The phases of grammaticalization*

level	Discourse	Syntax	Morphology	Morphophonemics
technique	isolating	> analytic	> synthetic-agglutinating	> synthetic-flexional
phase	syntacticization		morphologization	demorphemicization
process	grammaticalization			

Zároveň je potrebné zdôrazniť, že čiastkové zmeny, resp. subprocesy, sa môžu realizovať v rôznej miere a časovom rozpätí. Jednotky, ktoré v jazyku plnia gramatickú funkciu alebo vyjadrujú okrem vecného významu aj nejaký vzťah alebo koncept, dosiahli v synchronnom stave jazyka istý stupeň gramatického statusu – „gramatickosti“ – a nachádzajú sa v niektorej fáze danej škály.

O naplnení celého procesu – vzniku, vývinu od analytickosti k syntetickosti až po zánik – môžeme hovoriť v prípade vyššie spomínanej kategórie determinovanosti. O plne gramatikalizovaných tvaroch môžeme hovoriť v prípadoch, keď gramatické tvary sú jednotkami paradigmy, fungujú v opozičných vzťahoch a daný gramatický význam je reprezentovaný flektívnymi tvarmi s gramatickou morférou (napr. tvary zastupujúce gramatické kategórie čísla, pádu, osoby a pod.). Naproti tomu, sú

¹⁸ Lehmannov model vychádza z modelu T. Givóna – *On Understanding Grammar* (1979).

časný status jednotiek zastupujúcich kategoriálne významy vidu, modálnosti či rezultatívnosti (p. 4.1) sa nachádzajú na „nižších“ stupňoch gramatikalizačnej škály. Preto je pri konkrétnych jednotkách potrebné rozlišovať „viac“ a „menej“ gramatické (t. j. gramatikalizované) jednotky.

Jedným z najznámejších a najčastejšie aplikovaných postupov ako uchopiť a identifikovať rozdielny gramatický status jednotiek z pohľadu gramatikalizačného vývinového procesu, teda rozdielny stupeň ich gramatikalizácie, je Lehmannov súbor troch parametrov alebo kritérií – váhy, kohézności a variability (Lehmann, 2002, s. 109 an), ktoré možno aplikovať na jazykový znak ako gramatickú jednotku. Parameter **váha** (weight) súvisí s fonologickou, sémantickou a syntaktickou autonómnosťou jednotky, **kohéznosť** (cohesion) s mierou viazanosti jednotky v rámci paradigmatických a syntagmatických vzťahov s inými jednotkami a **variabilita** (variability) súvisí s mierou autonómnosti jednotky a z nej vyplývajúcou schopnosťou mobility alebo premiestniteľnosti jednotky. V procese gramatikalizácie klesá „váha“ a „variabilita“ a narastá „kohéznosť“, čo je možné identifikovať na pozadí paradigmatických a syntagmatických vzťahov. Preto Ch. Lehmann ďalej vydeľuje jednotlivé parametre na osi paradigmatickej ako **integrita**, **paradigmatickosť** a **paradigmatická variabilita** a na osi syntagmatickej parametre **štruktúrny rozsah (skopus)**, **viazanosť** a **syntagmatická variabilita** (p. Lehmann, 2002, s. 110)¹⁹:

T4. *The parameters of grammaticalization*

axis parameter	paradigmatic	syntagmatic
weight	integrity	structural scope
cohesion	paradigmaticity	bondedness
variability	paradigmatic variability	syntagmatic variability

Klesanie alebo strata **váhy** je najuvedomovanejším prejavom gramatikalizácie a reflektuje postupnosť a jednosmerovosť gramatikalizačného procesu. Oslabenie integrity na paradigmatickej osi, ktoré súvisí s desémantizáciou a fonetickou redukciou, sa považuje za najvýznamnejší parameter gramatikalizácie, hoci, ako uvádzajú F. von Mengden a H. J. Simon, fonetická redukcia nie je nevyhnutným prejavom gramatikalizácie (2014, s. 350). Redukcia štruktúrneho rozsahu (skopusu) gramatického tvaru sa najčastejšie realizuje pri afixácii a vzniku syntetického

¹⁹ V slovenskej lingvistike s Lehmannovými parametrami gramatikalizácie v procese prehodnocovania kognitívnych a percepčných slovíec na evidenčné jednotky pracujú Kyseľová – Ivanová (2013, s. 214 – 223).

tvaru z analytickej konštrukcie, resp. vzniku analytickej konštrukcie zo syntagmatického spojenia.

Kohéznosť sa na paradigmatickej osi (paradigmatická kohéznosť) prejavuje v sémantickej a formálnej integrácii jednotky v rámci paradigmy (resp. v rámci paradigmatických vzťahov a opozícií). Z diachrónneho pohľadu sú v tejto súvislosti zaujímavé prípady, keď sa gramatikalizovaná jednotka integruje do paradigmatických opozícií iného slovného druhu. Postupne stráca niektoré štruktúrne funkcie pôvodnej paradigmy (a slovného druhu ako kategórie, napr. strata deklinácie) a integruje – paradigmatizuje – sa v rámci vzťahov a gramatických kategórií iného slovného druhu (porov. napr. gramatikalizáciu *l*-ových prídavných slov ako adjektíválií v slovesnej paradigme – kap. 4.2; Ch. Lehmann tu poukazuje na príklad gréckeho slovesného neurčitku, ktorý sa vyvinul z gramatického nominálneho tvaru lokatívu – 2002, s. 120). Dôležitú úlohu v paradigmatickej integrácii zohráva analógia. Integrovanosť tvaru v paradigme a v opozičných vzťahoch je tiež závažným kritériom v delimitácii syntaktických spojení a analytických gramatických tvarov, čo však z vývinového hľadiska predstavuje rôzne stupne v procese gramatikalizácie. Syntagmatická kohéznosť, alebo viazanosť, sa odráža v narastajúcej záväznosti syntagmatických vzťahov, resp. v závislosti gramatikalizovanej jednotky od prítomnosti ostatných členov syntactickej konštrukcie. Vývoj syntactickej viazanosti jednotky je možné sledovať najmä vo fáze, keď sa gramatikalizovaná jednotka mení z jednotky vetnej (syntactickej) štruktúry na jednotku morfeematickú (napr. samostatnú gramatickú morfému a následne na viazanú gramatickú morfému).

Paradigmatická **variabilita** súvisí s možnosťou alebo nemožnosťou nahradiť nejaký prvok v danom kontexte iným prvkom tej istej paradigmy, alebo ho úplne vypustiť. Syntagmatická **variabilita** sa vzťahuje na záväznosť pozície daného prvku vo vetnej štruktúre. Z pohľadu stupňa gramatikalizácie tu platí, že čím sa prvok vyznačuje nižšou mierou paradigmatickej a syntagmatickej variability, tým je stupeň jeho gramatikalizácie vyšší. V procese gramatikalizácie teda dochádza k znižovaniu až k úplnej strate variability a k narastaniu obligatórnosti prvku v danom kontexte.

Uvedené parametre, alebo kritériá gramatikalizácie usúvzťažňujú spomínané čiastkové zmeny, ktoré možno v gramatikalizačnom procese identifikovať, a tým potvrdzujú opodstatnenosť chápania tohto procesu ako komplexnej, vnútorne usporiadanej a dlhodobej jazykovej zmeny. Lehmannove parametre klasifikujú gramatické jednotky ako výsledky, resp. isté štádium ich gramatikalizácie a sú vhodným východiskom k modelovaniu historickej vývinovej postupnosti – určitých fáz – gramatikalizačného procesu.

Z hľadiska nášho diachrónneho prístupu k opisu gramatikalizácie perfekta a préterita sa ako veľmi užitočný a inšpiratívny javí model gramatikalizačného procesu, ktorý ako cyklus **perifrása – fúzia – erózia** predstavil William Croft (2000, s. 159 an – tam aj ďalšia literatúra).

V prvej fáze predpokladá vznik **periflastickej** konštrukcie s určitou funkciou, ktorá buď lepšie spĺňa danú funkciu, ako staršia jednotka s podobnou funkciou, alebo zastupuje význam, ktorý v jazyku dovtedy nebol gramaticky vyjadrený. Okrem vývinu formálnej stránky tejto konštrukcie a jej funkcie je súčasťou tejto fázy aj sémantická extenzia na nový – gramatický – význam. Za podstatu sémantickej extenzie sa často považuje metaforická transformácia z jednej konceptuálnej domény na inú (hoci z hľadiska graduálnosti a postupnosti gramatikalizácie vyvoláva metaforický vývin istú diskusiu – *ibid.*, s. 161). Ako uvádzame nižšie, v prípade analytickej konštrukcie perfekta ide skôr o transformáciu metonymickú (p. kap. 4.1). Za kľúčovú v tejto fáze gramatikalizácie však W. Croft považuje už vyššie spomínanú reanalýzu (hovori o metaanalýze alebo o pragmatickej inferencii), ktorá je (spolu so sémantickou transformáciou) zároveň predpokladom jednosmerovosti gramatikalizačného procesu.

Perifrastická konštrukcia s nadobudnutým funkčným významom prechádza procesom **fúzie** – to znamená, že sa z nej stáva ustálená „pevná“ jednotka kognitívnej štruktúry v gramatike jazyka, ktorú hovoriaci považujú za záväznú na vyjadrenie danej funkcie. Súčasťou tohto procesu je frekvenčné rozšírenie konštrukcie (propagácia) a jej konvencionalizácia, ktorá môže byť sprevádzaná ustáľovaním slovosledu, zvyšovaním obligatórnosti a paradigmatizáciou. Všetky tieto prejavy spravidla vedú k redukcii variantných foriem s podobným významom (porov. napr. variantné podoby vyjadrovania futúra v praslovančine), ale v niektorých prípadoch, často aj vplyvom mimojazykovej situácie a jazykových kontaktov, môže koexistencia variantných foriem pretrvávajúť veľmi dlho (napr. variantné podoby préterita v severovýchodných východoslovenských nárečiach – p. 3.4.5).

Posledné štádium Croftovho cyklu je **erózia**, čiže fonetická redukcia, ktorá je častým prejavom sociálnej interakcie a vyplýva predovšetkým z princípu jazykovej ekonomickej. Je prirodzene limitovaná tak, aby si redukovaný tvar zachoval potrebnú mieru funkčnej transparentnosti. K fonetickej redukcii dochádza často pri syntetizácii analytickej (pôvodnej periflastickej) konštrukcie, keď sa jeden z jej členov stáva – po určitom štádiu kliticizácie – gramatickým suffixom. Aj tento poznatok podporuje tvrdenie, že gramatikalizácia sa nerealizuje na jednotlivých izolovaných lexikálnych jednotkách, ale je to vývinový proces zasahujúci konštrukciu ako celok. Vo vývine jazyka k istej fonetickej redukcii dochádza aj v dôsledku pravidelných hláskových zmien, ktoré môžu spôsobiť stratu transparentnosti alebo jednoznačnosti gramatického významu a motivovať tak vznik novej periflastickej konštrukcie s podobným významom, ktorá prechádza novým cyklom perifrása – **fúzia** – **erózia**. Osobitným, ale nie ojedinelým, prípadom vstupu gramatikalizovanej konštrukcie do nového cyklu **perifrása – fúzia – erózia** je taký vývin, v ktorom už gramatikalizovaná konštrukcia nadobudne novú gramatickú funkciu (napr. gramatikalizovaný tvar aoristového antepreterita začne plniť funkciu kondicionálu – p. 2.1.5).

Prípadové štúdie gramatikalizačných procesov ukazujú, že jednotlivé parametre a fázy sa môžu uplatňovať v rôznej miere, prípadne sa nemusia realizovať vôbec, čo však nie je spochybnením gramatikalizácie, ale naopak – je to efekt vyplývajúci z komplexnosti a procesualnosti tejto jazykovej zmeny. V synchrónnom stave jazyka, v jeho súbore gramatických prostriedkov, často pretrvávajú ustrnuté výsledky minulých vývinových procesov, zároveň je tento stav súčasťou – konkrétnym štádiom – prebiehajúceho vývinu, v ktorom gramatické jednotky dosahujú istý stupeň gramatickosti. Preto tak, ako je pre živý jazyk prirodzená istá miera nepravidelnosti – alebo nehomogénnosti – gramatickej štruktúry (porov. Dolník, 2005, s. 193), je z diachrónneho hľadiska prirodzená aj istá miera nepravidelnosti priebehu jazykových vývinových procesov a ich mechanizmov. Na základe výsledkov našej prípadovej analýzy praslovanského perfekta a préterita zároveň môžeme doplniť, že gramatikalizačný proces a dosiahnutý stupeň môže byť odlišný v rôznych jazykoch alebo nárečiach, hoci všetky variantné výsledky vychádzajú zo spoločného základu, ba dokonca môžu v jednom jazyku alebo nárečí koexistovať funkčne rovnocenné, ale viac alebo menej gramatikalizované formy (p. 3.4.5).

V nasledujúcich kapitolách sa pokúsime o rekonštrukciu priebehu konkrétnej gramatickej zmeny – gramatikalizácie praslovanského perfekta a neskoršieho všeobecného préterita – v ktorej budeme sledovať formovanie tohto gramatického tvaru v jednotlivých historických fázach vývinu slovenského jazyka až po súčasný stav a jeho variantnosť a dynamiku. Okrem jednotlivých čiastkových fáz gramatikalizačného procesu si budeme všímať aj ďalšie súvisiace vnútrojazykové zmeny ako aj mimojazykové aspekty. Vychádzame pritom zo starších historikolingvistických opisov vývinu najmä časových gramatických foriem, analýzy historických dokumentov a nárečových záznamov prevažne z archívnych fondov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave a Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

2 GRAMATICKÉ STVÁRNENIE MINULÝCH DEJOV V PSL. VÝVINE JAZYKA

V tradičnej lingvistickej morfológii sa otázky gramatického stvárnania časových relácií spájajú s opismi kategoriálnych charakteristík sloviess ako slovného druhu, ktorý v rámci paradigmatických vzťahov a opozícií disponuje formálnymi reprezentáciami na vyjadrenie gramatickej kategórie času. Historická lingvistika sa usiluje o rekonštrukciu starších foriem a ich významov či funkcií, ako aj ich vývinu, na základe historických jazykových pamiatok a výsledkov historickolingvistickej komparácie. Do veľkej miery sa pritom opiera o výsledky lingvisticky skonštruovanej morfológie ako abstrakcie vytvorenej na základe aktuálneho (súčasného) rečového správania (porov. Dolník, 2011, s. 71 an), avšak – vo väčšej miere, ako synchronná lingvistika – si uvedomuje subjektívnu a dynamickú povahu (morfológie) jazyka ako systému. Vzhľadom na to, že historická lingvistika nemôže vychádzať z individuálneho, resp. interindividuálneho poznania morfologických štandardizácií a ich manifestácií (ibid.), poskytuje abstraktná morfológia (spolu s poznáním jej reálnej podoby v súčasnom jazykovom povedomí a jazykovom správaní) možné východisko pri skúmaní historických podôb jazyka.²⁰

Vo vývine slovanských jazykov sa na základe pamiatok a historickolingvistickej rekonštrukcie predpokladá, že na konci praslovanského obdobia, t. j. pred 10. storočím, keď dochádza k zásadnej diferenciacii spoločného praslovanského základu a k začiatku formovania štruktúrnych odlišností súčasných slovanských jazykov, mala praslovančina na vyjadrenie minulých dejov štyri gramatikalizované formy, ktorými sa vyjadrovali rôzne časové a do istej miery aj aspektové a modálne okolnosti deja – aorist, imperfektum, perfektum a plusquamperfektum, resp. antepreteritum²¹ (porov.

²⁰ V práci na viacerých miestach vyslovujeme úvahy o možnej podobnosti súčasných dynamických javov a historických vývinových procesov. Ide však len o hľadanie možností ďalších úvah o jazykových zmenách. Neznamena to však, že sa tým úplne stotožňujeme s tzv. princípom uniformity, podľa ktorého historické procesy v jazykovom vývoji v obdobiach, z ktorých nemáme zachované doklady, a neskoršie viac alebo menej doložené zmeny či súčasné dynamické procesy prebiehali/prebiehajú podľa rovnakých mechanizmov (podrobnejšie o princípe uniformity p. Boček, 2014, s. 193 – 195; tam aj ďalšia literatúra). Podobne, ako to v prípade jazykových kontaktov uvádza V. Boček, si uvedomujeme, že každá komparácia akokoľvek podobných prehistorických, historických a súčasných procesov musí počítať s rozdielnym historickým spoločenským a kultúrnym kontextom, ako aj s vývojom „znalosti přítomného světa“ (ibid., s. 194; p. tiež Boček, 2015, s. 14).

²¹ Termíny „plusquamperfektum“ a „antepreteritum“ používame ako synonymné na označenie predminulého času, nerozlišujeme plusquamperfektum pre perfektívne formy a antepreteritum pre imperfektívne formy (p. Sokolová – Žigo, 2014, s. 15), keďže takéto vymedzenie slovesných foriem je v praslovanskom štádiu formovania vidových štruktúrnych vzťahov neisté.

Stanislav, 1967b, s. 418 an; Krajčovič, 1988, s. 137 an; Gebauer, 1909, s. 42 an, 420 an; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 an; Stieber, 1979, s. 190 an a ďalší). Z diachrónneho hľadiska boli tieto tvary výsledkom formálnych a významových zmien časových gramatických konštrukcií, ktoré sa realizovali počas dlhého obdobia formovania praslovančiny a v jej konečnej fáze sa nachádzali v rôznom štádiu vývinu a funkčnosti z hľadiska synchronného gramatického systému daného obdobia. Priamu súvislosť s indoeurópskym gramatickým systémom časov možno pozorovať len v prípade sigmatického aoristu, ktorý je pokračovaním aoristu predslovenského, a asigmatického aoristu, ktorý nadväzuje na predslovenské imperfektum. Až v praslovančine sa sformovali tvary nového imperfekta a plusquamperfekta a neskoršie aj nového perfekta (p. Stanislav, 1967, s. 435 an; Gebauer, 1909, s. 53; Horálek, 1962, s. 86; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194).

Formálne utváranie ustálených gramatických jednotiek umožňujúcich jazykom zobrazovať mimojazykové objektívne časové relácie dejov a stavov – čiže plynutie času a následnosť dejov v čase – bolo ovplyvňované okolnosťami vyplývajúcimi z podstaty gramatickej kategórie času ako subjektívnej reflexie plynutia času založenej na prirodzenej orientácii a vnímaní diania z perspektívy prežívaného momentu prehovoru. Slovesný gramatický čas má v podstate deiktickú povahu, pretože odkazuje k nejakému bodu v reálnom čase vzhľadom na čas prehovoru, takže nie je „adekvátnym odrazom objektívneho času, ale zrkadlí sa v ňom utilitaristický a egocentrický postoj ľudského subjektu“ (Krupa, 1980, s. 78; porov. tiež Žigo, 2011, s. 10). V rámci takejto subjektívnej opozície **prítomný** – **nie prítomný** sa minulé deje vnímajú ako relatívne či príznakové, ako udalosti odohrávajúce sa pred momentom prehovoru – teda z perspektívy referenčného bodu v prítomnom čase, v (subjektívne) prežívanej súčasnosti.²²

Z hľadiska vysvetľovania gramatických kategórií ako entít, ktoré sa štruktúrujú ako opozície bezpríznakových a príznakových komponentov, chápeme preto ako bezpríznakovú gramému **prítomný** čas (prézent) a príznakovú gramému čas **nie prítomný** – v našom prípade **minulý** (préteritum) (porov. Dolník, 2005, s. 197 – 199). Táto opozícia je východiskovou sémantickou a pragmatickou bázou formovania a fungovania časových gramatických foriem.

Pri interpretácii realizácie minulých dejov v čase sa aktualizujú ďalšie vlastnosti deja, resp. ich vnímanie z hľadiska referenta, ktoré aj historicky podmienili a motivovali vznik gramatického a kategoriálneho stvárnenia času (p. Bičovský, 2012, s. 104 an). Ako najvýraznejšie sa tu javia tie vlastnosti deja, ktoré sú prítomné v lexikálno-séman-

²² S tým korešponduje i motivovanosť terminologických jednotiek v slovenskej gramatike tradične označujúcich jednotlivé jednotky opozície: *prítomný* < (*byt*) *pri + tom*; *súčasný* < *sú* (predpona s významom ‚spolu‘) + *čas* a naproti tomu *minulý* = od *minúť* < *ide*. **mei-* – s významom ‚putovať, chodiť‘, ktoré ako deverbatívne adjektívum s *l*-ovým forantom, čiže pôvodné participium préterita aktíva II – *minulý* – znamená ‚ktorý (niečo) minul, prešiel (popri niečom)‘ (p. Králik 2015, s. 361, 563, 471), čo priamo súvisí aj s témou tejto práce.

tickej charakteristike slovesných lexém a reprezentujú lexikálno-sémantickú kategóriu actio verbi alebo Aktionsart (príp. aspektu v širšom zmysle slova – porov. Bičovský, *ibid.*). Tieto vlastnosti sú rozvíjané hlavne slovotvornými postupmi, pomocou ktorých vytvárajú sémantické opozičné vzťahy. Ide predovšetkým o vlastnosť duratívnosť – neduratívnosť vývinovo vychádzajúcu z rozlíšenia slovesných jednotiek na determinované (priestorovo určené, obmedzené) a indeterminované (priestorovo nezaraditeľné), ďalej ingresívnosť, iteratívnosť, frekventatívnosť a rezultatívnosť, perfektívnosť a imperfektívnosť (p. Bičovský, 2012, s. 104 an; porov. tiež Němec, 1968, s. 51 an; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 200). Vo vývine kategoriálnych významov a ich foriem určite dôležitú úlohu zohrával tiež fakt, či išlo o vyjadrenie stavu (čiže akejsi vlastnosti podmetu) alebo vlastného deja (z čoho vychádza aj základné delenie slovies na stavové a dejové), ako aj valencia slovesa (najmä vlastnosť tranzitívnosť – intranzitívnosť). Z mimojazykového a tiež kontextového hľadiska je dôležitý aj chronologický vzťah, čiže následnosť dejov (p. Bičovský, 2012, s. 108), prípadne „kontrast deja už realizovaného s dejom ešte nerealizovaným“ (Krupa, 1980, s. 78).

Súbor týchto lexikálno-sémantických vlastností deja tvorí sémantický základ budúceho formovania gramatického času, ako aj formovania neskoršej kategórie vidu (podrobne Němec, 1958; p. tiež Němec, 1968, s. 51 an). Ako je zrejmé aj zo synchronných analýz kategórie vidu a času, bezprostredný – najmä významový – vzťah k vyššie spomínaným kategóriám má kategória vidu, ktorá sa chápe ako súčasť lexikálno-sémantickej kategórie actio verbi (p. Sokolová, 2009; Jarošová, 2013; Janočková, 2014; Sokolová – Žigo, 2014)²³, zatiaľ čo gramatický čas nie je daný sémantikou primárneho slovesa a uplatňuje sa ako temporálna deixa v gramatických tvaroch slovies istej aspektovej povahy.

Spomínané lexikálno-sémantické vlastnosti deja a čas, v ktorom sa realizoval, sú navzájom veľmi úzko prepojené, čo sa odrazilo aj vo vývine ich jazykového zobrazenia, a to v zmenách ich odrazu v lexikálno-sémantickej charakteristike slovesných jednotiek reprezentujúcich jednotlivé gramémy a v ich slovotvornej štruktúre, ako aj v procese formovania slovesných gramatických kategórií, v paradigmaticizácii ich formálnych reprezentácií a v zmenách ich gramatických významov.²⁴ Spomeňme napríklad vzájomnú vývinovú prepojenosť a podmienenosť kategórie času a aspek-

²³ Uvádzame tu len najnovšie práce spomínaných autoriek, v ktorých sú zapracované aj ich predchádzajúce početné vedecké výstupy k problematike vidu a vidotvorby, ako aj ďalšia literatúra.

²⁴ Keďže sa v práci zameriavame hlavne na vývoj tvaroslovných prostriedkov a ich formálnu a významovú, resp. funkčnú stránku, nerozširujeme ďalej záber nášho výkladu o analýzu syntaktických prostriedkov slúžiacich na vyjadrenie zložitejších časových a dejových súvislostí. V slovenskej lingvistike sa podrobne tejto problematike na základe dialektologických výskumov venuje A. Ferenčíková (p. najmä prácu *Časové podrad'ovacie súvetia v slovenských nárečiach*, 1986, a viaceré štúdie) a z historickolingvistického hľadiska P. Žigo (najmä v práci *Kategória času v slovenskom jazyku*, 1997).

tu, príp. ďalších vlastností ako rezultatívnosť, duratívnosť, iteratívnosť a sprievodnosť s iným dejom (p. Němec, 1968, s. 51 an; Horálek, 1947 – 48; novšie Sokolová – Žigo, 2014, s. 35 an), spojenie praslovanských imperfektových tvarov prevažne so slovesami nedokonavými a neskoršia vyššia produktívnosť aoristových tvarov pri slovesách dokonavých²⁵, prepojenosť zániku syntetických foriem minulého času a vývinu lexikálno-gramatickej kategórie vidu alebo ustálenie futurálneho významu pri prézentných tvaroch dokonavých sloves (z pôvodných prézentných tvarov determinovaných sloves, ktoré mali význam prechodu do stavu, čiže označovali futúrum – p. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 195, 200) a pod. S gramatickým stvárnením časových súvislostí úzko súvisí aj príznak skutočnosti, resp. uskutočniteľnosti deja a jeho podmienenosť realizáciou iného deja, čo je z diachrónneho vývinu slovanských jazykov doložené ústupom temporálneho gramatického významu v tvaroch antepreterita a posilnením významu podmienenosti deja realizáciou iného deja – čiže sémantickou transformáciou na kondicionál (p. 2.1.5).

Čas, aspekt (vo význame *actio verbi*) a do istej miery aj slovesný spôsob (*modus*) sa ako základné charakteristiky a sémanticky relevantné okolnosti deja objavujú aj v reflexívnych charakteristikách jednotlivých historických foriem gramatických minulých časov v historickolingvistickej literatúre. V charakteristikách sa uvádza:

- a) temporálny vzťah minulého deja k prítomnosti, čiže k momentu prehovoru (resp. prítomnosť alebo neprítomnosť takéhoto vzťahu) – imperfektum, perfektum, aorist;
- b) temporálny vzťah minulého deja k inému minulému deju – imperfektum, plusquamperfektum;
- c) ukončenosť, neukončenosť či opakovanosť deja – imperfektum, aorist;
- d) podmienenosť/uskutočniteľnosť deja – plusquamperfektum, imperfektum.

V nasledujúcej časti budeme charakterizovať jednotlivé praslovanské formy minulého času tak, ako ich uvádzajú autori syntetických prác o najstaršom vývine slovenčiny a slovanských (najmä západoslovanských) jazykov (Gebauer, 1909; Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955; Horálek, 1962; Stanislav, 1967b; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986; Stieber, 1979; Krajčovič, 1988 a ďalší).

2.1 AORIST

Pri charakteristikách aoristu sa v historickolingvistických prácach zdôrazňuje niekoľko aspektových a temporálnych súvislostí. Základnou a všade uvádzanou charakteristikou je jeho realizácia v minulosti bez dôsledkov do prítomnosti (jeho ukon-

²⁵ Z tohto hľadiska je zaujímavý stav v jazykoch, v ktorých sa syntetické formy psl. minulých časov – aorist a imperfektum – zachovali (bulharčina, macedónčina, do istej miery aj dialekty srbčiny a chorvátčiny, príp. lužickej srbčiny) a funkčne sa modifikovali. Touto otázkou sa však v práci podrobnejšie zaoberať nebudeme.

čnosť v minulosti) a bez vyjadrenia súvislosti so spôsobom priebehu deja – čiže najjednoduchšie a výstižne povedané: „dej jako minulý a při tom nic více“ (Gebauer, 1909, s. 539) a „(...) bez vytýkáni vlastnosti nějaké jiné“ (ibid., s. 540), „...prostý děj minulý“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194). Často zdôrazňovaná jednorazovosť minulého deja vyjadreného aoristom však nie je absolútna: „(...) tato jednorazovost je omezena sémantikou slovesa, a aorist může tedy potenciálně u sloves významem stavových (*spát, být*) vyjadřovat i trvalejší akci – resp. její počátek či konec (jako *rozpršet se od pršet*)“ (Bičovský, 2012, s. 131). V ďalších definíciách sa zdôrazňuje jeho ukončenosť v minulosti: „Aorist vyjadřoval minulé deje, které sa ukončili v minulosti“ (Krajčovič, 1988, s. 138), „Aoristom sa pôvodne označoval minulý čas dokonalý, t. j. dej, ktorý trval krátky čas, neraz len momentálny“ (Stanislav, 1967b, s. 431) a absencia vzťahu výsledku deja k času komunikácie: „Vzťah výsledku deja k dobe komunikácie nebol rozhodujúci, resp. sa týmto časom nevyjadřoval“ (Sokolová – Žigo, 2014, s. 36), čo predurčovalo jeho produktívnosť v naratívnych útvaroch.

V starších štádiách vývinu teda nie je tento tvar viazaný na lexikálny vidový význam slovesa: „Slovanský aorist má význam prostého minulého času a liší se tak např. od aoristu řeckého, který vyjadřoval zvláštní aspekt (vid) slovesného děje. Slovanský aorist je v podstatě samostatnou kategorií časovou, což je vidět již z toho, že se tvoří stejně pravidelně jak od sloves dokonavých, tak od sloves nedokonavých (výjimku tu do jisté míry tvoří nedokonavá iterativa)“ (Horálek, 1962, s. 191).

Vyššia miera produktívnosti či funkčnosti aoristu pri slovesách s dokonavým významom je pravdepodobne neskorším výsledkom jeho postupného vývinu v kontexte formovania novej gramatickej kategórie vidu. V súvislosti s vývojom kategórie vidu sa v starej češtine, poľštine (z čoho môžeme usudzovať, že podobný vývoj prebiehal i v slovenčine) pravidelnejšie tvorí od dokonavých slovies, čo korešponduje s jeho pôvodným významom jednoduchého (príp. krátkotrvajúceho) a v minulosti ukončeného deja (porov. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 239; Stanislav, 1967b, s. 431; Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 370; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 277 a ďalší). Dokladom toho je aj skutočnosť, ktorú – v súvislosti s českými prameňmi – pripomína P. Kosek: „... vývojová souvislost mezi aoristem a dokonavým videm se zvláště zesiluje v mladších památkách, tzn. ve fázi zániku aoristu“ (Kosek, 2014, s. 238).

Koexistencia dvoch formálnych variantov aoristu (sigmatického a asigmatického) súvisí so starším historickým vývinom. Ako sme už spomenuli vyššie, obe formy aoristu vývinovo nadväzujú na indoeurópske präteritálne formy – sigmatický aorist je pokračovaním predslovanského stavu, aorist asigmatický vývinovo súvisí s tvarmi predslovanského imperfekta (porov. Horálek, 1962, s. 86; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194; Bičovský, 2012, s. 132 – 133). V neskoršom vývine dochádza k prelínaniu oboch foriem a k vzniku nového sigmatického aoristu (predovšetkým z pôvodných asigmatických tvarov), čo ponúka i zaujímavé možnosti interpretácie z hľadiska procesu i samotnej teórie gramatikalizácie (p. kap. 1.3).

2.2 IMPERFEKTUM

Praslovanské imperfektum nie je z hľadiska formy a do istej miery ani z hľadiska gramatického významu pokračovaním indoeurópskeho imperfekta, ktoré v prasloviančine spolu s indoeurópskym perfektom zaniklo. Nové imperfektum vzniklo až v praslovanskom vývine možno ako náhrada za zaniknuté ide. imperfektum, avšak s trochu odlišným významom, no jeho pôvod nie je presvedčivo vysvetlený (p. Horálek, 1962, s. 86, 182, 191; Bičovský, 2012, s. 131; Kosek, 2014, s. 239). Ako uvádza D. Šlosar: „Vzdálené príbuzné má slovanské imperfektum v niektorých tvaroch litevských minulých časů“ (p. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194). Popri významovej podobnosti s prítomkom – trvanie deja v istom čase, prípadne súčasnosť s iným dejom – je možné hľadať formálnu súvislosť s aoristom, keďže „vlastní koncovky imperfekta jsou obdobné koncovkám aoristu sigmatického; imperfektum tedy vzniklo nápodobou aoristu sigmatického, ovšem z jiného základu“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194). Z hľadiska významu je niekedy problematické rozlíšenie od aoristu, keďže obe formy vyjadrovali minulé časy bez dôsledkov v prítomnosti, čiže boli formami naratívnych útvarov. Zároveň funkčné sémantické vymedzenie týchto gramatických tvarov komplikuje obmedzenosť historických dokladov, ďalej predpoklad, že sa v priebehu vývinu ich význam – najmä po vzniku a rozšírení nových analytických foriem perfekta a formovaní kategórie vidu – menil, a tiež skutočnosť, že ich uplatňovanie v historických pamiatkach (napríklad staroslovienských a neskorších) mohlo byť ovplyvnené prekladovým charakterom textu (gréckym alebo latinským jazykom originálu).

V charakteristikách imperfekta prevláda konštatovanie o vyjadrovaní priebehu deja (preto sa tvoril prevažne od nedokonavých sloves) alebo opakovanosti deja (aj pri dokonavých slovesách): „... vyjadrovalo minulý dej alebo stav v jeho trvaní a pri dokonavých slovesách dej v minulosti opakovaný alebo trvajúci a osamotene aj podmienený“ (Stanislav, 1967b, s. 405). Podobnú súvislosť s uplatňovaním imperfekto- vých foriem pri dokonavých a nedokonavých slovesách uvádza – vychádzajúc zo stavu v staroslovienskej – aj K. Horálek (1962, s. 191 – 192): „... tvořilo se převážně jen od sloves nedokonavých a vyjadřovalo minulý děj v jeho průběhu, zvláště minulý děj průvodní“ alebo tiež D. Šlosar (p. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194): „...imperfektum od sloves nedokonavých vyjadřuje děj v minulosti trvající. Pokud se imperfektum tvoří od sloves dokonavých, vyjadřuje buď opakování (*a když... vstanieše, nalezieše chléb položený* Otc „*a kdykoli vstal, nalezl*“), nebo má odstín modální (*a již ovšem utečieše, ale sukně jej červená prosočí* Dal „*a už by byl utekl, ale červený šat jej prozradil*“).“²⁶ Podobne význam imperfekto- vých tvarov pri dokonavých slovesách charakterizuje P. Kosek (2014, s. 243). Aspektový význam imperfek-

²⁶ Skratky odkazujú na pramene: Otc – *Životy sv. Otců* (preklad z 2. pol. 14. stor.); Dal – *Dalimilova kronika* (zač. 14. stor.) – p. s. 406 – 409 citovaného diela.

ta (nedokonavosť) sa niekedy považuje za jeho primárnu funkciu, zatiaľ čo sekundárny temporálny význam (minulý dej) vyplýval z aoristového pôvodu tohto tvaru (p. Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 278).

Často sa pri ňom spomína súbežnosť s iným minulým dejom: „Imperfektum vyjadrovalo minulé deje prebiehajúce súčasne s inými dejmi v minulosti“ (Krajčovič, 1988, s. 139), „...imperfektum vyjadřovalo minulý děj, který probíhal zároveň s jiným dějem“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194), príp. novšie: „vyjadrovalo dej, ktorý sa v minulosti konal súčasne s iným minulým dejom, no o tomto deji z hľadiska komunikačného zámeru nebolo treba hovoriť. Išlo teda o priebehový dej“ (Sokolová – Žigo, 2014, s. 37). Pretože sa vzťahoval na dej prebiehajúci, resp. opakovaný v minulosti, prípadne súčasný s iným minulým dejom, považuje sa za akúsi obdobu prézenta v minulosti (Bičovský, 2012, s. 129), resp. za vyjadrenie súčasnosti v minulosti (Gebauer, 2007, s. 541); formálne ho so súčasnosťou spája aj to, že bol tvorený prevažne z prézentného kmeňa, aj keď v starej češtine sú už doložené tvary imperfekta tvorené aj z infinitívneho kmeňa, prípadne variantne z oboch kmeňov (Gebauer, 1909, s. 55; Krajčovič, 1988, s. 139; novšie Kosek, 2014, s. 240 – 242).

2.3 ZÁNİK AORISTU A IMPERFEKTA

V západoslovanských jazykoch dochádza k ústupu syntetických tvarov minulého času. V staroslovienských pamiatkach tieto formy ešte výrazne prevažujú, ale ako uvádza Miloš Weingart (odvolávajúc sa na prácu St. Sloňského²⁷), už v niektorých staroslovienských textoch možno pozorovať postup zložených tvarov perfekta, ako napr. v *Kyjevských listoch* a vo *Frizinských zlomkoch* (Weingart, 1938, s. 373; p. tiež Stanislav, 1987, s. 143; Horálek, 1962, s. 87). Podľa dokladov z českých prameňov (*Alexandreida* a *Dalimilova kronika* – zač. 14. stor.) ich výskyt ustupuje už v 13. a 14. storočí, ojedinele sú doložené ešte v textoch z 15. a 16. storočia (porov. Gebauer, 1909, s. 62 – 66 s odvolaním sa na analýzy M. Opatrného a V. Ertla; p. tiež Gebauer, 2007, s. 549). Taktiež v staropoľských pamiatkach 14. a 15. storočia je ich výskyt značne obmedzený a hodnotia sa ako archaické (podrob. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 368; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 304). Ako uvádza R. Krajčovič (1988, s. 138), pre nedostatok starších písomností v domacom jazyku nie je možné pozorovať tieto zmeny v starej slovenčine. Avšak z analýz starších českých a poľských pamiatok môžeme predpokladať, že vývin v starej slovenčine bol veľmi podobný.

Archaizácia a postupný zánik syntetických préteritálnych tvarov (skôr imperfekta a neskôr aj aoristu) a ich nahrádzanie tvarmi perfekta bol dlhodobý proces a v jeho priebehu možno – podľa dostupných prameňov – identifikovať aj niektoré typické javy, ktoré ho charakterizujú či sprevádzajú. Počiatočným prejavom ústupu

²⁷ *Tak zwane perfektum w językach słowiańskich* (1926).

syntetických tvarov je ich sémantické približovanie – gramatická synonymizácia – ktoré je zrejme z výskytu rôznych foriem v podobných kontextoch, najmä ak sa gramatický význam, ktorý odlišuje jednotlivé tvary, oslabuje. O tomto prechodnom štádiu, v ktorom – v závislosti od kontextu a od zámeru používateľa – pretrváva alebo ustupuje aspektuálny (v zmysle *actio verbi*) významový rozdiel, hovorí J. Gebauer: „Klade pak se aorist, imperfektum, perfektum a plusquamperfektum s příslušnou nuancí významu, když na tom záleží a když chci, aby byla vyjádřena, nikoli, když by se dala vůbec vyrozuměti a žádati. Mnohdy mohlo by něco podle významu svého býti vyjádřeno imperfektem nebo perfektem nebo plusquamperfektem, ale vypravovateli nezáleželo na tom, nestál o to, položil tedy aorist (nebo perfektum skleslé ve význam aoristový)“ (Gebauer, 2007, s. 539).

Dôkaz archaizácie týchto tvarov vidí J. Gebauer jednak vo variantnosti ich používania v textoch z 13. a 14. storočia, ako aj v ich nahrádzaní tvarmi perfekta v neskorších korektúrach a odpisoch biblických textov z 15. storočia. O ich časovej príznakovosti (archaickosti) v 16. storočí, resp. o rozpore medzi vývinom v hovorenom jazyku a zachovávaní archaických temporálnych foriem v českých písaných (najmä náboženských) textoch, svedčia i jazykové polemiky a rôzne hodnotiace postoje autorov dobových jazykovoreflexívnych textov a gramatík (napr. Roh Domažlický, V. Philomates, J. Blahoslav a ďalší) k týmto archaickým tvarom (podrobne Gebauer, 1909, s. 64; novšie Vykypělová, 2013; p. tiež Kosek, 2014, s. 244; porov. nižšie pozn. 37).²⁸

Ďalším typickým prejavom priebehu kategoriálnej zmeny (v tomto prípade spojenej s archaizáciou) je vnútroparadigmatická variantnosť, ktorá sa prejavuje koexistenciou pôvodom rôznych tvarov v rámci slovesnej paradigmy v dôsledku odstraňovania nežiaducej tvarovej homonymie. V prípade ústupu syntetických préteritálnych foriem sa veľmi často pripomína ich nahrádzanie analytickými tvarmi perfekta najskôr v 2. a 3. osobe singuláru, čo bolo motivované tvarovou homonymiou v aoriste a imperfekte, ktorá vznikla v dôsledku hláskových zmien (Weingart, 1938, s. 372 an.; Horálek, 1962, s. 87, 192, 224; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 – 195; Krajčovič, 1988, s. 138; Kosek, 2014, s. 150), zatiaľ čo v ostatných tvaroch ešte pretrvávali pôvodné syntetické tvary. Rudolf Krajčovič upozorňuje ešte na ďalší podobný prípad nežiaducej – tentokrát medziparadigmatickej – homonymie s tvarmi prezenta v 3. os. sg. a pl. po zániku koncového *-t* (porov.

²⁸ Zvláštna pozornosť sa v týchto polemikách venuje funkčnosti imperfekta, resp. jeho používaniu v českej náboženskej spisbe. Podľa T. Vykypělovej v tomto prípade nešlo len o snahu zachovávať používanie tohto archaického prvku alebo ho odmietnuť (a tak priblížiť písaný text aktuálnej jazykovej praxi), ale rozdelenie zástancov a odporcov imperfekta (a čiastočne i iných javov) bolo podmienené konfesijné. Použitie imperfektového tvaru nebolo teda príznakové len pre jeho archaický charakter, ale malo aj konfesijnú konotáciu a naznačovalo príslušnosť autora k novoutrakvistickému smeru reformačnej cirkvi (2013, s. 105 an).

Krajčovič, 1988, s. 138²⁹; podobne uvádza tiež Zdz. Stieber, 1979, s. 230), čo mohlo byť tiež dôvodom nahrádzania analytickými perfektoými formami. Postupný ústup povedomia o funkčných a významových rozdieloch oboch syntetických tvarov možno pozorovať aj na formálnom vyrovnávaní tvarov imperfekta a (najmä nového sigmatického) aoristu. Napríklad po hláskových zmenách sa miešajú a funkčne identifikujú tvary 1. osôb aoristu a imperfekta, v tvaroch 2. a 3. osoby duálu dochádza ku prelinaniu aoristového *-sta* a imperfektového *-šta*, podobne v tvaroch 2. os. plurálu *-ste* a *-šte*, v tvaroch 3. os. plurálu aoristu sa pôvodná psl. koncovka *-šę* nahrádza koncovkou *-chu* (<*-chę*) z imperfekta (p. Sokolová – Žigo, 2014, s. 38; Kosek, 2014, s. 235; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 238). K identifikácii foriem aoristu a imperfekta, ako aj k iným javom gramatickej homonymie týchto tvarov, či už v dôsledku fonetických zmien, alebo aj v dôsledku analogického vyrovnávania tvarov, dochádza tiež v staropolskom období (podrobne Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 305). Príklady „nesprávneho“ použitia aoristu a imperfekta v českých pamiatkach z 15. storočia, ktoré svedčia o nesprávnej interpretácii pôvodného významu týchto tvarov alebo strate znalosti ich formálnej podoby (príklady v Gebauer, 1909, s. 64), sú dôkazom toho, že tieto tvary už v 15. a 16. storočí prežívali len v písomnej tradícii, no v živom jazyku už neexistovali (podobne Kosek, 2014, s. 239, 244).

Hláskové a analogické zmeny viedli k strate funkčnej transparentnosti starých syntetických tvarov, čo motivovalo nástup novej, gramaticky transparentnejšej formy. Takýto proces nie je vo vývine jazykov ojedinelým javom. P. J. Hopper a E. C. Traugott (2003, s. 21) pripomínajú v tejto súvislosti tvrdenie G. von der Gabelentza (1891), podľa ktorého, ak hláskové zmeny redukovujú slová a rozdiely sa zahmlievajú, musia nastúpiť nové tvary, ktoré preberajú približne takú funkciu, akú mali staré formy.³⁰ Z pohľadu vývinu časových slovesných foriem tu vidíme ako dôležitý prvok tvrdenie, že nejde o identickú funkciu, ale len „približnú“ (=approximate function), pretože funkčnú netransparentnosť starších syntetických foriem aoristu a imperfekta nepovažujeme za jediný alebo najdôležitejší motivant vzniku perfekta a jeho gramatikalizácie (p. 3.2.1).

Dôležitým faktorom, ktorý ovplyvnil vznik spomínaných typov formálnej variantnosti a následne aj zmenu sémantickej hodnoty syntetických tvarov (a napokon aj ich postupný zánik), bolo pravdepodobne formovanie vidovej opozície a začiatok gramatikalizácie vidu, „s nímž se tradiční minulé časy těžko vyrovnávaly“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 – 195; porov. tiež Horálek, 1962, s. 87); podobne

²⁹ R. Krajčovič vidí motiváciu zániku syntetických tvarov aj v tendencii unifikovať rôzne tvary minulého času na jeden tvar – čo by zodpovedalo stavu v prítomnom a budúcom čase (1988, s. 138).

³⁰ „As relaxed pronunciations bring about sound changes that ‚wear down‘ words, distinctions become blurred. So new forms must step in and take over the approximate function of the old ones.“ (sloven. preklad G. M.)

uvádza J. Damborský: „Byla tedy doba, kdy tu byly tři tvary, z nichž si dva – aorist a imperfektum – vadily s kategorií slovesného vidu“ (1967, s. 15). Ako poznamenáva P. Žigo: „... v jazykoch, v ktorých sa aspektuálna zložka vyvíjala progresívnejšie, redukovali sa temporálne formy“ (Sokolová – Žigo, 2014, s. 38).

Sémantickými zmenami prešli pôvodné praslovanské syntetické formy aj v tých slovanských jazykoch, v ktorých sa zachovali (v bulharčine, macedónčine, srbčine, chorvátčine, a lužickej srbčine) a – po gramatikalizácii perfekta – aj funkčne modifikovali. Z hľadiska priebehu archaizácie a zániku týchto tvarov by však bolo zaujímavé porovnanie so situáciou v srbčine a chorvátčine, kde už podľa starších prác syntetické formy, najmä v mestskej reči a v hovorovom jazyku výrazne ustupujú (p. Horálek, 1962, s. 225³¹; podobne uvádza Stieber, 1979, s. 232) a ako uvádzajú novšie práce, v súčasnom jazyku sa pociťujú už ako knižné (Barić – Lončarić – Malić – Pavešić – Peti – Zečević – Znika, 1995, s. 413; Běličová, 1998, s. 85).

Z dôvodu nedostatku pramenného materiálu nie je možné tento proces doložiť z pohľadu vývinu slovenčiny. Ako uvádza Ján Stanislav (1967b, s. 406) s odvolaním sa na I. Kniezsu³², z imperfekta sa zachovali zvyšky už len v listine z roku 1484, napísanej vo Veľkej Bytči:

... panugiesse na Hrziczowe a na Bytzi vrozeny pan Vilem z Tetoua; volachu obe strane; mnoho dobrych lidi tu biesse.

(Veľká Bytča 1484 – podľa Stanislav 1967b, s. 406)

Za ojedinelý doklad aoristu 3. os. sg. považuje Stanislav (ibid., s. 434) doklad *poviedie* z obce Korlát na maďarskom území (Boršodsko-abovsko-zemplínska župa):

*Przy to[m] vam oznamujy, zie tenn zloczinecz Pawel z Hluboke[h]o, ktery sobie meno dal Oczkowzky, viznal dobrovolnie, zie by u vas byty miel jedenn tovarysch je[h]o, ktery z nym kravy a jiny viecezy chudym lidum bral, menne[m] Wallo Obacz. Taky **poviedie**, zie tenn jysty Walo tu u vas v Trnawie maters ma.*

(Hrad Korlát 9. 8. 1537 – podľa Varsik, 1956, s. 190)

Stopy po aoriste sú v prameňoch zachované v tvaroch slovesa *byť* (*bych, by, by, bychme, byst, by*) v kondicionálnových konštrukciách, ako aj v tvaroch spojok *kebych, abych* a pod., a odtiaľ aj v nárečových tvaroch 1. os. sg. préterita typu *bolch, bolach, jach bol* (p. kap. 3.4.4).

³¹ S odvolaním sa na prácu A. Meilleta a A. Vailanta *Grammaire de la langue serbocroate* z roku 1924(!).

³² *Stredoveké české listiny* (1952).

2.4 PERFEKTUM

Praslovanské perfektum nie je pokračovaním staršieho indoeurópskeho perfekta (vyjadrujúceho pri veľkom počte sloviess, resp. pri dynamických slovesách, stav), ktoré bolo jedným z typov statívu (podrobnejšie Bičovský, 2012, s. 135). V praslovančine pôvodné ide. perfektum zaniká. Za jeho pozostatok sa považuje tvar *vědě*, doložený v staroslovienských, staroruských a staročeských pamiatkach v prízentnom význame 1. osoby (porov. Stanislav, 1987, s. 143; Horálek, 1962, s. 182; Stieber, 1979, s.190 a iní; novšiu interpretáciu podáva Bičovský, 2012, s. 138).³³

Praslovančina perfektum ako osobitný syntetický tvar vyjadrujúci dej s následkami alebo stopami v prítomnosti nemala (Stanislav, 1967a, s. 124), no „(p)ri participiách si slovančina zachovala aj participium perfekta, hoci inakšie perfektum s osobnými formami slovančina eliminovala zo svojho systému“ (Stanislav, 1967b, s. 405). V tomto dejovom význame sa v nej neskôr formuje nová, analytická konštrukcia zložená z pôvodného participia préterita³⁴ aktíva s príponou *-l* (tzv. *l*-ového participia) a prítomníkových tvarov slovesa *byť* (*робилъ jsemъ*), ktorá sa ako gramatický tvar produktívnejšie začala vyvíja už v 9. a 10. storočí najmä v západoslovanských jazykoch, v slovinčine a neskôr aj vo východoslovanskej oblasti (p. Horálek, 1962, s. 87). V západoslovanských (okrem väčšej časti lužickosrbskej oblasti) a východoslovanských jazykoch nakoniec nahradila syntetické formy préterita (p. vyššie).

Najčastejšie uvádzanou vlastnosťou psl. perfekta je jeho vzťah k prítomnosti, do ktorej siahajú následky minulého deja (Gebauer, 2007, s. 539), alebo sú v prítomnosti stopy, ktoré možno „pozorovať alebo aspoň overiť“ (Krajčovič, 1988, s. 140). Rezultatívny význam pôvodnej syntaktickej konštrukcie sa objavuje v charakteristike, ktorá hovorí o vyjadrovaní „prítomného výsledku minulého deja“ (porov. Horá-

³³ Zdz. Stieber (1979, s.190) za pozostatok starého perfekta považuje aj koncovku *-mo* v 1. osobe pl. prézenta, ktorá – dnes už ako ustupujúca a archaická – je doložená aj v slovenských novohradských a gemerských nárečiach, systémovo je rozšírená v južných slovanských jazykoch (okrem bulharčiny a macedónčiny), v ukrajinčine a v bieloruštine pri atematických slovesách, čo by mohlo – vzhľadom na pôvod atematických sloviess – toto tvrdenie podporovať (porov. Ramovš, 1952, s. 137; p. tiež Horálek, 1962, s. 218). J. Stanislav v prípade južných stredoslovanských tvarov navrhuje preskúmať možnosť ukrajinského pastierskeho vplyvu (1967a, s. 151; p. tiež Stanislav, 1966, s. 20).

³⁴ Na označenie minulých prízastí sa v odborných historickolingvistických prácach používajú rôzne termíny – participium perfekta/praeterita/préterita ..., príp. participium *l*-ové, *s*-ové, *nt*-ové a pod. popri termínoch s domácim základom „minulé“. Keďže rozlíšenie prítomných a minulých prízastí vychádza z kmeňa (prítomníkový a neurčitkový), z ktorého sú prítomné a minulé prízastia odvodené, používame pomenovanie participium préterita aktíva (minulé prízastie činné) a participiu préterita pasíva (minulé prízastie trpné). Pomenovanie participium perfekta aktíva ponechávame len v citátoch.

lek, 1962, s. 192) alebo sa priamo hovorí, že ide o „stav vyplývajúci z minulého dejé“ (Lamprecht, 1987, s. 109). Tento význam vychádza z pôvodného významu participia präterita aktíva II, ktorý tento tvar zastupoval v spojení s tvarmi slovesa *byť* v konštrukcii menného tvaru a spony: „Dřívější rezultatívní význam tohto spojení se vyvínil z původnějšího významu náchylnosti k ději, který byl vlastní dávným deverbálním adjektivům s *l*-ovým formantem (pozůstatek vidíme např. v adjektivěch *dbalý, bdělý, vzteklý*)“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194).

Tento opisný tvar minulého času je v staroslovienčine pomerne zriedkavý v porovnaní s aoristovými a imperfektovými formami; je doložený z 9. storočia v *Kyjevských listoch* a vo *Frizinských pamiatkach*³⁵, a to najmä v 2. a 3. osobe singuláru, ktoré mali v syntetických tvaroch rovnaké formy. „Působila tu snaha, aby sa význam vyjadril čo najzreteľnejšie, lebo práve v 2. a 3. os. sg. boli rovnaké tvary (v aoriste a imperfekte – G. M.), takže dakedy mohla nastať nejasnosť“ (Stanislav, 1987, s. 143).³⁶ Aj M. Weingart uvádza, že tu nešlo v prvom štádiu o nejaký významový odtienok minulého deja, ale o odlišenie tvarov v 2. a 3. osobe (1938, s. 371, 373), z čoho by vyplývalo, že perfektový, resp. rezultatívny význam tvaru pochádzajúci z pôvodného významu slovesno-mennej konštrukcie nebol hlavnou motiváciou rozšírenia systému minulých časov v praslovančine. Produktívnosť a významovú gramatickú transparentnosť perfektových tvarov (okrem schopnosti rozlišovať 2. a 3. osobu v singulári, prípadne sa vyhnúť ďalším prípadom gramatickej synonymie vznikajúcim v dôsledku hláskoslovných zmien – p. 2.3) podporovala i schopnosť analytického tvaru vyjadrovať zhodu v rámci kategórie menného rodu (prostredníctvom *l*-ových tvarov *nesl, nesla, neslo...* majúcich pôvod v mennom tvare participia präterita aktíva II), čo je, najmä v prípade 3. osoby, výhodné (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 – 195).³⁷ V kontexte formujúcej sa kategórie vidu ďalšou výhodou perfekta bolo to, že sa mohlo tvoriť od dokonavých i nedokonavých sloviess (podobne Kosek, 2014, s. 258). Motivácia vzniku perfekta sa niekedy hľadá aj v paralele k latinskému perfektu³⁸, prípadne v nejakých sémantických, napr. modálnych, odtienkoch, čo však nebolo dostatočne preukázané (porov. Horálek, 1962, s. 225; Horálek 1947-48, s. 288 – 289; Dostál, 1954). Ako sme uviedli v predchádzajúcej

³⁵ Čo sa pripisuje západoslovanskému vplyvu, resp. vplyvu prirodzeného vývoja v západoslovanských jazykoch a v slovinčine (porov. Stanislav, 1967a, s. 151).

³⁶ Ako pripomína J. Kurz (1954), myšlienku o vyššej produktívnosti „opisej formy praeterita“ v 2. osobe singuláru za účelom odlíšiť druhú a tretiu osobu, ktorá bola v aoriste rovnaká, uvádza už J. Dobrovský v svojich *Institutiones ...* v roku 1822.

³⁷ Podporuje to aj posmešný komentár V. Philomatesa (1533): „ten nebohý bijšle, obojího jsa pohlaví a rozličných stavův, divné věci půbobjšle“ – podľa Gebauer, 1909, s. 64.

³⁸ Porov. Horálek, 1962, s. 86 – 87: „Náhrada za aorist a imperfektum vznikla z opisných tvarů typu *dělalъ jesmь*, jichž se původně užívalo vedle jednoduchých präterit jako příležitostného vyjádření významu, obdobného latinskému perfektu (přítomný výsledek minulého dejé).“

kapitole (p. 2.3), motiváciu vzniku analytických konštrukcií perfekta a ich neskoršiu produktivnosť nevidíme len vo funkčnej transparentnosti jeho gramatickej formy (o subjektívnych a pragmatických aspektoch vývinu perfektových tvarov p. 3.2).

Po zániku aoristu a imperfekta v západoslovanských (okrem lužickej srbčiny) a neskôr aj vo východoslovanských jazykoch sa význam perfekta zovšeobecňuje na minulé čas ako taký – pri nedokonavých slovesách na dej trvajúci v minulosti, pri dokonavých slovesách na dej ukončený v minulosti (p. Gebauer, 2007, s. 550; Stanislav, 1967b, s. 450).

Historické doklady dokumentujúce vývinové zmeny tejto konštrukcie, ako aj súčasné variantné výsledky v nárečiach, ponúkajú možnosť sledovať priebeh procesu jej gramatikalizácie v čiastkových procesoch – fázach – dlhodobého gramatikalizačného vývinu. Preto je táto konštrukcia a jej postupný vývin z hľadiska teórie gramatikalizácie jadrom našej práce (kap. 3).

2.5 PLUSQUAMPERFEKTUM / ANTEPRÉTERITUM

Pri charakteristikách plusquamperfekta vystupuje do popredia jeho časový vzťah k inému minulému dejmu alebo stavu, ktorému predchádza. Aj termíny „predminulý“, „dávnominulý“, resp. „antepreteritum“, vyjadrujú, že ide o „dej minulý A, ktorý se udál dříve než spolu uvedený děj minulý jiný B“ (Gebauer, 2007, s. 551). Mohol tiež vyjadrovať význam podobný perfektu, t. j. stav, ktorý bol výsledkom minulého deja pred iným dejom (Kosek, 2014, s. 261). V prípade plusquamperfekta ide o zložený (analytický) tvar, v ktorom sa k participiu préterita aktíva II (pôvodnému *l*-ovému participiu) pridával niektorý z minulých tvarov slovesa *byť* – imperfekta, aoristu alebo neskôr perfekta (*běchъ/běachъ nesъ, bychъ nesъ a bylъ jestь nesъ* a pod.), ktoré významovo reprezentovali súvislosť s (resp. predčasnosť pred) inými minulými dejmi: „...tvary imperfekta slovesa *byť* poukazovali na vzťah dávnominulého deja k minulému dejmu, ktorý po ňom nasledoval. (...) Tvary aoristu v ňom poukazovali na to, že dávnominulý dej prebiehal veľmi dávno pred iným minulým dejom“ (p. Krajčovič, 1988, s. 141). „Iný“ minulý dej nemusí byť explicitne uvedený, ale vyplýva zo súvislostí. Tiež sa – na základe starších dokladov z češtiny – stretávame s významom, pri ktorom forma plusquamperfekta vyjadruje len dej skončený v minulosti alebo len jednoducho minulý dej (ako napr. perfektum alebo aorist), kde je možné použitie tejto formy považovať za dôsledok snahy vyjadriť „význam minulosti pomerné daleké“ (Gebauer, 2007, s. 552). Interpretácia R. Krajčoviča, že ide o „...dávnominulé (predminulé) deje, ktorých stopy ani následky sa v prítomnosti nedali sledovať ani overiť“ (p. Krajčovič, 1988, s. 141; podobne Sokolová – Žigo, 2014, s. 38 – 39) je snahou hľadať opozičný gramatický vzťah medzi perfektom a plusquamperfektom, založený na vzťahu deja, jeho výsledku alebo stavu k prežívanej prítomnosti – referenčnému bodu hovoriaceho. Takáto interpretácia

vyvoláva tiež paralelu s vyššie spomínanou väčšou relevantnosťou aspektových kategórií slovesných gramatických tvarov (porov. 2). Kategoriálny opozičný vzťah historicky staršieho plusquamperfekta a novšieho perfekta má oporu aj vo vonkajšej štruktúrnej podobe (*l*-ová forma a tvar slovesa *byť*), čo mohlo tiež prispieť k produktívnosti perfekta vo vzťahu k starším syntetickým préteritálnym formám.

Vzťah dvoch dejov môže mať rôzne odtienky – či už len prostú časovú následnosť, vecnú súvislosť alebo príčinnú prepojenosť, preto má tento vzťah okrem časového významu často aj význam vzájomnej podmienenosti. Ako konštatuje Václav Machek: „Věty časové nabývají velmi často odstínu podmínkového, nevztahují-li se k jedné události, nýbrž k ději opětovanému nebo platnému mimočasově. Časový vztah tu je oslaben a pravidelný sled dvou dějů vede mluvčího k tomu, že si uvědomí jejich podmínkový vztah“ (Machek, 1997, s. 248). Táto vlastnosť sa preto stala základom vysvetľovania neskoršej sémantickej a funkčnej zmeny tvaru – zmeny časového významu na význam spôsobu deja (alebo modus verbi) – po ktorej pôvodný tvar plusquamperfekta s aoristom slovesa *byť* (*bychъ neslъ*) nadobudol význam neurčitosti alebo podmienenosti, resp. nefaktívnosti: „Pre veľmi dávnu realizáciu týchto dejov (t. j. dávných dejov uskutočnených pred inými dejmi – G. M.) vznikol k nim postoj, že sú to deje neisté, neurčité a teda podmienené. Keď sa tento aspekt podmienenosti deja vyjadreného aoristovým plusquamperfektom ustálil, tvary tohto vzoru natrvalo prevzali funkciu kondicionálu. Je pravdepodobné, že stará slovenčina vzor aoristového plusquamperfekta vo funkcii podmieňovacieho spôsobu zdedila už z psl.“ (Krajčovič, 1988, s. 144). Ako však uvádza J. Gebauer (2007, s. 561), ešte v starej češtine sú doložené príklady, kde *nesl by* môže mať platnosť plusquamperfekta i kondicionálu. Podobne možno i v nasledujúcom príklade z dokumentu z roku 1584 ešte vnímať temporálny význam predčasnosti deja pri vyjadrení neistoty, neurčitosti deja, a to v spojení *že by*³⁹:

Y to sem slyssel, czo se dotycze postreleny Yana Kutacze z/Noweho Mesta, poddaneho pana Sunegowehe, ze/by niektery prawly, ze/by ho nepostrelyly, ale ze se na/krkosku vrazil strany Laczka Ryploweho z/Lopussneho, poddaneho pana Sunegowehe. (...)

Strany Yana Kutacze z/Noweho Mesta wyznal, ze sem slyssel od Nyznich Wadiczowczow, poddanych panow Drsstwich, ze Nowo_messtene tagyly, ze/by ho postrelyly, nez ze se vrazil na/krkosku a ze Streczensczy powedely, czerta, prawj, na/krkosku, wssak ho nassy postrelyly.

(Trenčianske stolica 1584 – podľa Pramene 1, 1992, s. 96, 97)

³⁹ V synchronných gramatických prácach sa význam neistoty, resp. pochybnosti o realnosti, platnosti minulého deja pri kondicionáli uvádza ako okrajový význam, až za inými významami a funkciami kondicionálových konštrukcií (porov. MSJ, 1966, s. 543; Horák, 1993, s. 135 an).

Pôvod kondicionálneho významu spojenia *l*-ovej formy a aoristu slovesa *byť* je možné hľadať i v adideácii⁴⁰ optatívnych tvarov slovesa *byť* (v stsl. *bimь, bi, bi, bimь, biste, bo*) – ktoré v spojení s *l*-ovou formou tvorili pôvodné tvary psl. kondicionálu – s aoristovými tvarmi. Už v staroslovenčine sa optatívne tvary začali postupne nahrádzať tvarmi aoristu, nakoniec tieto aoristové formy v kondicionáli prevládli vo všetkých slovanských jazykoch⁴¹ (porov. Weingart, 1938, s. 374; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 107; Horálek, 1962, s. 226; Kopečný a kol., 1980, s. 113). Ako uvádza F. Kopečný, treba vziať do úvahy nadväznosť novšieho kondicionálu *věděl bych* na jeho starší typ *bimь věděl*: „Je nutno mít za to, že alespoň někde šlo o náhradu tohto staršieho opisu optatívneho novým préteritálnim pro uvedenou zmenu pojetí“ (Kopečný a kol., 1980, s. 113).

Napriek významovému odlišeniu analytických konštrukcií aoristového antepreterita (> kondicionál) a perfekta (> všeobecné préteritum) sa obe formy vývinovo zblížili štruktúrne, a to najmä po gramatikalizácii aoristových tvarov slovesa *byť* (*bychъ, by, by, bychomъ, byste, byšę*) na gramatickú morfému *by*⁴², čo z hľadiska gramatikalizácie súvisí s jej dekategoriáciou. Kondicionálová konštrukcia sa po strate osobných tvarov aoristu slovesa *byť* rozšírila o určité osobné tvary prítomníka slovesa *byť* vo funkcii gramatickej morfémy zastupujúcej kategóriu osoby, čím sa začala analogicky vyrovnávať s tvarmi perfekta. V jazykovom povedomí sa tak tvar kondicionálu prézenta (*robil by som*) mohol vnímať ako préteritum (*robil som*) so vsunutým formantom *by* (p. Kopečný a kol., 1980, s. 109⁴³; p. tiež kap. 3.4.4). Platí to aj o konštrukcii kondicionálu préterita (*bol by som robil*) a nového antepreterita (*bol som robil* – o jeho ďalšom vývoji p. nižšie).

So zánikom aoristu a imperfekta zrejme súvisí aj zánik analytických foriem antepreterita s aoristovými a imperfektovými tvarmi slovesa *byť* a vývin antepreterita s tvarmi perfekta typu *byľ jesmь nesľь*. Tieto tvary sa v slovanských jazykoch – s istými významovými a funkčnými zmenami⁴⁴ – zachovali až do obdobia ich no-

⁴⁰ K termínu p. Rejzek, 2009, s. 73 – 73.

⁴¹ Optatívne tvary 1. os. pl. *bim* a 2. os. pl. *bite* sa zachovali len v čakavských dialektoch; poľské *-bym* v kondicionáli je novotvar (p. 3.4.1).

⁴² Tradične, a možno nie celkom náležite, klasifikovanú ako častica (p. tiež Šimková, 2003, s. 234). M. Sokolová a P. Žigo (2014, s. 112) hovoria o „exponente“ *by*, ktorý je gramatikalizovaným nositeľom nefaktívnosti. G. Horák hovorí o „nesamostatnej častici *by*“ (Horák, 1993, s. 112), v MSJ sa označuje ako samostatná gramatická morféma *by* (1966, s. 463).

⁴³ „V jazykovom povedomí je totiž spjat tvar kondicionálu s tvarom préterita, kond. se hodnotí jako préteritum se vsunutým formantom *-by-* mezi kmen (l-ový tvar) a osobní morfém. Vede to k častému formálnému vyrovnávání obou tvarů: p. *pisalam* a *pisalabym*, *pisališmy* a *pisali-byšmy*, slk. *pisal som* a *pisal by som*, *pisali sme* a *pisali by sme*, č. dial. *psalem*, *psalisme* a *psalbysem*, *psalibysme*.“

⁴⁴ Osobitnú pozornosť a podrobnejší materiálový výskum by si v prípade sémantického a funkčného vývinu antepreteritálnej formy typu *bol som niesol* zasluhovali južnozemplínske

vodobých dejín. Tento tvar je pomerne častý ešte v písomných pamiatkach z predpisovného obdobia (porov. Stanislav, 1967b, s. 407) a väčšinou vyjadruje dej, ktorý predchádza inému deju, avšak často sa v podobných kontextoch nahrádza len jednoduchým préteritom a niekedy je použitý len vo význame jednoduchého minulého času.⁴⁵ Príklady z historických prameňov mladšieho predpisovného obdobia preto svedčia o tom, že tieto formy už v tom čase neboli dôsledne kategoriálne vymedzené významom gramatického antepreterita, ale používali sa variantne. Dokazujú to aj nasledujúce príklady, ktoré pochádzajú zo zápisu vypočúvania viacerých svedkov a opisujú tú istú udalosť (citované podľa Pramene 1, 1992, s. 99 – 101 – *Výpovede svedkov o okolnostiach okolo zabitia jedného z husárov, ktorí boli na čerešniach. Trenčianska stolica 1585*) – príklady sme vybrali tak, aby sa v nich spomínala tá istá udalosť, no s variantným využívaním foriem antepreterita a préterita:

1) – predčasnosť deja je len v jednej výpovedi zapísaná v tvare antepreterita:

*Wydel sem, kdy Ancze, poddana pana Pawla Motessyczkeho, **wybehla** z domu a **hnewala** se na hwsarze, ze na czressnu **zessly** a czeressne **obyraly**.*

*Wydeli sme, ze dwa husare **zessly** na czeressny a potom **wynyssla** Ancza Kobelowyech, poddana Motessyczkeho, a **lala** husarom pre czeressne,...*

*Wydeli sme, gdy **zessly** na czressnu husare dwa a wysse da Ancza Kralowyech **lala** gim a oni se gi smaly...*

***Byl** sem ya z druhym mladenczem **zegssiel** na czressnu a gedna hytwanna zena **wynyssla** z domu a **lala**, zloreczyla nam ...*

2) V oboch nasledujúcich prípadoch forma antepreterita označuje predčasný dej a v jednom prípade má význam jednoduchého préterita:

*Wanyowiech Matieg **bol** **potom** **pryssyel**, aby rozbranyowal*

a užské nárečia, v ktorých sa „vo funkcii kondicionálu minulého používa zložený slovesný tvar formálne zhodný s tvarom antepreterita, teda bez podmieňovacej morfémy *by*, napr. učila bula mi še tag, dobre mi ňumarla (Brezina TRB [okres Trebišov – G. M.]), t. j. tak by som sa bola učila“ (Ferenčíková 1998, s. 151; podobne ASJII/2, s. 176). Význam kondicionálu préterita je zrejmy aj z nasledujúcich výpovedí:

*Ale s kostom to nijag ňebulo. Daľi nam po dva čibaki, ta co to? Ta ja **bul žid** i dva kilí. (= ‚bol by som zjedol i dve kilá‘)*

***Kebuľi ňebuľi** toti telefoňišti ubitovani u tej dolňiše, ta partizaňe **buľi** od naz **ucekľi**. Ale telefoňišti, toti jih obkľučilí a mušelí še zdac. (‚keby neboli..., boli by utiekli‘)*

(Kazimír, okr. Trebišov, 1979 – južnozemplínske nárečia
– ANT JÚLŠ – č. 75/36/por. č. 2)

⁴⁵ Podobne uvádza aj K. Horálek (1962, s. 192): „Tvary typu čes. *byl jsem nesl* mívají v starých památkách většinou význam prostého préterita.“

... ze oczyma wydel, ze Laczko a Mateg **issli boli** rozbranyowati a wesseli se na hrdlo Laczkowy Kralowych a nedali mu iti na tu bytku.
ale ginych wycz, aby tatam **boli bezeli**, newydeli sme krome tychto a Wanyowieh Laczka a to slysseli sme, ze **boli issli** tatam rozbranyowati.

3)

Potom Martyn Kralowieh **pogssel bol** z hrotki kapustu poliewati, tez se tam treffyl a rychtarow syn latowal na staweny
A wtom se treffyl Martin Kralowieh tam, **pogssel bol** polewati kapustu a Laczko rychtarow wolal na neho...
Ale wicz sem ya newydel, gednem Martyna Kralowieh s kolem, ze tatam **bezel bol** powrhna hrotki, s kerymy **possel bol** kapustu polewati.

Produktívnosť „dávnominulého“ času je dnes v slovanských jazykoch rôzna. V niektorých jazykoch tento tvar úplne zanikol (napr. ruština), ako okrajový alebo archaický, knižný tvar pretrváva v poľštine a v češtine, vo vyššej miere pretrváva v jazykoch ako ukrajinčina, bieloruština, lužická srbčina a južnoslovanské jazyky (p. Běličová, 1998, s. 84 – 85, Kowalska, 1976, s. 8). Vývin v slovenčine tiež smeruje skôr k ústupu a archaizácii, či knižnosti tohto tvaru. Túto zrejme najmladšiu zmenu v systéme minulých časov dokážeme už vnímať aj vo vlastnom jazykovom správaní a dokážeme dokumentovať aj variantnosť, ktorá túto zmenu sprevádza (porov. napr. práce Sokolová – Žigo, 2014, s. 194 – 202; Kášová – Rabatinová, 2006, s. 53). Odráža sa aj v reflexívnej postojovej variantnosti explicitne viditeľnej v slovenskej lingvistiky napríklad v diskusii o platnosti antepreteritálneho tvaru medzi Jánom Horeckým a Jozefom Orlovským (p. Slovenská reč 1947 – 48, č. 7 – 8 a 9 – 10), v práci Gejzu Horáka (1993, s. 90 – 102; tam aj ďalšia literatúra) a v komentári k Horákovmu hodnoteniu antepreterita v recenzii Slavomíra Ondrejoviča (1995, s. 47), príp. aj v jej aktualizácii v kontexte jazykovej politiky zameranej na preskriptívnu reguláciu (napr. Mihál, 1943 – citované podľa Horecký, 1947 – 48, s. 261).

Charakteristické prejavy archaizácie tvarov predminulého času, ako nízky výskyt, jeho štylistickú príznakovosť, a jeho časté nahrádzanie tvarmi préterita, podrobne analyzujú i M. Sokolová a P. Žigo (2014, s. 164 an, s. 200 – 202). Vzhľadom na to, že skúmajú reálny výskyt a funkcie tohto tvaru v súčasnom jazyku s rozvinutou kategóriou vidu, rozlišujú plusquamperfektum perfektívnej formy (pre tvary dokonavých sloviess) a antepreteritum imperfektívnej formy (pre tvary nedokonavých sloviess). Zistené prejavy archaizácie sú podobné, ako pri zániku syntetických tvarov (porov. 2.3). V oboch aspektovo vymedzených prípadoch autori konštatujú nízku frekventovanosť tvarov, výskyt vo význame jednoduchého préterita, používanie na štylistické zvýraznenie minulosti, pretrvávanie v niektorých typických kontextoch (napr. pri komentovaní predchádzajúcej výpovede, kde sa niekedy vyskytujú aj v spojení s prázentom či futúrom). Ich ustupujúca gramatická funkčnosť často motivuje hovoriacich zvýrazniť mi-

nulosť segmentom *býval* (... *som bol býval slúbil*), ktorý autori hodnotia ako redundantný a hyperkorektný. Formy pôvodného plusquamperfekta či antepreterita teda už neslúžia na vyjadrenie pôvodnej gramémy, ktorá je – na druhej strane – vo výpovediach často reprezentovaná iným (lexikálnym) prvkom (ibid.).

Podobnosť súčasných prejavov archaizácie antepreterita a starších výskumov používania aoristu a imperfekta v štádiu ich ústupu produktívnemu analytickému tvaru perfekta ponúka možnosti aplikácie vlastnej skúsenosti s dynamikou v procese jazykovej zmeny, ktorú prežívame, na rekonštrukciu dynamiky a priebehu v minulosti už zavŕšenej zmeny.

V nasledujúcej kapitole sa budeme podrobne venovať priebehu vývinu len jednej zo spomínaných foriem historických minulých časov – perfektu, resp. préteritu – v slovenčine a výberovo aj v najbližších slovanských jazykoch.

3 HISTORICKÝ VÝVIN PERFEKTA A PRÉTERITA Z ASPEKTU GRAMATIKALIZÁCIE

Ako už bolo spomenuté vyššie, v mladšom období vývinu praslovančiny sa na vyjadrenie minulého deja začína využívať nová, analytická konštrukcia zložená z prítomníkových tvarov slovesa *byť* a pôvodného participia préterita aktíva II s príponou *-lъ*, tzv. *l*-ového participia (*robilъ jesmъ*), ktorej pôvodný význam mal skôr aspektový ako temporálny charakter. Táto forma – ako je to doložené v staroslovien-ských pamiatkach – sa tu uplatňovala popri produktívnych syntetických tvaroch aoristu a imperfekta, a to spočiatku najmä v 2. a 3. osobe singuláru, a tiež popri štruktúrne blízkych analytických formách antepreterita (*robilъ bychъ*, *robilъ бѣchъ*, *robilъ бѣachъ* a pod.), ktoré mohlo v procese gramatikalizácie perfekta slúžiť ako analogický model (kap. 2.5).

V tejto kapitole, ktorá tvorí jadro našej práce, sa budeme podrobne zaoberať vývinom kategoriálneho gramatického významu a formálnej podoby praslovanského perfekta a súčasného préterita. Pokúsime sa o:

- rekonštrukciu gramatikalizačného procesu formovania analytického tvaru perfekta v praslovančine;
- rekonštrukciu sémantického vývinu danej konštrukcie až na všeobecné préteritum a vývinu štruktúrnej podoby analytického gramatického tvaru po rozpade praslovančiny – v starej v slovenčine i v najbližších západoslovanských jazykoch češtine a poľštine;
- zachytenie ďalšieho vývinu préterita a jeho variantnosti vo vývine slovenčiny a slovenských i blízkych slovanských nárečí (s využitím pramenných historických a dialektologických dokladov).

3.1 SYNTAKTICKÁ KONŠTRUKCIA

Východiskom novej analytickej formy bolo spojenie slovesného participia préterita aktíva s príponou *-lъ* (označované aj ako participium perfekta aktíva II alebo tzv. *l*-ové participium – k terminológii p. pozn. 34) a prítomníkového tvaru slovesa *byť* vo funkcii spony. Podobne ako ostatné participiá, aj *l*-ové participiá mali pôvodne charakter adjektíválií a v praslovančine sa tvorili príponami *-lъ*, *-la*, *-lo*, *-li*, *-ly*, *-la*, ktoré sa pripájali k infinitívnym kmeňom (len ojedinele vznikali

z oslabeného, resp. skráteného kmeňa alebo z koreňa bez kmeňovej prípony – p. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 242). Vyvinuli sa z indoeurópskych deverbatívnych adjektív (a tiež substantív) s *l*-ovým formantom (porov. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 – 195; Horálek, 1962, s. 194; Damborský, 1967, s. 127).⁴⁶ Pôvodný význam týchto deverbatívnych adjektív sa v historickolingvistických prácach uvádza do istej miery variantne. Ako prvotný význam sa najčastejšie uvádza ‚náchylnosť k deju‘, čo je možné vnímať napr. v dnešných adjektívach *dbalý*, *bdelý*, *vzteklý*, *ospalý* (vzdialenejšie tomuto významu sú adjektíva (*z*)*hnilý*, *zrelý*), alebo tiež ‚spôsobilosť k deju‘ (napr. *jedlý*), pričom uvedené dokladové adjektíva sa považujú za rezíduá psl. stavu (porov. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 194 – 195; Damborský, 1967, s. 128 – 130).

Významový posun možno vidieť v charakteristike významu ‚ten, kto niečo robí‘ (Lamprecht, 1987, s. 109), čo je základom aj neskorších činiteľských mien, ktoré vznikli ich substantivizáciou (napr. dnešné hovorové *čumil*, *kecal*, *šibal*, *čmáral*, *všadebol*, české *mýval*, *žvanil*, *loudal*, *pisálek* atď. a viacero vlastných mien – porov. tiež Sławski, 1974, s. 103). V týchto jednotkách sa oslabuje pôvodný význam ‚náchylnosti‘ a generalizuje sa význam ‚niekto vykonávajúci danú činnosť‘. Zaujímavý názor v tejto súvislosti nachádzame u J. Damborského, ktorý, odvolávajúc sa na informáciu od F. Kopečného, dáva do súvislosti tvorbu činiteľských mien (nomina agentis) a ‚paradigmatizáciu‘ deverbatívnych adjektív s formantom *-l* v slovesnej paradigme: ‚A práve toto poklesnutie náchylnostného odstínu k prostému jménu činiteľskému bylo – zejména při ponechání adjektivní platnosti – hlavním impulsem pro paradigmatizaci, pro vznik praslovanského přičestí typu *pisalъ* jakožto základu opsaných perfektních forem‘ (Damborský, 1967, s. 12).

V neskorších obdobiach sa význam deverbatívnych adjektív modifikoval. Podľa D. Šlosara boli deverbatívne adjektíva s formantom *-l* v staroslovienčine ešte pomerne ojedinelé. Produktívnym slovtvorným typom sa stali až v neskorších obdo-

⁴⁶ Historický derivačný sufix *-lъ* je pravdepodobne pokračovaním ide. sufixu *-lo-* (p. Sławski, 1974, s. 103) a je zachovaný v slove *sedlo* (< psl. **sedъlo* ‘čo slúži na sedenie, sedadlo’, odvodené *l*-ovou príponou od ide. **sed-* – ‘sedieť’ (porov. Králik, 2015, s. 523; Rejzek, 2001, s. 564; Gebauer, 1909, s. 93), v adjektíve *jedlý* (< psl. **ěd-lъ* < ide. **ed-* – ‚jesť‘ – porov. lat. *edulis* (p. Králik, 2015, s. 244; Rejzek, 2001, s. 251; Lamprecht, 1987, s. 109) alebo v slove *bylina* z ruského *bylina* – ‘čo naozaj bolo, čo sa skutočne udialo’ (porov. srbské a chorvátske *bilj* – ‘pravda’) odvodené od *bylój* – ‚zašlý, niekdajší‘, t. j. ‚ten, ktorý bol‘, čo je *l*-ovou príponou utvorené prídavné od *byti* (p. Králik, 2015, s. 89; porov. tiež Kopečný a kol., 1980, s. 110; Rejzek, 2001, s. 100). Ďalšie príklady praslovanských rezíduí tohto sufixu uvádza F. Sławski (1974, s. 103): *diel* < psl. **dě-lъ* < **dai-lo-* (ako možnú etymológiu tak uvádza i E. Králik, 2015, s. 122); *uzol* < **vъzъlъ* (podľa Králik, ibid. s. 645; Sławski uvádza formu **qъzъlъ*) odvodené od *vъzati*; *tylo* < psl. **tylo* < ide. **teu-l-* (podľa Králik, ibid. s. 636; Sławski uvádza formu **tylъ*); psl. **čechlъ* (,odev‘) súvisiace s dnešným náreč. *česať* vo význame ‚strhávať (plody), biť, šľahať‘ (podľa Králik, 2015, s. 103).

biach vývinu češtiny, tvorili sa najmä od intranzitívnych sloviac a vyjadrovali ‚vlastnosť vyplývajúcu z výsledku deja‘ (podrobnejšie p. Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 307 – 312), čo v sebe nesie isté príznaky rezultatívnosti a môže úzko súvisieť s gramatikalizáciou menných tvarov *l*-ových participií v procese formovania zložených tvarov perfekta a s ich rezultatívnym významom (p. nižšie).

Staré *l*-ové deverbátiva nadobudli participiálny charakter len v slovančine (Weingart, 1938, s. 363)⁴⁷ a podobne ako ostatné deverbatívne adjektíva – participiá – sa začlenili do slovesnej paradigmy.⁴⁸ Takže okrem uvedených sémantických zmien tu dochádza i k zmene kategoriálnych vlastností, keďže sa prvky slovotvornej paradigmy (deverbatívne adjektíva) stávajú prvkami gramatickej slovesnej paradigmy (participiá); ako uvádza A. Dostál: ‚(t)yto tvary se nestejně vklíňovaly do soustavy slovesných tvarů‘ (1953, s. 268⁴⁹). *L*-ové participiá sa však vyznačovali istými osobitnými charakteristikami, čo sa neskôr prejavilo v ich odlišnom syntaktickom a tvaroslovnom vývine v porovnaní s vývinom ostatných slovanských participií.

Praslovanské participiá, podobne ako vlastné adjektíva, sa vyskytovali v predikátovej i atributívnej pozícii a mohli mať menné i zložené tvary. V atributívnej pozícii sa uplatňovali prevažne zložené tvary (p. Večerka, 1959, s. 37) a v predikátovej pozícii (čiže ako neurčitý slovesný tvar vo funkcii prisponového výrazu – p. MSJ, 1966, s. 370) sa uplatňovali menné tvary participií (v základnom tvare nominativu singuláru), ktoré sa prestali skloňovať (porov. Horálek, 1962, s. 87; Gebauer, 1909, s. 93 – 94).

Možno teda predpokladať, že sa menné tvary *l*-ových participií v slovesno-menných predikatívnych konštrukciách spájali s tvarmi sponového slovesa *byť* (prézentá *jesmь, jesi, jestь/jestь...*, aoristu *bychь, by, by,...*, impf. *běachь, běšaše,...* i futúra *bьdь, bьdeši,...* – p. nižšie) do konštrukcie s významom ‚som/si/je... taký/ten/to, čo koná dej V‘, resp. s významom ‚som/si/je... náchylný/-á/-é konať dej V‘ (porov. Kopečný, 1950, s. 86; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 195; Lamprecht, 1987, s. 109):

- **jes-mь (vь)sta-l-a* – ‚som tá, ktorá vstáva, je náchylná stáť‘
 - **jes-tь/tь (u)mrь-l-ь* – ‚je taký/-é, čo mrie, je náchylný/-é (u)mriieť‘
 - **jes-te prišь-l-i* – ‚ste tí/tie, čo prichádzajú‘
 - **jes-otь/otь padь-l-i* – ‚sú takí, čo padajú, sú náchylní padať‘
- a pod.

⁴⁷ Paralely psl. *l*-ového participia v arménčine, tocharčine a čiastočne aj v iných jazykoch uvádza J. Damborský (1967, s. 125 – 126).

⁴⁸ Podobne ako iné deverbatívne adjektíva s formantmi *-nt-*, *-s-*, *-m-*, *-n-* a *-t-*, pričom slovesné adjektíva s formantmi *-l-*, *-m-*, *-n-* a *-t-* sa ako participiá paradigmatovali pravdepodobne až v praslovanskom období a participium prézenta aktíva s *-nt-* formantom a participium préterita aktíva s *-s-* formantom ešte v predslovanskom období vývinu (porov. Večerka, 1959, s. 37; Zubatý, 1980, s. 52 an).

⁴⁹ S odkazom na prácu B. Havránka *Genera verbi v slovanských jazycích* (1928, 1937).

Tvorí teda slovesno-menné predikátové konštrukcie podobne, ako iné typy participií (**jesmь bьranь*, **jesi nesena*, **jestь/jestь sekano...*; **jesmь (na)petь*, **jesi bita*, **jestь/jestь duto...* atď.) alebo pôvodné adjektíva (**jesmь*, **jesi...* *věčьn-ь*, *zelen-ь*; *bo-gat-ь*, *žьlt-ь*; *mal-ь*, *cel-ь* a pod.). V ďalšom vývoji sa však konštrukcie s *l*-ovými participiami funkčne a syntakticky odlišili od ostatných formálne a štruktúrne podobných slovesno-menných predikátových konštrukcií. Z významu ‚náchylnosti k deju‘, čiže nejakej **vlastnosti**, sa vyvinul nový – rezultatívny – význam tohto spojenia, ktorý sa vzťahuje na (prítomný) **stav**, resp. výsledok, vyplývajúci z nejakého predchádzajúceho, t. j. minulého deja (porov. stsl. *umrьtь*, *prišьtь jesmь* atď.) (porov. (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 195; Lamprecht, 1987, s. 109)⁵⁰, čím sa do vecného významu celej slovesno-mennej participiálnej konštrukcie zahŕňa i predchádzajúci minulý dej:

- **jes-mь (vь)sta-l-a* – ‚som tá, ktorá vstáva, je náchylná stáť‘
 - **jes-tь/tь (u)mrь-l-ь* – ‚je taký/-é, čo mríe, je náchylný/-é (u)mrieť‘
 - **jes-te prišь-l-i* – ‚ste tí/tie, čo prichádzajú‘
 - **jes-otь/otь padь-l-i* – ‚sú takí, čo padajú, sú náchylní padať‘
- = vyjadruje **stav** al. **vlastnosť** v prítomnosti

- ⇒
- **jes-mь (vь)sta-l-a* – ‚som tá, čo vstala‘
 - **jes-tь/tь (u)mrь-l-ь* – ‚je ten, čo umrel‘
 - **jes-te prišь-l-i* – ‚ste tí/tie, čo prišli‘
 - **jes-otь/otь padь-l-i* – ‚sú tí, čo padli‘
- = vyjadruje **stav** al. **vlastnosť** ako dôsledok minulého deja

Význam celej konštrukcie je rezultatívny – vyjadruje ‚prítomný stav vyplývajúci z výsledku minulého deja‘, pričom *l*-ové participium v nej zastupuje stav a implícitne aj jemu predchádzajúci dej. Spojenie s prítomnosťou je zastúpené prítomníkovým tvarom slovesa *byť*. Podľa typológie rezultatívnych konštrukcií (porov. Nedjalkov, 1983; Nedjalkov – Jaxontov, 1988 – citované podľa Giger, 1997, 2000) ide o podmetové rezultatívne konštrukcie, ktoré sa tvoria s intranzitívnymi slovesami a ich podmet je zároveň subjektom príslušného minulého deja (čiže deja, ktorý výslednému stavu predchádzal), čo zodpovedá aj pôvodnému aktívnemu významu *l*-ového participia (v rámci gramatickej kategórie slovesného rodu).

3.2 ANALYTICKÁ KONŠTRUKCIA

Hranice medzi ustálenou syntaktickou konštrukciou a analytickým gramatickým tvarom sú často veľmi nejasné. Z vývinového hľadiska a z poznania, že ‚dnešná

⁵⁰ Istú analógiu je tu možné vidieť vo vývine starého ide. perfekta z pôvodného ide. statívu – teda stavu, ktorý nastal po nejakom deji v minulosti (p. kap. 2.4).

morfológia je včerajšia syntax“ (p. 1.2), tu ide o proces, v ktorom je formovanie analytického gramatického tvaru sprevádzané ústupom až stratou funkčnej a sémantickej autonómnosti a diskretnosti jednotlivých zložiek a nadobúdaním abstraktného gramatického významu – gramémy – celej konštrukcie ako komplexnej nedeliteľnej jednotky. Takáto jednotka sa zároveň generalizuje v celej triede rovnakých kategoriálnych jednotiek (napr. v rámci jedného slovného druhu).

V našej analýze sa zaoberáme gramatickým tvarom préterita, ktorý zo súčasného hľadiska už jednoznačne prekonal jednotlivé funkčné a sémantické zmeny sprevádzajúce proces gramatikalizácie, preto sa pokúsime o rekonštrukciu a interpretáciu starého a dnes už zavŕšeného procesu. Neznamená to však, že takáto rekonštrukcia sa týka výlučne minulosti a nemôže sa nijako aktualizovať v skúmaní súčasnej dynamiky jazyka. Jej opodstatnenie nachádzame napríklad v dodnes diskutovaných hodnoteniach pasívnych konštrukcií, t. j. konštrukcií (obyčajne s rezultatívnym významom) s *n/t*-ovými participiami (porov. Štícha, 1986a, 1986b), v analýzach gramatikalizácie nového, tzv. *H*-perfekta alebo perfekta II, resp. posesívnych rezultatívnych konštrukcií – t. j. konštrukcie *mat'* + pôvodné participium préterita pasíva (p. napr. prácu M. Načevy-Marvanovej, 2010; M. Gigera, 2006a, 2006b, 2011; M. Sokolovej, 1993 a ďalších) – ako živého aktuálne prebiehajúceho procesu – alebo v skúmaní slovesných kolokácií a ich kognitívnych aspektov (Kysel'ová – Ivanová, 2013).

V tejto kapitole sa budeme venovať vzniku a vývinu dvoch typov analytických konštrukcií vyjadrujúcich v súčasnej slovenčine a jej nárečiach minulý čas a formálnym, funkčným a sémantickým zmenám, ktorými prechádzala konštrukcia ako celok i jednotlivé jej zložky.

3.2.1 VZNIK PRÉTERITA

Z rezultatívneho **stavového** významu viažuceho sa na čas prehovoru (**prézent**), ktorý reprezentuje syntaktická slovesno-menná predikatívna konštrukcia zložená z prítomníka slovesa *byť* (*jesmь/jesi/jestь/jestь...*) vo funkcii spony a činného participia s príponou *-lь* (*-lь, -la, -lo, -li, -ly, -la*) ako prisponového výrazu, dochádza postupným sémantickým vývinom (generalizáciou debovej zložky – p. nižšie), ktorý sa navonok prejavuje najmä narastajúcou produktívnosťou a funkčnou generalizáciou tvaru, k zmene prézentačného významu na význam perfekta, čiže na vyjadrenie **deja** uskutočneného v **minulosti** s dosahom na prítomnosť významovo obsiahnutú v tvare prítomníka slovesa *byť*.⁵¹ Ako uvádza A. Dostál, syntaktické spojenie *l*-ového participia s tvarom slovesa *byť* sa „(s)tále více stává prostředkem pro zařazování slovesného deje do minulosti, tedy prostředkem gramatické kategorie času, ačkoliv je to význam sekundární, jak ukazuje jednak sám opis perfekta, totiž možnost spoje-

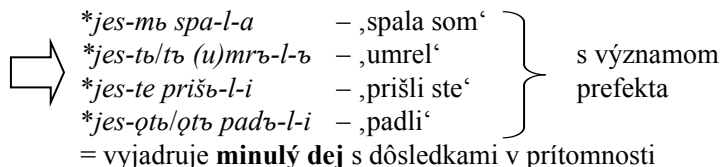
⁵¹ K odlišeniu významu rezultatíva a perfekta, čiže vyjadrenia stavu alebo deja, p. Hausenblas (1963).

ní tohto participia s prítomným slovesom býti, jednak opisy futúra (v staroslovienčine, v staré češtine, poľštine atd.) s týmto participiém-adjektívom“ (Dostál, 1953, s. 268 – 269).

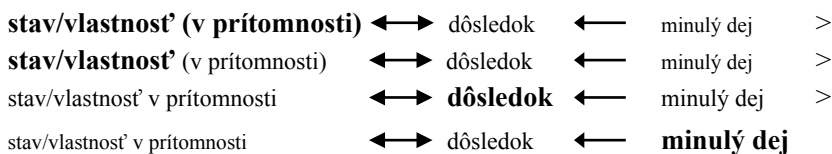
Dostálo spomínané opisné tvary futúra s *l*-ovým prítomným (pôvodné futúrum exactum) sú doložené napr. v staroslovienčine *bodemъ se rodilъ*⁵², *bodo neslъ*⁵³, zriedkavo i v starej češtine: *budu umřelъ*⁵⁴, *získal budeš bratra svého* (evanjeliár 14. stor.), *bohu bude slúžil* (Řeči besední, Tomáš Štítný, zač. 15. stor.)⁵⁵. Podobné poľské, chorvátske a slovinské tvary, ako aj v súčasnosti už ustupujúce východoslovenské nárečové tvary (*buzem volal*, *buzem robila*) majú dnes všeobecný význam budúceho času (Stanislav, 1987, s. 145; porov. tiež ASJ II/2, 1978, s. 178).

Do popredia vystupuje subjekt deja, ktorý už nie je len nositeľom stavu, ale aj vykonávateľom minulého deja, čo vyplýva už zo spomínaného charakteru pôvodnej podmetovej rezultatívnej konštrukcie. Z hľadiska syntaktickej štruktúry vety dochádza k zmene recipročného syntaktického vzťahu slovesno-mennej predikatívnej konštrukcie na samostatný predikát zastúpený analytickým gramatickým tvarom:

- **jes-mъ spa-l-a* – ,som tá, čo spala‘
 - **jes-tъ/tъ (u)mrъ-l-ъ* – ,je ten, čo umrel‘
 - **jes-te prišъ-l-i* – ,ste tí/tie, čo prišli‘
 - **jes-otъ/otъ padъ-l-i* – ,sú tí, čo padli‘
- = vyjadruje **stav** al. **vlastnosť** ako dôsledok minulého deja

Na začiatku procesu gramatikalizácie perfekta je teda dominantná najmä sémantická zmena – **reanalýza** významu celej konštrukcie:

> s ďalším vývinom na všeobecné préteritum – **minulý dej** (p. nižšie).

⁵² Podľa Stanislav, 1987, s. 144.

⁵³ Podľa Petr, 1984, s. 94.

⁵⁴ Podľa Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 245.

⁵⁵ Podľa Gebauer, 2007, s. 554 – 555.

Táto sémantická zmena je sprevádzaná istou mierou **subjektivizácie** – spojenej so zmenou z pasívneho nositeľa stavu na aktívneho vykonávateľa deja – a zmenou syntaktickej štruktúry danej konštrukcie. Syntaktická konštrukcia vyjadrujúca minulý dej s dôsledkami v prítomnosti má – ako formujúci sa gramatický tvar perfekta – predpoklady včleniť sa do sústavy praslovanských präteritálnych foriem ako prvok, ktorý sa aj vďaka ďalším faktorom (prípady homonymie syntetických tvarov, formovanie kategórie vidu či vyjadrovanie zhody v mennom rode – p. 2.3, 2.4) stáva funkčným a produktívnym.

V rámci postupujúceho procesu gramatikalizácie – najmä s ňou súvisiacej generalizácie – sa už analytická gramatická konštrukcia rozšírila na celú triedu sloviess, t. j. nielen na intransitívne, ale aj pôvodné tranzitívne slovesá (**jesmь dаѡь*, **jesi vi-děla*, **jesmь činili*). Priestorom alebo predpokladom takejto generalizácie a paradigmaticizácie mohli byť slovesá, ktoré mali v rôznych kontextoch inú valenčnú hodnotu, t. j. mohli fungovať ako tranzitívne i intransitívne, resp. z niektorých intransitívnych (napr. pohybových) sloviess vznikli tranzitívne odvodeniny a naopak, ako to na príkladoch pohybových sloviess a sloviess hovorenia z vývinového hľadiska ukazuje Š. Ondruš (1971, s. 278 an).⁵⁶

Ako analytický tvar s gramatickou časovou funkciou je táto konštrukcia doložená aj v staroslovienskych pamiatkach, a to s intransitívnymi i tranzitívnymi slovesami, porov. *česo esmь ne dokonъčаѡь* (Mat. 19, 20 Ass., Mar.); *...i jazь slavъ, jъže dаѡь esi mьně, dachь imь* (Ján XVII. 22 Mar.); *... prizъvaѡь ny esi g(ospod)i, da ispravi ny i očisti: ne našichь děľь radi, iъ oběta tvojego radi iže esi oběčělь namь (...), prięti zapovědi tvoje: ježe esi posъlаль kь namь...* (Kyj. listy 14); *Otrokovica něstь umrьla nь sъpitiь* (Mark. 5, 39, Mar.); *vasь ne zemlja pokryla ni nebo prijęťь* (Suprasl.); *Svęti tvoi vьsъdъ, g(ospod)i, iže esmь vьzъli...* (Kyj. listy 15).⁵⁷

Tvar *l*-ového participia slovesa je tu nositeľom lexikálneho významu a zastupuje dej ako taký (čiže už bez stavových významových odtienkov ‚náchylnosti‘ či ‚spôsobilosti k deju‘ alebo ‚vlastnosti toho, kto koná dej‘), čím sa posilňuje jeho slovesný a oslabuje adjektívny charakter. *L*-ová zložka konštrukcie tu nadobúda gramatickú funkciu – zastupuje gramému minulého času (perfekta) – ktorej formálnym reprezentantom sa stáva pôvodne slovotvorný formant *-l* nadobúdajúci v tejto konštrukcii charakter formovej gramatickej morfémy – stáva sa abstraktnou gramatic-

⁵⁶ Podobnú variantnosť v súčasnom jazyku zachytávajú valenčné slovníky (porov. napr. Ivanová – Sokolová – Kyseľová – Perovská, 2014). Pri hľadaní súvislostí medzi historickými sémantickými zmenami sloviess a ich valenčnej charakteristiky sa ako veľmi inšpiratívne javia analýzy dynamiky slovesnej valencie a extenzie, príp. aj redukcie valenčných štruktúr na synchronnej rovine (porov. Ivanová, 2006, najmä s. 78 an).

⁵⁷ Príklady podľa Weingart, 1938, s. 373; Stanislav, 1987, s. 143; Pauliny, 1964, s. 102 an (prevzaté skratky: Ass. – *Codex Assemanianus*; Mar. – *Codex Marianus*; Kyj. listy – *Kyjevské listy*; Suprasl. – *Codex Suprasliensis*).

kou jednotkou.⁵⁸ Prehodnotenie významu *l*-ového slovotvorného formantu na gramatický formant s významom minulého času mohlo byť dôvodom ústupu konštrukcií *l*-ových participií s tvarmi budúceho času slovesa *byť* (tzv. futúrum exactum – *ne-sľb bōdō*) odkazujúcimi na budúci dej pred iným budúcim dejom (porov. vyššie). Podobne je možné uvažovať aj o prepojení tohto vývinu s ústupom antepreteritálnych tvarov, kde sa konštrukcia *bol som robil* už prestáva vnímať ako spojenie perfekta (príp. préterita – p. nižšie) a príchastia, ale ako konštrukcia obsahujúca dve préteritálne gramatické formy, ktoré sa môžu vnímať ako redundantné (k prejavom archaizácie antepreteritálnych tvarov v mladšom vývine slovenčiny p. 2.5).

K oslabeniu menného charakteru týchto jednotiek (dekategorizácii) dochádza i v dôsledku toho, že sa v analytickej gramatickej konštrukcii stali nesklonnými a ustrnuli v nominatívnych menných tvaroch.⁵⁹ Z pôvodných menných gramatických charakteristík si v singulári tieto tvary zachovávajú schopnosť rozlišovať menný rod zastúpený gramatickými kongruentnými morfémi. Zatiaľ čo singulárové rodové koncovky (*-lō* pre maskulína, *-la* pre feminína a *-lo* pre neutrá) si tieto tvary zachovali až dodnes, plurálové rodové koncovky (*-li* pre maskulína, *-ly* pre feminína a *-la* pre neutrá) sa reanalýzou – v zhode s vývinom v mennej deklinácii – prehodnocujú vplyvom formujúcej sa kategórie životnosti na opozíciu životné maskulína (s koncovkou *-li*) a feminína, neutrá a neživotné maskulína (s koncovkou *-ly*). V ďalšom vývine sa koncovky životných a neživotných tvarov v dôsledku fonologických zmien formálne zblížujú (o diferencovanosti výsledkov tejto zmeny v jednotlivých slovenských nárečiach p. 3.3.1).

Tým sa funkciou i významom *l*-ové participium vzdiaľuje od ostatných typov participií a je nutné uvažovať o oslabení alebo dokonca strate participiálneho charakteru, na čo upozornil už J. Damborský (1967). Podobne tieto tvary charakterizuje aj E. Pauliny: „...tvary *sed'el, sed'ela, sed'elo, sed'eli* nie sú participiá, lebo neobsahujú vzťah participiá, t. j. vyjadrenie k pomenovaniu predmetu, naopak, majú vyjadrený vzťah neparticipiálnej formy, t. j. vyjadrenie vzťahu k osobe“ (1947, s. 61; podrobnejšie p. 4.2). Z tohto dôvodu budeme ďalej hovoriť o *l*-ovej zložke analytického slovesného tvaru alebo *l*-ovom tvare.⁶⁰

Tvory prézenta slovesa *byť* strácajú v tejto konštrukcii status sponového slovesa (a tiež gramatický význam prézenta) a menia sa na samostatnú gramatickú (osobnú) morfému⁶¹, ktorá v danej konštrukcii zastupuje už len kategóriu osoby a vyjadruje

⁵⁸ Podobne interpretuje sémantický a funkčný vývin *l*-ových príchastí v ruštine V. V. Ivanov (1983, s. 351).

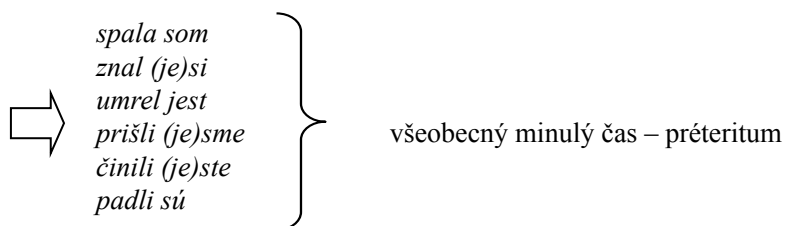
⁵⁹ Ako uvádza J. Stanislav, participiá perfekta aktíva II na *-lb, -la, -lo* majú v staroslovienčine „...len tvary nominatívov podľa mennej flexie“ (1987, s. 114).

⁶⁰ Podobne sa tento tvar pomenúva aj v MSJ – *l*-ový tvar významového slovesa (1966, s. 474).

⁶¹ Tak povahu tejto zložky charakterizuje MSJ (1966, s. 472, 474 a i.); V českých gramatikách sa najčastejšie označuje ako pomocné sloveso, resp. auxiliár, niekedy ako formant (k diskusi v českej lingvistike o povahe zložky *byť* p. Kosek, 2012, s. 1 – tam aj ďalšia literatúra).

tiež kategóriu čísla. Táto funkčná zmena sa na formálnej rovine prejavuje tým, že pôvodné sponové jednotky nadobúdajú enklitický charakter, to znamená, že majú prevažne postiniciálovú pozíciu za prvým prízvučným slovom frázy (tzv. Wackernagelovu pozíciu) a nie sú slovosledne viazané vzhľadom na particípium (Kosek, 2012, 2015; Pauliny, 1947, s. 62; Motyl, 2014, s. 181 an).⁶²

Po zániku syntetických tvarov minulého času (aoristu a imperfekta) prebral tento analytický tvar perfekta ich funkcie a začal sa používať na vyjadrenie akéhokoľvek minulého deja (p. 2.4):

Celá konštrukcia nadobúda charakter gramatickej analytickej formy, ktorá je lexikálne a gramaticky nedeliteľná, idiomatická (jej význam nezodpovedá sume významov jej komponentov), je súčasťou slovesnej paradigmy a je rozšírená (najmä po nadobudnutí významu všeobecného minulého času) na celú triedu slovíes.

V priebehu zmeny voľnej syntaktickej konštrukcie na analytickú gramatickú konštrukciu, resp. zmeny slovesno-menného predikatívneho vzťahu na gramatický tvar, možno uvažovať o procese, v priebehu ktorého postupne dochádza ku komplexu sémantických – transpozičných (tu najmä metonymických) a intenzno-extenzných (najmä generalizačných) zmien⁶³ a gramatických funkčných zmien, v priebehu

⁶² Zaujímavé príklady iniciálovej pozície enklitik zistené v oravských, ale aj iných stredoslovenských nárečiach opisuje E. Pauliny (1947, s. 62). Vety s enklitikou na prvom mieste, ako: **Som** bol mladi, smeli., *Ja to ñepamatam, som to len čul ot svojho strika.*, **Som** len sam z matkof., **Zme** bol'i cel'i pooxvacani. a pod., vysvetľuje súvislosťou s vetným prízvukom alebo s vetnou intonáciou: „Slabika s tónovým vrcholom alebo s vetným prízvukom nemôže byť totiž na príklonke, preto sa príklonka presunuje dopredu.“

V slovenskej historickej i dialektologickej lingvistike zatiaľ chýba analýza slovosledu enklitik, ktoré sú súčasťou analytických slovesných tvarov, na materiáli z historických písaných pamiatok alebo dialektov. Čiastočne sa pozíciám enklitik vo vete venuje J. Místrík (1966, s. 133 an).

⁶³ Gramatikalizáciu môžeme považovať za jeden z mnohých príkladov dokazujúcich úzke prepojenie lexikálneho a gramatického plánu jazyka. Skúmanie prejavov sémantickej derivácie, vznikania nových lexii a vysvetľovanie vzťahov medzi významami polysémických slov síce patria najmä do oblasti lexikológie, no v mnohých aspektoch sa dotýkajú aj gramatiky jazyka a jej vývinu. V našej analýze sa predovšetkým opierame o práce J. Dolníka (1990, 2003), M. Ivanovej (2006) a M. Kyselovej – M. Kyselovej (2013); o metafo-

ktorých dochádza k ich vzájomnému prelínaniu.⁶⁴ Sémantické derivačné zmeny na rozhraní lexikálnej a gramatickej roviny jazyka sú často kovertné a ak ide navyše o zmeny historické, je ťažké ich uchopiť a časovo vymedziť na základe historických pamiatok. Tiež nie sú úplne spoľahlivo vnímateľné v jazykovom vedomí používateľa súčasného jazyka. Overtným prejavom týchto zmien mohla byť narastajúca frekvencia konštrukcie prézenta slovesa *byť* a *l*-ového prídavia, postupné rozširovanie jej kolokácií a napokon – po ústupe niektorých sémantických príznakov – generalizácia na celú triedu sloviess. Možno len predpokladať, že v jazykovom povedomí používateľov táto forma vystupuje z opozičných vzťahov v rámci voľných (alebo aj do istej miery ustálených) slovesno-menných predikatívnych konštrukcií s rezultatívnym stavovým významom a systemizuje sa v rámci opozícií s tvarmi prézenta a futúra, ako aj s ostatnými (syntetickými) tvarmi minulého času pred ich zánikom.

Sémantickú stránku opísaného procesu charakterizuje postupná redukcia sémantických komponentov celej konštrukcie spojená s posilňovaním alebo oslabovaním funkcií, ako aj lexikálnych a gramatických významov oboch jej zložiek.

Na začiatku procesu tu dochádza:

1) k oslabovaniu stavového významu konštrukcie (p. schému priebehu reanalýzy na s. 50), pričom čas, v ktorom stav pretrváva, môže byť rôzny a je vyjadrený minulým, prítomným alebo budúcim tvarom slovesa *byť* (aoristom, imperfektom, prítomníkom alebo futúrom). Význam konštrukcie môže mať príznak rezultatívnosti, ak vyjadruje ‚stav vyplývajúci z predchádzajúceho deja‘. Zároveň možno predpokladať istú variantnosť významu konštrukcie, ktorá v niektorých kontextoch zastupovala stav alebo vlastnosť bez časového zaradenia vzhľadom na moment prehovoru⁶⁵, zatiaľ čo v iných kontextoch zastupovala skôr dej predchádzajúci stavu v momente prehovoru. Variantnosť bola možná hlavne v prípade intransitívnych sloviess (*padli sú* – s významom ‚sú náchylní padat‘, resp. ‚sú takí, čo padli‘ alebo s významom ‚padli, klesli na zem‘), zatiaľ čo novšie konštrukcie s *l*-ovými tranzitívnymi participiami (*sme dali*) odkazujú skôr na minulú udalosť. S podobnou variantnosťou sa dnes stretávame pri konštrukciách *n/t*-ových participií a tvarov slovesa *byť* (porov. tiež Štícha, 1986a, s. 385);

2) k aktualizácii temporálneho významu, ktorý bol pôvodne len implicitne predpokladaný v rezultatívnom význame konštrukcie. Samotný dej je zastúpený *l*-ovým participiom slovesa a prostredníctvom tvaru slovesa *byť* sa aktualizuje temporálny vzťah medzi (predchádzajúcou) realizáciou deja a jeho dôsledkom v čase vyjadrenom tvarom slovesa *byť*. Dochádza tak k metonymickej sémantickej derivá-

rických a metonymických mechanizmoch pri formovaní významov gramatických kategórií p. tiež Krupa (1990, s. 127 an).

⁶⁴ Podľa J. Tseng vývoj od slovanského prefekta k tvarom v súčasných slovanských jazykoch možno interpretovať ako postupnosť vzájomne sa prekrývajúcich reanalýz (2009).

⁶⁵ Takýto časovo neviazaný význam je napríklad zachovaný vo vedľajších vetách typu *nie je možné, aby si to nevidela*.

cii (transpozícií), pri ktorej sekundárny význam **minulý dej** vyplýva z primárneho významu **stav**, ktorý je dôsledkom nejakého deja, dej je teda v ňom implicitne predpokladaný. Po ustálení temporálneho – perfektového – významu konštrukcia odkazuje na minulý dej a implicitne poukazuje na z neho vyplývajúci stav;

3) k usúvzťažneniu času, v ktorom sa prejavujú dôsledky predchádzajúceho deja, s momentom prehovoru, ktorý sa prevažne viaže na prítomnosť – čiže k ustáleniu prítomníka slovesa *byť* a k ústupu konštrukcií s minulými alebo budúcim tvarom slovesa *byť*. Vo vzťahu k momentu prehovoru sa tak špecifikuje význam konštrukcie na **,dej realizovaný v minulosti s dôsledkom do prítomnosti'**, čiže význam perfekta, a prítomníkový tvar slovesa *byť* už nevyjadruje stav v prítomnosti, ale zastupuje referenčný bod, z ktorého sa vníma minulý dej.

Z kognitívogramatického hľadiska tu dochádza k **subjektivizácii** významu konštrukcie – od vyjadrenia objektívneho stavu (vyplývajúceho z deja, ktorý však nie je priamo vo význame konštrukcie zahrnutý) v slovesno-mennej predikatívnej konštrukcii – k jeho usúvzťažneniu s dejom, ktorý bol subjektom v minulosti realizovaný (dej sa stáva súčasťou významu už gramatickej analytickej konštrukcie). Dej i z neho vyplývajúci prítomný stav sa tak stávajú súčasťou referenčného rámca subjektu – vykonávateľa deja.⁶⁶

V procese vývinu od významu perfekta k významu jednoduchého préterita dochádza k ďalšiemu oslabovaniu stavovej zložky významu a jej relevantnosti v momente prehovoru. Istá miera stavového významu (v zmysle rezultatívnosti) je ešte prítomná vo fáze, keď táto konštrukcia zastupuje perfektum (ako minulý dej s dosahom/pretrvávaním do prítomnosti) fungujúce v rámci opozičných vzťahov v systéme minulých časov, najmä v koexistencii s aoristom, prípadne imperfektom, ktoré vyjadrujú prosté minulé deje.

Predpokladom neskoršej redukcie morfológických foriem zastupujúcich minulé deje (zániku aoristu a imperfekta) je taká koexistencia týchto tvarov, v ktorej sa ich diferenciálne gramémy oslabujú, neutralizuje sa sémantická opozícia týchto tvarov (,skončený v minulosti' – ,s dôsledkami/pretrvávajúci do prítomnosti'), čo sa na formálnej rovine prejavuje tak, že jednotlivé formy sú v niektorých kontextoch vzájomne zame-

⁶⁶ Postupnosť tohto procesu vysvetľuje z kognitívogramatického hľadiska S. M. Dickey (2013, najmä kap. 2.2) opierajúc sa o Langackerovu (1990, s. 340) interpretáciu vývinu zložky *have* v analytickej konštrukcii anglického perfekta: „...the perfect construction underwent subjectification, passing from the originally objective construal of a stative perfect construction to the more subjective construal of an eventive perfect, which expressed a past event as having some present relevance (not necessarily limited to a state directly resulting from the event)“ (Dickey, 2013, s. 88). Autor zároveň poukazuje na súvislosť so zánikom, resp. zachovaním pôvodného alebo aspektovo modifikovaného aoristu v jednotlivých slovanských jazykoch, ako aj s ďalším vývinom analytickej konštrukcie perfekta a stratou prítomníkových tvarov *byť* v 3. os. sg. a pl. – p. 3.2.2.

niteľné. Dochádza tu k ich postupnej sémantickej identifikácii (synonymizácii) a k ústupu niektorého z tvarov, ktorý sa uplatňuje už len pri niektorých lexikálnych jednotkách, alebo sa zámerne využíva len vtedy, ak je príslušná graméma dôležitá/relevantná, resp. úplne zaniká jeho diferenčný gramatický význam a tvar funguje ako štylistický prostriedok alebo relikť bez pôvodnej gramatickej funkcie (p. kap. 2.3).⁶⁷ Po istom štádiu variantnosti v používaní jednotlivých tvarov minulého času, ktorá sa môže spočiatku javiť ako porušovanie normy (inovácia, alebo „chyba“), neskôr ako gramatická synonymia a v konečnom štádiu ako archaizácia jedného tvaru, úplne ustupuje perfektový význam analytickej konštrukcie *l*-ové prídavné + prítomníkový tvar slovesa *byť*, ktorá sa významovo zovšeobecňuje na akýkoľvek minulý dej.

V historickolingvistickej literatúre sa často stretávame s konštatovaním, že pri zániku jednoduchých minulých časov a pri sémantickej zmene analytickej konštrukcie z perfektového na préteritálny význam rozhodujúcu úlohu zohral vývoj kategórie vidu (p. kap. 2.3, 2.4). Gramatikalizačný aspekt vývinu kategórie vidu spočíva v paradigmaticizácii – systémovom utváraní vidových opozícií – a jej generalizácii. Táto problematika si vyžaduje ešte samostatnú historickolingvistickú analýzu, avšak v súvislosti s vývinom analytickej konštrukcie préterita možno aspoň vysloviť predpoklad, že vývoj gramatického vidu priamo podmienil dekategoriáciu (čiže gramatickú desémantizáciu z hľadiska gramatických kategoriálnych významov) analytického tvaru perfekta, a to najmä prítomníkových tvarov slovesa *byť*, pretože vývojom gramatickej kategórie vidu a jej postupnou paradigmaticizáciou preberali vidové opozície gramémy ustupujúce / zanikajúce (ako redundantné) v gramatickom statuse enklitickej morfémy.

Ak sa na tento vývin pozeráme z hľadiska gramatikalizácie a jej sprievodných vývinových procesov, ponúka sa vysvetlenie v postupnej desémantizácii a dekategoriácii prítomníkových tvarov slovesa *byť*, t. j. v oslabovaní lexikálneho významu existencie a tiež postupnom ustupovaní gramatických významov (gramém), ktoré tieto tvary v rámci syntaktickej a následne analytickej konštrukcie zastupovali. Tento oslabený status samostatnej gramatickej morfémy sa neskôr prejavil aj v jej vynechávaní v tvaroch tretích osôb (p. 3.2.2).

K desémantizácii a dekategoriácii dochádza i v prípade *l*-ových tvarov, v ktorých sa predmetom gramatikalizácie stáva pôvodný slovotvorný – *l*-ový – formant a ako sme uviedli vyššie, *l*-ový tvar plnovýznamového slovesa v analytickej konštrukcii stráca povahu participia. Gramatikalizáciou a vysokou mierou desémantizácie tvarov slovesa *byť* a dekategoriáciou pôvodného *l*-ového participia, ktoré nadobudli abstraktný gramatický význam, sa táto analytická konštrukcia (spolu s tvarmi kondicionálu) gramaticky a funkčne odlišila od ostatných slovesných analytických tvarov (pasíva, futúra a antepreterita – p. 4.1). Keďže tu ide o vyšší stupeň gramati-

⁶⁷ Paralelu tohto stavu možno dnes pozorovať v súčasnej dynamike fungovania predminulého času, resp. vo fakultatívnom štylistickom uplatňovaní antepreterita v súčasnom jazyku – porov. kap. 2.5.

kalizácie a analytickosť tvaru spočíva už len v diskrétnosti (nespojitosť) oboch zložiek, mohli by sme – na rozdiel od Damborského – túto konštrukciu nazvať **formálnym analytickým tvarom**.⁶⁸

3.2.2 ELIPTICKÁ KONŠTRUKCIA 3. OSOBY SINGULÁRU A PLURÁLU

Vo vývine analytického gramatického tvaru v slovenčine i v iných slovanských jazykoch dochádza k paradigmatickej (formálnej) štruktúrnej zmene, keď z konštrukcií viažucich sa na 3. osobu singuláru alebo plurálu vypadáva gramatická morféma – tvar slovesa *byť*. Podľa R. Krajčoviča „*l*-ové prídavné prevzalo funkciu tvaru, t. j. samo sa stalo nositeľom slovesnej kategórie osoby“ (1988, s. 140). Z hľadiska morfeomatickej štruktúry gramatického tvaru je však možné za nositeľa kategórie osoby chápať i nulovú gramatickú morfému⁶⁹:

<i>dal jest</i>	>	<i>dal ø</i>	[3.os. sg. prët.]
<i>dali (j)sú / daly (j)sú</i>	>	<i>dali ø / daly ø</i>	[3.os. pl. prët.]

Začiatok tejto zmeny siaha pravdepodobne až do neskorého štádia vývinu praslovančiny a najstaršie prípady eliptických konštrukcií (ešte pôvodného perfekta) boli zaznamenané už v staroslovienskych pamiatkach (podľa Zdz. Stiebera, 1979, s. 232 – 236; p. tiež Dostál, 1967, s. 65), od 11. storočia i v pamiatkach staroruských (Zdz. Stieber, *ibid.*; Borkovskij – Kuznecov, 1963, s. 283; Zalizňak, 2004, s. 143, 180 – 181). Variantnosť oboch tvarov naznačujúca ústup plných zložených foriem je presvedčivo doložená v staročeských a staropoľských pamiatkach zo 14. storočia a v neskorších obdobiach výskyt plných podôb výrazne ustupuje.⁷⁰ Na základe vývo-

⁶⁸ Damborského termín „syntetická“ forma nevyhovuje vzhľadom na existenciu skutočne syntetických tvarov präterita, ako aj syntetizovaných analytických tvarov s pohyblivými osobnými koncovkami (p. 3.4.2), ktoré Damborský nazýva „plne syntetizované“ (1967, s. 13).

⁶⁹ Z hľadiska štruktúry gramatických tvarov präterita v jednotlivých osobách sa najmä v synchronných gramatikách hovorí o nulovej samostatnej gramatickej morféme, čo má svoje opodstatnenie aj vzhľadom na morfeomatickú štruktúru slovesných tvarov v prézente. Porov.: „Zložené slovesné tvary tvoria čiastkové sústavy rovnako vybudovaných jednotiek. Preto pokladáme za zložené tvary aj také členy sústavy, ktoré nemajú príslušnú samostatnú gramatickú morfému. Sú to napr. tvary 3. os. sg. a pl. präterita a kondicionálu: *robil, robili; bol robil, boli robili; robil by, robili by; bol by robil, boli by robili ...* Gramatická morféma z tvarov 3. os. sg. a pl. začala vypadávať od 15. storočia a celkom zanikla až v 19. storočí. Tieto zložené tvary prekonalí teda vývin paralelný s vývinom jednoduchých tvarov pre 3. os. sg. Preto v obidvoch typoch tvarov možno hovoriť o nulovej gramatickej morféme: *robil-ø, robí-ø ...*“ (MSJ, 1966, s. 463 – 464).

⁷⁰ Porov. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk (1955, s. 372): „Opuszczanie *jest* i *są* w 3 osobach częste *jest* w *Kazaniach świętokrzyskich*, ale *jeszcze* z początku XVI

ja v češtine a poľštine môžeme predpokladať, že podobný priebeh mala táto zmena aj na slovenskom jazykovom území. Tento názor podporujú i závery M. Gigera (2006c, s. 198) vychádzajúce z analýzy porovnateľných korpusov českých a slovenských prameňov⁷¹, a to aj napriek tomu, že podľa jeho štatistických výsledkov bol v slovenskom prostredí ústup analytických tvarov s prítomníkom slovesa *byť* v 17. a 18. storočí rýchlejší. Autor však sám relativizuje štatistické údaje a pripomína, že používanie archaických prvkov je často ovplyvňované pragmatickými (snaha o vyjadrenie starobylosti či oficiálnosti), štylistickými (v závislosti od typov historických textov), ako aj individuálnymi (pisársky úzus) faktormi (ibid., s. 195 an). Ako uvádza Ján Stanislav, zložené tvary sa v písomných dokumentoch zo slovenského územia vyskytujú až do začiatku 19. storočia: *jest opoviedala; jest odňalo* (1801 Trenčianska stolica – porov. Horváth, 1955, s. 277 – citované podľa Stanislav, 1967b, s. 449), ale sú len veľmi zriedkavé. Aj v starších slovenských jazykových pamiatkach výrazne prevažujú tvary bez tvaru slovesa *byť*.

V procese tejto zmeny môžeme predpokladať počiatočné štádium, v ktorom sa v 3. osobe singuláru a plurálu pravidelne a systémovo realizovala zložená konštrukcia. Inovácia v podobe konštrukcie bez samostatnej slovesnej morfémy sa na začiatku mohla pociťovať ako eliptická a štylisticky príznaková alebo hovorová.⁷² V ďalšom štádiu, v ktorom sa predpokladá rôzna miera a motivovanosť replikácie vzniknutej inovácie, nevyhnutne dochádza ku koexistencii oboch foriem (pôvodnej – úplnej a novej – eliptickej) a ich variantnom používaní, ktoré do istej miery mohli ovplyvniť spomínané štylisticko-pragmatické alebo individuálne faktory.⁷³ Avšak, ako na analýze českého materiálu zo 14. až začiatku 17. storočia⁷⁴ ukazuje S. M. Dickey (2013), variantnosť výskytov oboch foriem mohla byť spočiatku aj významovo podmienená a súvisela s ústupom aoristu a s jeho nahrádzaním novým analytickým tvarom perfekta. Podľa Dickeyho sa v úplných tvaroch so slovesom *byť* istý čas ešte zachováva aspektový význam perfekta pri dejoch s dôsledkami či relevantnosťou ich výsledkov v prítomnosti alebo v emfatických výpovediach, zatiaľ čo

w. sporadycznie te formy słowa posilkowego w czasie przeszłym się utrzymują.“ Podobne uvádza i Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 307).

Porov. Lamprecht – Šlosar – Bauer (1986, s. 244): „Počátkem XVI. století jsou původní tvary typu *nesl jest a nesli sú* už velmi vzácné.“

⁷¹ Analyzovaný slovenský materiál pochádza z práce Giger-Sitárová, 2004.

⁷² Podobne sa dnes ako expresívne alebo štylisticky príznakové pociťujú eliptické tvary 1. os. sg. a pl. v želacích konštrukciách (*keby ja vedela*), prípadne prítomné slovesno-menné konštrukcie bez spony *byť* (*ja nič, ja muzikant*) – porov. kap. 3.2.3, s. 82.

⁷³ Funkčné využívanie archaických tvarov konštatuje i A. Dostál (1967, s. 65).

⁷⁴ Ide o české preklady textov *Asenech a Život Adama a Evy* z konca 14. a začiatku 15. storočia (podľa vydania *Próza českého středověku* (Eds. J. Kolár a M. Nedědová, 1983) a listy z rokov 1365 – 1615 (podľa vydania *Staré písemné památky žen a dcer českých*. Ed. F. Dvorský. Praha 1869).

v eliptických konštrukciách už prevláda význam všeobecného préterita (najmä v prípadoch, keď nová forma nahrádza syntetické aoristové formy v naratívnych typoch textov). Medzi úplnými a eliptickými tvarmi v 3. osobách je tak možné predpokladať, že istý čas v priebehu celej zmeny zastupovali gramatický opozičný vzťah, ktorý pred zánikom syntetických minulých tvarov existoval medzi opisným perfektom a aoristom, prípadne imperfektom. Výsledok analýzy, ktorý prezentuje v citovanej štúdii S. M. Dickey, by bolo potrebné ešte podporiť analýzou ďalších prameňov, napr. administratívneho alebo právneho charakteru, no je bezpochyby inšpiratívny pre skúmanie dlhodobého procesu vývinu perfekta a préterita a objasňovanie faktorov, ktoré ovplyvňujú vývin variantnosti v prechodnom štádiu jazykovej zmeny. Autor do istej miery modifikuje zovšeobecňujúce tvrdenia, že variantnosť úplných a eliptických tvarov odráža len postupnú archaizáciu jedného z variantov sprevádzanú znižujúcou sa frekvenciou a štylistickou príznakovosťou ustupujúceho úplného tvaru so slovesom *byť*, a dokazuje, že starší a ustupujúci jav si v istých kontextoch a kolokáciách dlhšie zachovával pôvodnú, v tomto prípade perfektovú gramatickú, funkciu. V iných kontextoch a kolokáciách už táto funkcia nebola relevantná a obe formy sa stali funkčne a významovo ekvivalentnými. Okrem toho sa formálne odlišenie významu pôvodného perfekta a nového préterita mohlo javiť ako redundantné aj v dôsledku formujúcej sa kategórie vidu. V konečnom štádiu tohto procesu sa úplne prestala uvedomovať funkčná gramatická odlišnosť oboch tvarov a prípady konštrukcie s tvarmi 3. osôb *byť* úplne ustupujú. Až po ich zániku sa tvary slovesa *byť* v 1. a 2. osobách stali výlučne gramatickými morfémmi zastupujúcimi kategóriu osoby.

O archaizácii, resp. pretrvávaní funkčnej príznakovosti plných tvarov v češtine 16. storočia svedčia aj komentáre zo staročeských gramatík (Philomates, 1533; Blahoslav, 1571) a z úvodu k *Bibli Melantrišské* (1549), v ktorých autori zložky *jest* a *sou* považujú za zbytočné, nepotrebné, dokonca sa o nich vyjadrujú s istým pohŕdaním a iróniou (podľa Gebauer, 1909, s. 421; Stieber, 1979, s. 235).

Ján Blahoslav v gramatike z roku 1571⁷⁵ uvádza časť z gramatiky Václava Philomatesa, kde Philomates hovorí:

„Jest, a sou. Ta slova zbytečně bez potreby (až k vošklivosti i tesknosti, čtení i slyšení) do bibli sázeli, na mnohých, a týměř bez čísla, místech, ti

⁷⁵ *Grammatica česká, od kněze Beneše Optáta, a od kněze Václava Filomátesa předešlých let vydaná, a nyní od J. B. P.* [t. j. Jana Blahoslava Přerovského – vložené G. M.] *povysvětlená, nemalo i napravená, a porozšířená*. Citáty z gramatiky uvádzame podľa komentovaného vydania z roku 1991 – Mirek Čejka – Dušan Šlosar – Jana Nechutová: *Gramatika česká Jana Blahoslava* (1991). Zachovávame i upravený prepis tohto vydania.

Originál diela je dostupný na <http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:96eef146-1710-4577-80eb-a2b611e6493b> (Moravská zemská knihovna v Brne) a <http://vokabular.ujc.cas.cz/modules/mluvnice/PageImages/BlahGram> (databáza Vokabulář webový).

kteříž nám Českou biblií vytiskli. Ješto těch slov jen tu užívati máme, kdež jest jich byti potřebí. Jako: *Uzřímeť ho tak jak jest. A Bůh láska jest.* (...) Ale kdež těch slov není potřebí, jako patého kola u vozu, t. když **bez nich jazyk dobře se veze a rozum bezpečně sedí** (zvýraznené G. M.), tuť býti nemají. A protož neříkej: *Pršel jest déšť, a tekly sou řeky*; aniž říkej: *Mluvil jest němý, i divili sou se zástupové*. Neříkej také: *Stalo se jest když sou šli*. Neb ta slova *jest* a *sou* zbytečně tu mluvíš, ale mluv takto, bez toho barbarismu: *Pršel déšť a tekly řeky. Mluvil němý i divili se zástupové. Stalo se když šli.*“

(podľa Čejka – Šlosar – Nechutová, 1991, s. 114)

Tento hodnotiaci komentár dopĺňa Philomates aj o paradigmatický systémový výklad, v ktorom vysvetľuje prítomnosť tvarov *sem, s, sme, ste* v 1. a 2. osobe singuláru a plurálu ako nevyhnutnú pre identifikáciu osoby. Ale samotný *l*-ový tvar považuje za tvar 3. osoby:

„Ale přidáš-li *jest*, k tomu slovu *slýchal* neb *slyšel*, a přidáš-li *sou* k slovu *slýchali* neb *slyšeli*; **přidáš osobu třetí k osobě třetí, a osoby třetí k osobám třetím**; a to bude zbytečně a bez potřeby. Neb tato slova *slýchal, slyšel, slýchali, slyšeli*, sama od sebe sou *tertia personae*, a protož *tertia personae* nemá býti k nim **odjinud přidána**, jako pro osoby první a druhé přidati se musí.“ (zvýraznené časti G. M.)

(podľa Čejka – Šlosar – Nechutová, 1991, s. 115)

Z formulácie vyplýva, že už v 16. storočí sa tvar slovesa *byť* v tretích osobách pociťoval ako nesprávny (snáď aj neestetický, keď ho nazýva „barbarizmom“), nadbytočný („paté kolo u vozu“) a dokonca cudzí („odjinud“). Nenachádzame tu zmienku o možnej zdôrazňovacej funkcii tvaru a už vôbec nie o stopách perfektového významu. Konštatovanie, že: „...bez nich jazyk dobře se veze a rozum bezpečně sedí“ skôr prezrádza, že eliptický tvar pociťoval autor ako prirodzený a zrozumiteľný.

Tomu však do istej miery odporuje komentár samotného Jana Blahoslava, keď súhlasí s Philomatesom:

„O těch slovích *jest* a *jsou* dobře mluví; což sluší aby s bedlivým soudem bylo přečteno.“,

ale zároveň sa mu žiada pridať „*quasdam exceptiones*“⁷⁶:

„V řeči české na některých místech, to slovo jedno nebo druhé, pro *quasdam expletiva particula*⁷⁷ se klade, bez níž se zdá řeč býti jakás **neplná**

⁷⁶ akési výnimky (sloven. preklad G. M.)

⁷⁷ ako akási dopĺňujúca častica (sloven. preklad G. M.)

a nehladká. Jako když díš: *Jižť sou právě zlí časové přišli na svět.* Item: *Jižť sou nás se všech stran nepřátelé naši ssoužili* etc. Tu vyvržeš-li to slovece *sou*, **nepěknou a jako necelou** jakous sentencí učiníš, **jako by sedlák mluvil**; manebit adhuc auditor velut suspensus, téque **aliquid plus dicturum putabit**⁷⁸.⁶⁶ (zvýraznené časti G. M.)

(podľa Čejka – Šlosar – Nechutová, 1991, s. 116)

Je preto možné, že ešte v niektorých frázach sa vynechanie príslušných tvarov slovesa *byť* pocit'ovalo ako nižší štýl alebo znak nevzdelanosti („jako by sedlák mluvil“).⁷⁹

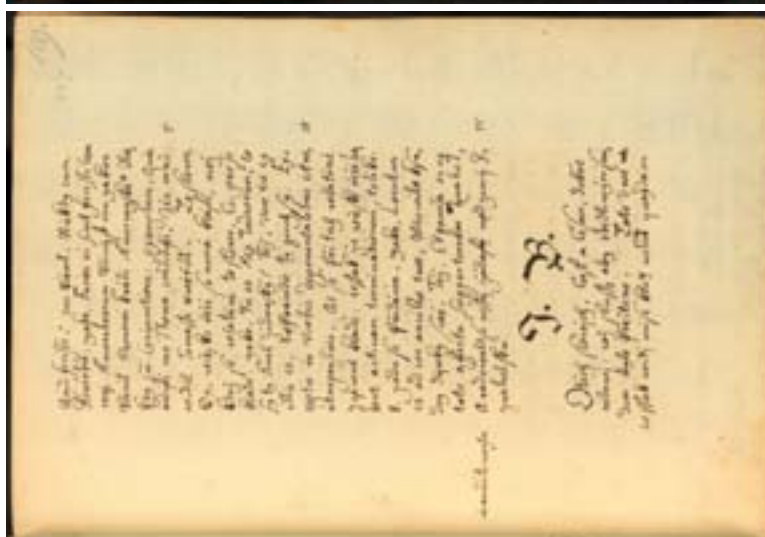
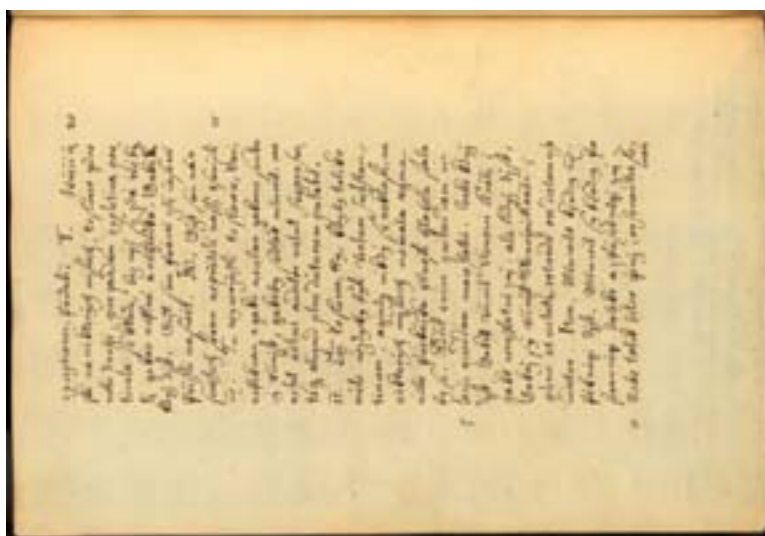
Zaujímavé je konštatovanie o tom, že by veta bola „necelá“, resp. že poslucháč ostane napätý a bude očakávať ďalšie pokračovanie. Možno predpokladať, že by J. Blahoslav hovoril o niečom, čo by sme z hľadiska nášho výkladu nazvali zvyškami alebo stopami perfektového alebo rezultatívneho významu analytickej konštrukcie so slovesom *byť*. Takýto význam by bol v uvedených výpovediach aktuálny, ak vnímame relevantnosť minulého deja pre súčasnosť, čo by korešpondovalo s tvrdením S. M. Dickeyho, že v tomto období ešte pretrváva významový rozdiel medzi perfektom (s plnou analytickou formou) a préteritom (s elipsou). Tento predpoklad podporuje aj prítomnosť adverbia *jižť* na začiatku Blahoslavom uvedených príkladových viet, ktoré malo v starej češtine okrem dnes prevažujúceho významu „už – čiže zavŕšenosti deja“ aj význam „teraz“⁸⁰. V takom prípade by svojim významom výpoveď bez zložky *sou* označovala minulý dej a adverbium *jižť* vyvolávalo potrebu ďalšieho doplnenia o dôsledkoch deja v prítomnosti.

Ponúka sa však i ďalšia možná interpretácia, a to pretrvávanie vnímania *l*-ovej zložky ako participia, ktoré, ak je vo funkcii predikátu, vyžaduje aj prítomnosť spojny. Bez tvaru slovesa *byť* sa nevníma ako súčasť predikátu, ale ako súčasť podmetovej časti výpovede (v ktorej má atributívnu pozíciu), po ktorej bude ďalej nasledovať predikát. Táto možnosť sa však, aj vzhľadom na už ustálený a v systéme minulých časov funkčný analytický tvar perfekta, zdá menej pravdepodobná.

⁷⁸ poslucháč ostane stále akoby v napätí a bude sa nazdávať, že niečo ešte povieš (sloven. preklad G. M.)

⁷⁹ Aj J. Gebauer pripomína, že v novočeskom spisovnom úze „bývá pomocné jest, jsou jen v dikci velebné a i tu zřídka“ (1909, s. 421).

⁸⁰ Jan Gebauer (1970) pri hesle *juž, juže, již, jižže, už...* uvádza ako prvý význam „*Nyní, nunc* (význam ten je jen v češtině staré, nikoli též v nové, a je dosvědčen v překladech zněním originálu, v textech pak původních vysvítá ze souvislosti)“ (p. Slovník staročeský. Díl I [A-J]. 2. vyd. [on-line]. Praha: Academia, nakladatelství ČSAV 1970. Verze 0.4.2. [citované dňa 17. 5. 2016]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Jan Blahoslav: *Grammatica česká, od kněza Beneše Optáta a od kněza Václava Filomátesa pře-
dešlých let vydaná a nyní od I. B. P. povysvětená, nemalo i napravená a porozšířená.* Rkp. 1571.

Moravská zemská knihovna v Brně. Signatura: RKP2-0047.982

Prevzaté so súhlasom MZK v Brně z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/mzk/uuid/uuid:96eef146-1710-4577-80eb-a2b611e6493b>

strany 109r, 109v.

Dostupné tiež v databáze Vokabulář webový: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/PageI-mages/BlahGram>

Z tohto hľadiska je ešte zaujímavý vývin v starej poľštine, kde tvary slovesa *być* v 3. osobe singuláru a plurálu tiež postupne zanikli a archaické konštrukcie *s jest* sa cítili ako stylisticky príznakové a emfatické. Reanalýzou sa zdôrazňovací emfatický význam pripísal len zložke *jest* (keďže v nociónálnych konštrukciách už nebola prítomná), ktorá sa tak začala chápať ako samostatná jednotka bez gramatického významu osoby a istý čas pretrvávala v préteritálnych konštrukciách ako zdôrazňujúca častica, ktorá sa už neviazala len na tvary 3. osoby (porov. príklady *Tom jest oglądała; Jest ja ciebie zepchnął albo uczynilem tobie co złego?* – uvedené podľa Andersen, 1987, s. 27 – 29; porov. tiež Dickey 2013, s. 79).⁸¹ Podobné príklady gramaticky „nadbytočného“ uplatnenia zložky *jest* ako intenzifikačnej častice v starších ruských textoch i v súčasných nárečiach severozápadnej oblasti uvádza i A. A. Zalizňak: *Chleb jest' privezli., U nego dva syna jest' byli.*, podobne v spojeniach s neurčitkom: *Rebjata jest' kurjat.* a pod.⁸²

Aj písomné pramene pochádzajúce zo slovenského územia z polovice 15. – 17. storočia zachytávajú túto zmenu vo fáze variantnosti, no vzhľadom na čas vzniku týchto pamiatok a na úlohu češtiny v písanom jazyku nie je možné z ich analýzy priamočiaro formulovať závery o priebehu konečného štádia tejto zmeny v živom slovenskom jazyku, príp. o prítomnosti/nepřítomnosti významu perfekta alebo stylistického emfatického príznaku v prípadoch tvarov so slovesom *być* v 3. osobách. Možno len predpokladať, že v tomto období už v živom hovorenom jazyku boli eliptické tvary všeobecne rozšírené a neutrálne, zatiaľ čo sa úplné formy so zložkou *jest*, *sú* (a ich historických i regionálnych hláskových variantov – porov. kap. 3.3.2) archaizovali a sporadicky sa ešte uplatňovali v písaných textoch a ustálených administratívno-právnych formuláciách, alebo v umeleckých či náučných textoch. V neskorších pamiatkach administratívno-právneho charakteru sú častejšie doložené napr. v úvodných formuláciách dokumentov (*stala sa gest...*), v hlavných vetách podradovacích súvetí a/alebo pri slovesách dicendi ako *vyznať*, *riečť* (*vyznal jest*, *rékel jest* s významom ‚slovami prejavitiť, priznať‘ – vo formulákach, ktoré uvádzajú zápis výpovede na súde alebo pri rokovaní mestskej rady), alebo slovesách ako *prístť*, *učiniť*, *predstúpiť* (*predstupili su pred nas* – s významom ‚prístť, dostaviť sa‘ – vo formulákach v zápisoch z rokovania predstaviteľov mestskej rady s bežnými občanmi) a pod. (plné tvary ako súčasť ustálených formúl uvádza i R. Krajčovič, 1961, s. 44 – 45; novšie M. Giger – 2006, s. 197).

Pretrvávajúce zloženej formy v písaných textoch možno pripísať do istej miery všeobecnej vlastnosti písaného jazyka dlhšie zachovávať archaické či zanikajúce javy, ale v textoch zo slovenského územia tiež vplyvu českého písaného úzu, v kto-

⁸¹ So zovšeobecnením tvaru 3. os. singuláru na všetky osoby sa v poľštine stretávame i v súčasných prítomníkových tvaroch slovesa *być* – p. 3.4.1.

⁸² Podľa Zalizňak, 2004, s. 181 – tam aj ďalšia literatúra.

rom z podobných (a do 16. storočia azda i funkčných) dôvodov zložené tvary prežívali napriek stavu v hovorenom jazyku. Ďalším faktorom môže byť stále významné postavenie latinčiny v dobovej jazykovej situácii, čo mohlo v právnych a administratívnych textoch viesť pisárov či prekladateľov k analogickému vyrovnávaniu konštrukcií préterita s latinskou konštrukciou v prípade depodentných, príp. pasívnych tvarov latinských slovies (Decaux, 1955, s. 127 – cit. podľa Andersen, 1987, s. 25), aj keď tento predpoklad o medzijazykovom vplyve by bolo potrebné presvedčivejšie podložiť materiálovou analýzou rôzneho typu pamiatok, resp. porovnaním pôvodných a prekladových textov.

V nasledujúcich ukážkach uvádzame len malý výber z množstva príkladov z analyzovaných administratívno-právnych zápisov, ktoré sa, na rozdiel od náboženských, umeleckých či náučných textov, vyznačujú nižšou normovanosťou a vyššou variantnosťou. Keďže tieto texty sú prepisom alebo záznamom nejakej priamej hovorenej interakcie, predpokladáme, že vo väčšej miere zachytávajú stav v reálnej jazykovej praxi a dynamiku sledovaného javu. V ukážkach zvýrazňujeme formálnu variantnosť tvarov – plné tvary podčiarknutým boldom a skrátené tvary boldom:

*...vizna[wa]me wssem, ktocz toto bude czisty aneb cztucze uslysse, ze **prissly gssu** pred/nas Peter Frułych z/Belsska a Peter Fyuegher take z/Belss(k)a (...) **viznal** y **rekel gest** Peter Frułych, prawy: Miły pany, prissli sme od suey neuesty, malzenky bratra meho Hannuss Frolycha, o neake veczy czoz **mal** Hanes Frelych czinity (...) a ona **gest** nam **dala** wrucze, w nassu mocz, coz-koluek my zgedname a s/zwrchupsanim Niklosse[m], to ma zgednane bity, (...) Y **gest** nam boh **pomohol**, ze gesme vczynily vplnu v-mlowu (...) a **dal gest** nam Polak sumu penez LXVII zlatih (...) za/ty wssyczky braky tissowe, coz **maly** czinity z/bratre[m] z/nassim z Hanessom Froliche[m] a o ginsse wssyczky veczy, czoz **maly** wgedno czinity.*

(Žilinská kniha, 1451 – podľa Krajčovič, 1979, s.113 – 114)

*... **wyznal gest** giz menowany Lukacz, ze **gest prodal** ffoyststwie w Domani-zi z swey dobrej wuole...*

(Žilina 1472 – podľa HSSJ VI, 2005, s. 665)

*... oznamugeme Wassym Mi[lost]em, že ked **p[re]jdstupil** pred nas Petr Platenik, (...), na ten spusob, že **gest**, gemu zwrchu psane[mu] Mikulass Masarowi, Ffelfedi Gasspar **poszczal** fl 20... sused nass **wiznal g[es]t** pred nami na/ten spusob, že **g[es]t przitrefil se** na jarmoku slowenowem na hospode u Felfedi Gasspara y przinde tam Petr Plate[n]ik z Mikulass Masarem, za ktorehozto **byl** porucznikom.*

(Budmerice, 1579 – podľa Pramene 2, 2002, s. 11)

Item pan Raffael Nedeczky **wyznal gest** pred/namy pod swym dobrym swe-
domym, ze ssiel sem z/domu sweho...

Item z/mesteczka Waryna poddany pany Starohradczkey Laczko Baz,
ffoyth toho mesta, annor[um] 62, Yano Drupecz, annor[um] sexaginta,
Myko Gregorowich, 38, Martin Matule, 70, Martin Porubsky, 35, Duro
Janczowich. 44, Adam Ruczka, 42, Matuss Papka, 60, **wyznaly su** ged-
nostayne wssichni pod prysahu, ze...

(Trenčianska stolica, 1584 – podľa Pramene 1, 1992, s. 96 - 97)⁸³

A wtom **wynissyel** gegi bratr Jano Kobelowiech a wtom sme wydely, ze
tenz Jano **bezel** do domu sweho a **zawrel** se. **Musylit su** ho husare pohnati,
nebo sme pre sad nemohli wydieti.

(Trenčianska stolica, 1585 – podľa Pramene 1, 1992, s. 100)

Daleg znamo činjme Wassim Milostiam timto nassim psanjm, že **gest pred-**
stupil pred nas, pred pocztijw vrad pred pana richtaru y pred konssalow
obiwatel nasseho pocztieweho mesta cysarskeho Simun Mestera a **tuzyl se**
pred namj, že **by** wassem meste cysarskem niekterj clowek na pocztiwostj
nahanel, a on **se odwolawal** na nassich obywatelow (...) a tak **su** pod prysa-
hu **wyznaly**, ze lonskeho roku **byl** sobe **pregednal** od pana Mailiniho Peter
Wlach gednu pinwicu, w kterejssto pinwicj swu žiwnost **wyhledawal** a po-
tom **pryssla** od Pana Boha nan nemoc, wtom **yssel** do Teplicz y **vmrel gest**...

(Cifer, 1599 – podľa Pramene 2, 2002, s. 12)

Nadaley pak Wasse Milosti, panie richtaru, znamo cini[m] Vassej Opatr-
nostj timto mim kraticzkim psanim, ze pocztiji pan Janoss Gombar **pri-**
ssol gfesjt k/nam do/nassej pocztiewej gegini do Almassia ke/mne, kterižo
dobri pan **kupowal gfesjt** wciely anebo miad na miadowecz.

(Jablonovce, 1624 – podľa Pramene 1, 1992, s. 174 – 175)

Pritomni Albert Kralouski, ponewač gest nietoliko we/zlodegstwi postižen,
ale take tu pred prawem yak vstne, tak take y skutecžne ponstwu **gest**/na
swem prissu **včzinil**, wrchnost a sprawedliwost tohoto mesta hrozne **gest**
potupil.

(Krupina, 1651 – podľa Pramene 1, 1992, s. 120)

⁸³ V tomto zázname výpovedí svedkov z roku 1584 nachádzame neskrátený tvar len v uve-
dených dvoch prípadoch, pričom v identických formuláciách k ďalším siedmym výpove-
diam je už tvar bez slovesa *gest* alebo *su*: *Item opaterny Jano, rychtar snezniczky, podda-
ny pany Barbory Suneg, niek[d]y malzenky pana Casspare Pongracze, annorum sexagin-
ta duorum, wyznal pod prysahu...* (s. 96), *Item Melicher Zadubansky, rychtar zakupny,
annorum viginti q[ui]nq[ue], wyznal pod prysahu, ze...* (s. 97).

... a že swich poddanich pri teg zahrade, gi museli hraditi, nadmiru **gest sužuwal**, a to pro geych weliku kliadbu.

(Krupina, 1652 – podľa Pramene 1, 1992, s. 122)

Popri týchto dokladoch foriem s tvarmi slovesa *byť* už v textoch z 15. storočia a neskoršie čoraz viac prevažujú zjednodušené podoby bez tvarov slovesa *byť*, a to najmä v právnych pamiatkach v samotnom rozprávaní, vysvetľovaní udalostí (tzv. narratio) alebo v záznamoch výpovedí, ktoré do väčšej miery odrážajú stav v živom jazyku.

Aj napriek tomu, že náš zachovaný materiál zachytáva túto zmenu už v jej konečnom štádiu, je určite zaujímavé zistenie, že v ňom nenachádzame variantnosť plných a eliptických foriem v tvaroch predminulého času a kondicionálu prézenta a préterita, kde už je len jednoduchá *l*-ová forma bez slovesa *byť*. Takisto sa len eliptické formy bez prítomníkového tvaru slovesa *byť* vyskytujú v podmienkových, príčinných alebo účelových vedľajších vetách, príp. predmetových vetách vyjadrujúcich vôľu (po spojkách *keby*, *aby*, *ažby* a pod.), v ktorých je v tretích osobách samostatná *l*-ová forma slovesa aj v prípadoch, keď je v hlavnej vete použitý plný tvar⁸⁴:

(...) Peter Luther, **ziadal gest** od Thomasse Bacze podle dobrowolney smluwy a zapysw, ktery mezy sebau **mely**, dzyll Rychtarstwj toho Dubowskeho gemu **postupyll**, a **pustyll**, pothom tenze Peter Luther **postawyll gest** przed namy zalobu, na Zhomasse Schuwada, Gyrzyka Melchera a Syrothy Gallowy, kterak by ony od nekolka leth, (...), **mely** se od niego odtrhnuthy, (...) a gemu neplatythy, nad prawo wse, kterym **bylj** gemu z tymy powinnostmy poddany, ..., w mocz dany a pod ruku geho vwiedieny, Jakoz toho wsseho Peter Luther, na nych swedomym hodnowernym **gesth dowedell** przed tymze prawem nassym, (...)

(...) Vznali sme a vznawame za sprawedliwe a prawe prawo bythy, Aby Thomass Bacha Petrowj Lutrowj bratru swemu vlastnymu, dzylw toho Rychtarstwj, ktery **drzell** podle smluwy dobrowolney a zapysu Z wrchu dotczeneho, bez wssey wymluwy **postupyll**, W ten spusob aby Peter Luther Thomasowy Baczowj, (...), gyny stathek thak dobry, a thak dobrze yak geho **byll** zbudowany, bez wssey wymluwy **zgednall kaupil a dall**, (...), thym pak Thomas Bacza zbythy gsaucz toho Rychtarstwj y potomkowe geho prazdny **byly**, Peter pak Luthre vplneho Rychtarstwj zie wssemy geho nalezytostmy, (...), sam **vzywall**, gehomylost pana sluzbamy na lezythemy a powynnymy aby **odbywall gesth**, yakuozy przedym **odbywall gesth**, (...)

⁸⁴ Nepravidelné ostávajú pritom tvary v iných typoch vedľajších viet, hoci aj tu prevládajú skrátené tvary vo vyššej miere ako v prípade hlavných viet. Podobne sa takmer pravidelne bez tvaru slovesa *byť* používajú aj reflexívne tvary slovies a reflexíva tantum.

(...) *Yakuoz y gehomylost pan k thomu **gest** swu wulj powolnu oddatj **raczyll**, kdyz nam tytho gegych rozeprze a nesnaze wnasse rozsudzeny przypusthythy **raczyll**.*

(Oravská stolica 1574 – podľa Novák, 1937, s. 173 - 174)⁸⁵

*Pre sad sme nemohli wydieti, nez wycze gich tam na tu chwyly **nebylo** krome tychto gmenowanych, gdy se to **stalo**, nez Wanyowiech Matieg **bol potom pryssyel, aby rozbranyowal**. (...) Ale wiecz sem ya newydel, gednem Martyna Kralowiech s kolem, ze tatam **bezel bol** powrhna hrotki, s kerymy **possel bol** kapustu polewati.*

(Trenčianska stolica 1585 – podľa Pramene 1, 1992, s. 100)

*...zapsaly se tieto wecy nasledugyce, totyz: že Jokuss, syn Jakuba Lacowiech, **wyznal gest** (: o čom y niekterym panom polgarom prwe bylo znamo :), až **by** očyk geho dobreg pamety Jakub Lacowiech **wzal byl** k/ sobe od Jakuba Hlawace, zeta sweho, sweg zemreleg diewky Chrisstieny geden čepiec zlatym obogkom, potom suknu žensku a k/tomu geden wan-kuss. Ktere wecy, tieto try kusy oznamene, Jokuss pred pany **gest wyznal**, že su prece gesste wssecky pry pokogy a wcele.*

(Slovenská Ľupča 1603 – podľa Pramene 1, 1992, s. 105)

*Gaspar Sykora kdy niektere die 12. Jan[uarii] summowany richtar swymy pany y z gmanom w/swem dome **činyl**, tedy s prutkosty srdce sweho nieco **gest promlowyl**, tak proty ctnege radde, gako proty poctiwe[mu] gmanu, pro kteru reč wsazeny byl do mestskege kazny, s kterege wzat gest wen na poručnyky, **aby** swu wec mezy tym **konal**.*

*Gmenowany tyto spolu susedy a messtania na reč **byly prissly** obzwlasstne, že Gaspar Smrtnika **byl nahanyl** a do zlodegstwy gemu **nadawal** s/teg přičyny, až mu bez wuole junca z/domu **wihnal**. **Napomenulo ge** prawo, **aby** takowym nezbednym a nepobožnym rečem pokog **dalj** a radegy **se zmerilj** a zas w/dobre pratelstwy wessly, co **su učinily**. Wssak že nyc meneg, že porownawssy se richtare z/geho raddow **su pohrdelj** a **potupilj** gych, nesalutowali wedle običege prawa, s teg přičyny prawo ge pokutu-ge, obzwlasstne Balciera Smrtnyka, až pred tym panu richtarowj **nalcha-***

⁸⁵ V rozboře jazyka tejto oravskej listiny je zaujímavý Novákov komentár (na str. 177), v ktorom tvary bez „byt“ považuje za nenáležité a zaraďuje ich medzi syntaktické slova-kizmy: „3. nedostatok tvarov slovesa „byt“ v minulom čase pri 3. osobe sing. i plur.: dr-zell (bez gest), mely (bez gsau) proti **náležitým** (zvýraznenie G. M.) tvarom žiadal gest, postavyl gest, gesth dowedell, odbywall gesth; zaujímavá je dvojica: gest oddatj raczyll a hned' ďalej przypusthythy rachyll (bez gest);“ V tomto poslednom prípade však práve ide o syntaktickú pozíciu slovesa v hlavnej a vedľajšej vete.

*wal, žalugyce mocne na Gaspara a to potom wssecko wnywoč **gest obra-tyl**, proto do 15. dne fl. 5 mestu **aby položyl**, wssak wedle teho ma sobe v panow polechčeny hledatj, pry čom **by mohol** zustatj.*

(Slovenská Ľupča 1603 – podľa Pramene 1, 1992, s. 106)

*Anno 1613, 22. [novem]bris. Prwey nežly Seben Fabiana **zmučyly**, sam z/ dobrej wuole toto **gest wyznal**, ktery na Bzowyku zabyt gest, že **kdy byl prystal** k/pana Belassyho owczam, ty juhaszy se/mu s/tym **chwalyly**, že **by** od Taussyerow mnoho wolow **boly pokradly** predessleho letho, kdie gedneho, kdie dwuh, kdie trych.*

(Banská Štiavnica 1613 – podľa Pramene 1, 1992, s. 109)

*Pritomni Albert Kralouski, ponewač gest nietoliko we/zlodegstwi postižen, ale take tu pred prawem yak vstne, tak take y skutečne ponstwu **gest**/na swem prissu **včzinil**, wrchnost a sprawedliwost tohoto mesta hrozne **gest potupil**. Protože hroznu bi take odplatu hodne **bi/bil zaslužil**, nicmeneg poctiwe prawo z/ostrosti spusst'ia a gemu za pokutu toliko naklada, že **bi** totissto geden celi rok w putiech **chodil** a pri meste **pracuwal**, gynym podobnym, kteri na winohradiech kradečz robia, swu take wrchnost ne_powažugu, ku prikkladu. **Gestli/bi** pak se zatym **nepolepssil**, nese yakowegkolwek mrchawosti **pokračowal**, bez milosrdenstwi pokutowan biti gyma.*

(Krupina 1651 – podľa Pramene 1, 1992, s. 120 – 121)

*„Mi/sme toto čzudo nigdi newid'eli ani neslisseli a nazdame/se, že toto proto Pan/Buch **dopustil**, že pan Gerhard tu ženu vbohu, wdowu, kterege ten kus zahradi **wzal**, a tu samu tam **bil dobil** y **roskrwawil** a že swich poddanich pri teg zahrade, gi museli hraditi, nadmiru **gest sužuwal**, a to pro geych weliku kliadbu.*

(Krupina 1652 – podľa Pramene 1, 1992, s. 122)

*Ohen, s ktereho **by** domu **wissiel** neporádny, sused a_neb ktery člowek **widel/by** ohen ten, ma oznamit richtarowy na ten čas vstanowenemu, ktere-mužto dawame vplnu mocy, **aby** s/toho, u ktereho **bi** se takowy ohen bud maly, bud weliky **stal**, bes wsseho milosrdenstwy swimy prisažnimy **wzal** fl. 12, dve časty pre gruntowneho pana a tretu část pre wrchnost mesku, a to **zeby** lepssj k/tomu pilnost **mel**, dopustia se gemu cum suis adjunctis ne_len s/toho birssagu, ale ze/wssekeho, ktery **by** na gruntownich panuw **pripadl**.*

(Liptovská stolica 17. stor. – podľa Pramene 1, 1992, s. 29)

*... s/kterich swedectwy, ano y ze sameg Dorothy Pawlowie wiznany **wisslo** sicze to, že taže I. skrze boske prikazany y skrze kraginske prawo zapowe-*

dene telesne skutky **pachala** a wedle wiznani swedkuw s/toho y tyarssena **zostala bila**, takže y žiwy plod w žiwoty swem **nosila**. Potom pak od takowego plodu oslobodzena a zbawena **bila**. Nič_meneg ponewadcž any s predepsanich swedkuw predoznameneneho swedectwy, any s/tegže y dobrowolneho wiznany to se wiswetlit **nyemohlo**, **žeby** taže Dorotha Pawlowiech takowy swug plod žiwi **zamordowala**, wssak ale do nyemaleg podozrenosty takowego účinku **gest upadla** ...

(Zemianska Dedina, 1730 – podľa Pramene 1, 1992, s. 141).

Tento jav potvrdzujú i príklady, ktoré vo svojej štúdií uvádza S. M. Dickey (2013, s. 92, 99, 108):

To učiniv Pausania, i **zdvihl se jest** v zpupnost a **všel jest** směle na sien, **aby odtad vyvedl Olympiadu královnu** a **aby** ji sobě **vzal** za ženu. (Alex⁸⁶, s. 34 – 35)

Vstaň od těla otce tvého a pod' sem, **aby vid'al** otce tvého, co **jest** s ním **učinil** buoh. (LAE⁸⁷, s. 306)

Když **odešli byli** andělé boží, hned d'abel přistupiv, i svedl matku vaši a řekl jie, **aby jedla** z dřeva zapověděného. I **jedla jest** a dala mně také. (LAE, s. 303)

A tak **jest** již k tomu **přišlo**, že málo jich vokolo všeho rynku, kteří **by** při víře křesťanské **zůstali**; (1551; SPP⁸⁸, s. 80)

Ak predpokladáme, že postupné vypadávanie tvaru slovesa *byť* súvisí s desémantizáciou tejto zložky v analytickom tvare a so stratou perfektového významu konštrukcie, je možné, že v tvaroch antepreterita (pôvodného nového perfektového plusquamperfekta), kondicionálu (pôvodného aoristového plusquamperfekta) a vo vedľajších vetách tvar slovesa *byť* zanikol skôr, keďže tieto konštrukcie nemali perfektový, resp. rezultatívny význam.

Pri hľadaní motivácie štruktúrnej zmeny tvarov v tretích osobách a zániku foriem *jest*, (*j*)*sú* sa v odbornej literatúre stretávame s rôznymi výkladmi, ktoré vychádzajú z:

1) vplyvu štruktúrnej blízkych gramatických tvarov a pôsobenia analógie v tvaroslovnom vývine paradigiem;

2) nadbytočnosti/nepotrebnosti prvku z hľadiska dostatočného vyjadrenia opozitných vzťahov kategórie osoby;

⁸⁶ *Alexandreis* – prozaické dielo z prelomu 14. a 15. storočia – podľa *Próza českého středověku*. Eds: J. Kolár – M. Nedvěďová (1983).

⁸⁷ *Život Adama a Evy* – podľa *Próza českého středověku*. Eds: J. Kolár – M. Nedvěďová (1983).

⁸⁸ Podľa *Staré písemné památky žen a dcer českých*. Ed. F. Dvorský (1869).

3) redundancie prvku vyjadrujúceho subjekt deja a z tendencie k ekonomizácii ako všeobecného princípu vo vývine jazyka a

4) pretrvávajúceho perfektového sémantického príznaku zloženého perfekta a jeho nekompatibilnosti s minulými dejmi v naratívnych kontextoch.

1) Štruktúrou paradigmy s nulovou morférou v tretích osobách sa formy prétérita v slovenčine, češtine a poľštine analogicky vyrovnávajú s tvarmi prítomníka sloviess, v ktorých v tvaroch 3. osoby sg. už v psl. zanikala koncovka **-tb* (resp. stsl. *-tb*)⁸⁹ a v paradigme kategóriu osoby zastupuje nulová morféma: *-m*, *-š*, *-ø*, *-* porov.:

<i>*padn-e-tb/tb</i>	<i>*pros-i-tb/tb</i>	>	<i>*padn-e-ø</i>	<i>*pros-i-ø</i>
<i>*padol jes-tb/tb</i>	<i>*prosil jes-tb/tb</i>	>	<i>*padol ø</i>	<i>*prosil ø</i>

K analogickej redukcii dochádza aj v tvaroch 3. os. plurálu, kde zaniká zložka *-tb* (resp. *-tb*) koncoviek *-ōtb*, *-ētb* (stsl. *-ōtb*, *-ētb*) a v dôsledku hláskovej zmeny (denazalizácie) sa mení na *-ú* / *-ǎ* (*nes-ō-tb*, *pros-ē-tb* > *nesú*, *prosǎ*) s ďalším hláskovým diferencným vývojom v jednotlivých regionálnych nárečových formách (najmä pri slovesách s pôvodnou koncovkou *-ē* – p. ASJ I/1, 1968, s. 112):

<i>*padn-ōtb/ōtb</i>	<i>*pros-ēt/ēt</i>	>	<i>*padn-ú(ø)</i>	<i>*pros-ǎ(ø)</i>
<i>*padli jes-ōtb/ōtb</i>	<i>*prosili jes-ōtb/ōtb</i>	>	<i>*padli ø</i>	<i>*prosili ø</i>

Tento výklad ponúka napr. R. Krajčovič (1988, s. 95, 140), J. Stanislav (1967b, s. 423) či A. Dostál (1953, s. 270 – 271) a ďalší (p. aj vyššie citovanú časť z *Morfológie slovenského jazyka*, 1966, s. 463 – 464 – pozn. 69). Tento proces zodpovedá fungovaniu princípu analógie, presnejšie kvalitatívnej analógie (opozičného homomorfizmu), ktorá spočíva v uplatnení „istej štruktúry v javovej oblasti inej kvality“ (Dolník, 2005, s. 194) a v systéme slovesnej flexie to nie je ojedinelý prejav vplyvu analógie na tvaroslovné zmeny. Motiváciu v štruktúrnej medziparadigmatickej analógii (t. j. v odstraňovaní tvarového alomorfizmu) môžeme vidieť i v konkurencii medziparadigmatických gramatických homonymných koncoviek *-m* a *-u* v 1. osobe singuláru prézenta a postupnom prieniku atematickej koncovky *-m* (*dělaju* > *dělamъ*, *prošu* > *prosimъ* atď. – o priebehu a chronológii p. Gebauer, 1909, s. 7 – 10; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 233 – 234; k variantnosti koncoviek v slovenských historických písomnostiach p. Lauersdorf, 2010, s. 118 an, 146 an), ktorá sa, na rozdiel od češtiny, v slovenských nárečiach postupne generalizovala na celú triedu sloviess, avšak s výnimkou okrajových východoslovenských a záhorských nárečí, kde je v niektorých slovesných tvaroch popri novšej a v súčasnosti produktívnej koncovke *-m* zachovaná aj koncovka *-u* ako archaický a ustupujúci formant (p. najnovšie Kováčová, 2015, s. 90

⁸⁹ Stará koncovka *-t* sa dlhšie udržala len v tvaroch *jest*, *jesto* (p. kap. 3.3.2).

– 121; p. tiež Stanislav, 1967b, s. 418 – 419; Buffa, 1995, s. 153; ASJ II/2, 1978, s. 136).⁹⁰ Známe sú aj ďalšie prípady vyrovnávania osobných gramatických morfém vo flexii tematických a atematických slovies, a to aj v paradigmách rôznych gramatických časov, napr. prienik koncovky 3. osoby singuláru prítomného času atematických slovies *-stь* do 3. os. sg. aoristu – *bystь* za staršie *by*, *dastь* za staršie *da* (porov. Dostál, 1953, s. 270 – 272). A. Dostál pri charakteristike vývinu slovanskej slovesnej sústavy uvádza ako jednu z jej charakteristických vlastností práve dominanciu gramatickej kategórie osoby: „slovanská slovesná soustava je vytvářena tvary, které jsou silně podřízeny významu osoby (kategorie osoby)“ (ibid., s. 268) a ďalej: „Tak jako v deklinaci ustupuje sklňování podle různých slovo tvorných kmenů, ustupuje i v konjugaci pestrost slovo tvorných typů a vytváří se konjugace homogennější, jejímž základním gramatickým významem, jenž vyvolal změny, které zde byly uvedeny, je význam kategorie osoby (ibid., s. 271). Toto zdôraznenie významu kategórie osoby (ktorá je, mimochodom, v slovesnej paradigme ako systéme gramatických opozičných vzťahov a kategórií najstálejšou, jedinou, v ktorej sa v priebehu vývinu od praslovančiny neudiala žiadna zmena) je dôležité najmä preto, že po zániku tvaru slovesa *byť* síce dochádza k vyváženosti paradigmatickej štruktúry perfekta a prítomného (a tiež kondicionálu a antepreterita) v 3. osobách, ale porušuje sa vyváženosť paradigmatickej štruktúry (*l*-ová forma + príslušný tvar slovesa *byť*) v paradigme tvarov perfekta či neskoršieho preterita.⁹¹ Aj tu však vysvetlenie možno hľadať v pôsobení kvalitatívnej analógie v západnej severnej skupine slovanských jazykov a v tendencii syntetizácie (aglutinizácie) všetkých preteritálnych tvarov. Upozorňuje na to i F. Kopečný (Kopečný a kol., 1980, s. 108), keď uvádza, že zánikom tvarov slovesa *byť* (hodnotí ich ako VA = pomocné sloveso) v 3. osobách dochádza „ke sblížení s bezkoncovkovou formou 3. sg. prez.“, čo podľa neho súvisí s faktom, že v týchto jazykoch dochádza k vzniku syntetických tvarov preterita – v plnom rozsahu v poľštine (syntetizované tvary *robię – robilem, robisz – robileś*) a ruštine (konštrukcie *ja delal, ty delal, on delal...*⁹²), ale čiastkové procesy syntetizácie najmä v niektorých tvaroch sú doložené aj v češtine a jej nárečových variantách a variantne aj v okrajových slovenských nárečiach (p. kap. 3.4) – čím sa zvyšuje formálna podobnosť paradigmami prítomného a preterita. Z hľadiska nášho výkladu z perspektívy gramatikalizácie ide najmä o charakter prítomníkových tvarov slovesa *byť* v tejto konštrukcii a stupeň ich ustupujúcej autosémantickosti (desémantizácie) v procese vývinu od sponového slovesa ku gramatickej morféme (podrobnejšie v kap. 4.1). Slovenčina tak aj v prípade vývinu preteritálnych foriem – podobne ako v mno-

⁹⁰ Pozostatky pôvodného tvaru sú zachované len v petrifikovaných tvaroch *bist'u, reku, bojsa < boju sa* (p. Stanislav, 1967b, s. 418 – 419).

⁹¹ Takáto vyváženosť vo vnútri paradigmy sa zachováva v južnoslovanských jazykoch, kde je aj v tretích osobách zastúpený tvar slovesa *byť*, hoci aj tu dochádza k zániku koncového *-tь* v tretích osobách prítomného.

⁹² K osobitosti syntetického charakteru ruských tvarov preterita, ktoré v našej práci považujeme za analytické, p. kap. 3.2.3.

hých iných javoch – so svojim heterogénnym (západo a južnoslovanským) genetickým základom stojí na rozhraní morfológických typov slovanských jazykov.

2) Rudolf Krajčovič k uvedenej medziparadigmatickej analógii dopĺňa ešte zdôvodnenie zániku zložky *byť* v dôsledku „nadbytočnosti“, keďže: „tvary 1. a 2. os. v sg. i pl. sa dostatočne odlišovali od tvarov 3. os. sg. i pl., takže z praslovančiny zdedené tvary *jest, je, sú (jesú, sã?)* boli nadbytočné“ (1988, s. 140). Ostáva však otázkou, prečo práve v tretej osobe dochádza k oslabeniu a zániku koncovky prítomníka, resp. samostatnej morfémy v analytických tvaroch perfekta.

Krajčovičova poznámka o dostatočnom odlíšení tvarov je zaujímavá z hľadiska fungovania morfológických kategórií na základe opozičných vzťahov a formálnej reprezentácie príznakového a nepríznakového prvku gramatickej opozície. V terárnej opozícii sa z mimojazykového hľadiska ponúka opozícia „prítomnosť“ (1. a 2. osoba) a „neprítomnosť“ (3. osoba) pri komunikácii, pričom jednotkou, ktorá tu má „pridaný prvok“ je účastník komunikácie, teda 1. a 2. osoba v opozícii figurujú ako príznakové členy.⁹³ Tvrdenia, že nepríznakovým členom opozície je 3. osoba (p. napr. Kosek, 2014, s. 149), možno oprieť o Jakobsonovo odlišenie 3. osoby ako „neosobnej formy“ („unpersönlich Form“) a 1. a 2. osoby ako „osobných foriem“ („persönlich Form“ – p. Jakobson, 1971 (1932), s. 9) a tiež o Greenbergovo tvrdenie, že nulová morféma („zero marking“) je typická pre nepríznakové členy opozície (Greenberg, 1966, s. 26 an – citované podľa Pustet, 2009, s. 4⁹⁴; porov. tiež Dickey, 2013, s. 81). Pravdepodobne nie je možné predpokladať, že by to stačilo ako dôvod na zánik gramatického prvku reprezentujúceho kategóriu osoby, no mohlo to viesť k oslabeniu obligatórnosti jej overtného vyjadrenia.

3) Z pragmatického vetnosémantického (aj syntaktického) hľadiska sa v súvislosti s rozličným charakterom 1. a 2. osoby na jednej strane a 3. osoby na strane druhej ponúka ešte ďalšia interpretácia založená na zániku „nadbytočného“ („redundantného“) prvku. V štádiu, keď konštrukcia zložená z prítomníkového tvaru slovesa *byť* a *l*-ovej formy už nezastupuje ani doznievajúci gramatický význam perfekta (v opozícii k významu jednoduchého préterita), ani štylistický príznak, dochádza k redukcii gramatického významu tvaru *byť* na zastupovanie gramatickej kategórie osoby. Kategória osoby je založená na opozícii prítomnosti a neprítomnosti osoby/sub-

⁹³ Určovanie príznakových a nepríznakových jednotiek v gramatickom systéme jazyka je však veľmi náročné a vyhodnocuje sa na základe komplexu viacerých empirických údajov. Preto sa na základe iných kritérií stretávame aj s chápaním tvaru 1. osoby (percepčne prirodzenejšej z hľadiska hovoriaceho) ako nepríznakového člena opozície, ktorá sa potom z hľadiska štruktúry (t. j. zložitejšej konštrukcie) javí ako asymetrická (nepríznakový prvok má zložitejšiu štruktúru). Príčina asymetrie sa vysvetľuje potrebou transparentnosti „referenčného zakotvenia 1. a 2. osoby“ (p. Dolník, 2013, s. 138 an; Dolník, 2005, s. 198).

⁹⁴ „In a binary opposition of linguistic items, it is often the case that one member (the marked member) is overtly marked, while the other member (the unmarked member) receives zero expression“ (Greenberg, 1966, s. 26 an – citované podľa Pustet, 2009, s. 4).

jektu („o kom sa hovorí“) pri komunikačnom akte. Na prítomných účastníkov komunikačného aktu v slovesných tvaroch odkazuje tvar 1. a 2. osoby, a keďže reálne objekty, ktoré gramatická morféma zastupuje, sú v tomto prípade zrejme z kontextu, nebýva v nociónálnych výpovediach v týchto konštrukciách subjekt overtne vyjadrený ďalším prvkom (napr. zámenom alebo iným menným tvarom v pozícii podmetu).⁹⁵ Preto E. Pauliny uvádza, že 1. a 2. osoba sú v slovenčine „plnovýznamné“ (1943, s. 26). V prípade subjektu neprítomného pri akte komunikácie – 3. osoby – je často potrebné subjekt/denotát explicitne pomenovať. „Preto zámeno 3. osoby alebo slovesná prípona 3. osoby nestačí na určenie totožnosti subjektu, ako je to pri osobe prvej a druhej. (...) ...treba vždy pomenovaním (substantívnym alebo substantívum zastupujúcim) určiť totožnosť subjektu, ak sa nerozumie zo súvislosti“ (Pauliny, ibid.). Stav v južnoslovanských jazykoch, kde sa tvar slovesa *byť* zachováva i v tretích osobách možno vysvetliť nižšou mierou desémantizácie tohto prvku v týchto jazykoch, ktorú možno vidieť i v tvorení záporových viet (p. kap. 4.1).

V pôvodnej analytickej konštrukcii s tvarmi slovesa *byť* v 3. osobe (napr. *Jokuss, syn Jakuba Lacowiech, wyznal gest* ...) tak dochádza k redundantnému overtne vyjadreniu subjektu, ktorý je tu zastúpený 1) konkrétne – menným prvkom (*Jokuss, syn Jakuba Lacowiech*) – a 2) všeobecne – gramatickou morférou (*wyznal gest*), ktorá však svojím kategoriálnym a abstraktným gramatickým významom ne-reprezentuje len jeden konkrétny denotát, a preto je v danej dvojici menej funkčná.

Redundantnosť ako motivačný faktor zániku gramatických morfém v 3. osobe spomína už A. Dostál (1953, s. 271). V ruštine, kde dochádza k nahradeniu prítomníkových tvarov *byť* osobným zámenom vo všetkých osobách (p. kap. 3.2.3), sa tento proces začína zánikom tvarov slovesa *byť* v kontextoch, „kde boli tieto tvary redundantné, predovšetkým ide o tvary 3. osoby, ktoré sa zhodovali s nominálne vyjadreným subjektom“⁹⁶ (Andersen, 2006, s. 243).

4) Vysvetlenie zániku prítomných tvarov slovesa *byť* v 3. osobách z kognitívno-gramatického hľadiska, ktoré ponúka Stephen M. Dickey (2013)⁹⁷, vychádza z pôvodného perfektového významu analytickej konštrukcie, v ktorej predpokladá, že

⁹⁵ Čo však, samozrejme, neznamená, že sa v niektorých kontextoch zámená alebo iné menné jednotky v deiktickej funkcii nepoužívajú. O faktoroch podmieňujúcich používanie osobných zámen 1. a 2. osoby v istých typoch komunikácie (tzv. autoreferencii, t. j. explicitnom odkazovaní hovoriaceho na seba samého napr. zámenom *ja*, alebo identifikovaní adresáta zámenom *ty*) hovorí napr. J. Kesselová (2005 – tam aj ďalšia literatúra). O motivácii vyjadrovania podmetu osobnými zámenami v 1. a 2. osobe v jazykoch s neobligatónnym vyjadrovaním subjektu p. tiež Bodnárová (2016 – tam aj ďalšia literatúra).

⁹⁶ „Present-tense forms of „be“ were commonly omitted in contexts where they were redundant, first and foremost the third person forms, which typically agreed with a nominal subject, but also in sentences with an emphatic subject pronoun.“ (sloven. preklad G. M.)

⁹⁷ Zároveň tu kriticky interpretuje a hodnotí niektoré aspekty vyššie uvedených výkladov (s. 81 – 83).

gramému perfektovosti, t. j. „pretrvávajúce výsledku minulého deja do súčasnosti“ zastupuje práve prítomníkový tvar slovesa *byť*. Po zániku aoristu a imperfekta začali tvary perfekta prenikať do naratívnych typov textov vzťahujúcich sa na minulé udalosti, v ktorých pôvodne fungovali syntetické tvary. V tých kontextoch, ktoré sa nezlučovali s významom konštrukcie perfekta (ako „nekompatibilnej s jadrom rozprávania o nejakej udalosti“), práve zložka, ktorá bola jeho nositeľom – čiže sloveso *byť* vo funkcii „perfect auxiliary“ – vypadáva (ibid., s. 85⁹⁸). Podľa tejto hypotézy dochádza vo vývine od perfekta k všeobecnému préteritu k subjektivizácii významu celej konštrukcie, v ktorej sa tvarom slovesa *byť* odkazuje do prítomnosti. V minulých naratívnych kontextoch, v ktorých majú vysokú frekvenciu najmä tvary 3. osôb, sa rozpor s perfektovým významom konštrukcie vyrovnáva vynechaním tvaru slovesa *byť*. V priebehu tohto procesu sa predpokladá isté prechodné štádium, v ktorom bola variantnosť plných a eliptických tvarov v 3. osobe singuláru a plurálu založená na sémantickom a pragmatickom odlišení – formy bez zložky *byť* boli „neutrálne“ – vyjadrovali význam všeobecného minulého času (v naratívach), zatiaľ čo konštrukcie so slovesom *byť* („auxiliated third-person *l*-participles“) si zachovávali význam perfekta – t. j. význam „pretrvávania relevantnosti deja alebo jeho dôsledku do prítomnosti“ (= current relevance). Prvé a druhé osoby zastupujú priamych účastníkov interakcie, ktorí sú vždy v istom zmysle spojení s aktuálnym (súčasným) momentom prehovoru, formálne zastúpeným tvarmi slovesa *byť*, nedochádzalo tu preto k rozporu s prípadným perfektovým významom konštrukcie.

Skutočnosť, že zložky *jest* a *sú* v zložených analytických tvaroch mali funkciu zdôrazniť platnosť daného deja v aktuálnom kontexte v momente prehovoru, možno potvrdiť aj v časti vyššie uvedených príkladov z historických dokumentov, napr. *viznal y rekel gest Peter Fruylch...*; *a dal gest nam Polak sumu penez LXVII zlatich* (Žilinská kniha, 1451); *...ze gest prodal ffoyststwie w Domanizi z swey dobrej wuole...* (Žilina 1472); *... že glesjt przitrefil se na jarmoku slowenowem* (Budmerice, 1579); *...wtom yssel do Teplicz y vmrel gest* (Cifer, 1599); *...wrchnost a sprawedliwost tohoto mesta hrozne gest potupil* (Krupina, 1651) atď.⁹⁹ Naproti tomu sa v týchto textoch stretávame s variantnosťou tvarov v identickými kontextoch, a to dokonca v tom istom texte (porov. text z Trenčianskej stolice, 1584 a pozn. 83). Možno sa preto domnievať, že najstaršie pamiatky zo slovenského prostredia zachytávajú štádium, keď sa tento gramatický sémantický rozdiel už neuplatňoval systémovo. Avšak istú mieru variantnosti tu treba predpokladať aj v skorších štádiách – keďže aj v tomto prípade ide o taký dištingtívny prvok, ktorý nemusel byť vo všetkých kontextoch rovnako relevantný a obligatórny, preto boli niekedy obe formy

⁹⁸ „...the third-person perfect auxiliaries were dropped because their semantic contribution to the compound perfect construction was felt to be incompatible with the focus of narration on events themselves“ S. M. Dickey na označenie tvaru slovesa *byť* v analytickej konštrukcii perfekta používa termín „auxiliary“ – čiže pomocné sloveso.

⁹⁹ Údaje o citovaných prameňoch p. vyššie – s. 64 – 69.

vzájomne zameniteľné. Ústup plnej – perfektovej – konštrukcie v dôsledku postupnej synonymizácie s eliptickou konštrukciou vyjadrujúcou jednoduché préteritum sa realizoval postupne a plný tvar pretrvával už len pri niektorých lexikálnych jednotkách, v kontextoch, v ktorých bola príslušná graméma dôležitá (napríklad v textoch právneho charakteru) alebo ako prostriedok vyššieho štýlu.

Vychádzajúc z chápania komplexnosti jazykovej zmeny ako jej základného atribútu chápeme spomínané formálno-analogické, syntakticko-sémantické i kognitívno-lingvistické motivácie za vzájomne prepojené súčasti procesu, ktoré sa podieľajú na zmene sémantického, funkčného a formálneho statusu jednej konkrétnej jazykovej jednotky – formy s gramatickým významom, a nie ako vzájomne sa vylučujúce vysvetlenia, motivácie či príčiny tejto zmeny. Ak sa pozrieme na tieto zdanlivo samostatné (autonómne) súčasti z hľadiska gramatikalizácie ako komplexnej jazykovej zmeny, všetky vo vzájomnej súčinnosti participujú pri napĺňaní jednotlivých fáz a parametrov postupujúceho gramatikalizačného procesu (p. kap. 1.3) a týkajú sa najmä gramatickej funkčnej a sémantickej stránky tejto jazykovej zmeny – ako postupná desémantizácia, dekategoriácia a generalizácia, resp. paradigmaticizácia, ktorou prechádzajú prítomníkové tvary slovesa *byť* (od sponového slovesa ku gramatickej morféme a jej nulovej formálnej reprezentácii – podrobnejšie v kap. 4.1). Zánik tvarov slovesa *byť* v tretích osobách perfekta a neskoršieho préterita (resp. zmena *jest* a *sú* na gramatickú a následne nulovú gramatickú morfému) je len overtne vnímaným vrcholom pomyselného ľadovca – fonetickou redukciou, ktorá sa navonok javí ako elipsa.¹⁰⁰

3.2.3 ANALYTICKÁ KONŠTRUKCIA OSOBNÉ ZÁMENO + L-OVÝ TVAR

Zánik gramatickej morfémy zastupujúcej kategóriu osoby v préteritálnom tvare sa ako štruktúrna zmena úplne paradigmaticizovala vo východoslovanských jazykoch, kde tvary slovesa *byť* vypadávajú v celej paradigme a funkciu vyjadrovať kategóriu osoby preberá osobné zámeno (*ja/ty/on kupil...*) – teda syntaktická konštrukcia s obligatónym vyjadrením subjektu. V odbornej literatúre sa ruský préteritálny tvar – samotná *l*-ová forma – chápe ako syntetický (Borkovskij – Kuznecov, 1963, s. 283; Dickey, 2013, s. 78), ktorý tu už zastupuje len gramému minulého času a gramatická kategória osoby sa vyjadruje v syntaktickej konštrukcii. Keďže sa tento typ „syntetického“ tvaru funkčne i formálne líši od syntetických tvarov známych poľštine alebo v niektorých okrajových slovenských a českých nárečiach (p. kap. 3.4), považuje-

¹⁰⁰ Za pozorné prečítanie tejto kapitoly a podnetné doplnenia ďakujem PhDr. Alexandre Jarošovej, CSc.

me tento tvar za typ analytického tvaru vzhľadom na obligatórnu prítomnosť formálneho vyjadrenia subjektu zámenom (predovšetkým v prvých a druhých osobách), ktoré má, podobne ako prítomníkový tvar slovesa *byť*, funkciu gramatickej morfémy vyjadrujúcej kategóriu osoby.

Proces zániku prítomníkových tvarov slovesa *byť* vo východoslovanských jazykoch začal pomerne skorým zánikom tvaru slovesa *byť* v 3. osobách (jej začiatok sa kladie do 11. storočia) a doložený je pomerne dlhým obdobím koexistencie dvoch foriem (*l*-ová forma + tvar slovesa *byť* vs. osob. zámeno + *l*-ová forma) v 1. a 2. osobe.¹⁰¹ Postupnosť vypadávanía príslušných tvarov *byť* v konkrétnych osobách sa odvíjala od foriem 3. osoby, v neskorších štádiách zanikajú skôr formy so slovesnou gramatickou morférou v pluráli ako v singularii, skôr v druhých osobách ako v prvých (porov. Borkovskij – Kuznecov, 1963, s. 283 – 284; Andersen, 2006, s. 243 – 244; Zalizňak, 2004, s. 143, 173 an; Chaburgajev, 1978, s. 46; tak uvádza tiež Dickey, 2013, s. 78). Do obdobia 17. storočia v ruštine postupne zanikli tvary prézenta *byť* vo všetkých osobách préterita a dnes nie sú ani v prézentných konštrukciách, kde tvar slovesa *byť* mal funkciu spony.¹⁰²

S touto syntaktickou konštrukciou sa v slovenčine stretávame vo východoslovenských nárečiach¹⁰³, kde sa konštrukcia zložená z osobného zámena (ktoré namiesto tvarov slovesa *byť* vyjadruje kategóriu osoby) a *l*-ového tvaru: *ja prišol, ja vidzel, ti dala, mi buli* atď., vyvinula popri staršej konštrukcii *l*-ový tvar + *byť*. Zaujímavosťou vo východoslovenských nárečiach je, že obe formy – (1) konštrukcia zložená z prítomníkového tvaru slovesa *byť* + *l*-ovej formy a (2) konštrukcia s osob. zámenom + *l*-ovou formou – koexistovali a dodnes koexistujú vedľa seba ako významovo rovnocenné; nie je medzi nimi žiaden sémantický ani štylistický rozdiel a striedanie oboch foriem je spontánne. Staršie pramene i nárečové pamiatky však svedčia o tom, že analytické konštrukcie s tvarom slovesa *byť* sú frekventovanejšie¹⁰⁴

¹⁰¹ Takáto konštrukcia je ojedinele doložená už v Supraslienskom kódexe: *o nemže my trudili se* (citované podľa Stanislav, 1987, s. 143); v staroruských prameňoch v nápise na Tmutorokanskom kameni z roku 1086 (p. Borkovskij – Kuznecov, 1963, s. 283).

¹⁰² Čo mohlo byť motivované práve konštrukciou s osobným zámenom v préterite (porov. vyššie spomínanú tendenciu kvalitatívneho analogického vyrovnávanie – kap. 3.2.2), avšak do úvahy prichádza i vplyv inojazykových kontaktov – porov. Kopečný a kol., 1980, s. 108.

¹⁰³ Ako dosť častý uvádza tento tvar E. Pauliny aj v hornooravských nárečiach (1947, s. 62). Tvary sú tiež známe v okrajových juhovýchodných poľských nárečiach (porov. Kopečný a kol., 1980, s. 108; Stieber, 1979, s. 236).

¹⁰⁴ Dokazujú to aj výsledky výskumu pre 2. zväzok *Atlasu slovenského jazyka*. J. Štolc v komentárovej časti tohto zväzku hovorí: „Na celej východoslovenskej dialektickej oblasti popri zložených tvaroch uvedeného typu (t. j. forma s prézentnými tvarmi slovesa *byť* – G. M.), ktorý je základným morfológickým typom, sa minulý čas nie zriedka vyjadruje participiom *l*-ovým v spojení s osobnými zámenami (...). Obedva tvary sa používajú popri sebe bez štylistického príznaku. Tvar zložený je však bežnejší, obyčajnejší“ (ASJ II/2, 1978, s. 177).

a v súčasnosti, pravdepodobne aj pod vplyvom intenzívneho kontaktu s nadnárečovými útvarmi, aj produktívnejšie. Procesom archaizácie tu teda prechádza vývinovo mladší prvok (čo je vo vývine nárečí menej častý jav) ako dôsledok nivelizačných procesov, v ktorých ustupujú najmä regionálne obmedzené a z hľadiska národného jazyka okrajové javy (porov. Ripka, 2002, s. 105; Kováčová, 2015, s. 20).

Koexistencia oboch foriem v 1. a 2. osobe sg. a pl.¹⁰⁵ je doložená aj v historických administratívnoprávnych textoch pochádzajúcich z východoslovenského územia, avšak veľmi zriedkavý výskyt konštrukcie (2) osob. zámeno + *l*-ová forma v historickej podobe kultúrneho jazyka nemusí byť dôkazom toho, že ide o okrajový tvar. Jazyk administratívnych textov predpisovného obdobia bol aj v syntaktických či analytických gramatických konštrukciách výrazne ovplyvnený češtinou, v norme ktorej bola ustálená konštrukcia *byť* + *l*-ová forma. Túto konštrukciu v historických dokumentoch nachádzame najmä v zápisoch výpovedí svedkov, ktoré do väčšej miery odrážajú stav v nárečiach:

*Ja Adam yz Mahalowecz, podanny panna Mykulassa Koryczanzkogha, wyznawam z/tem _tho pyzanye[m] yz pechatamy, az ze ya zwel (!) od pana Benedika Harhowzkogha fl. 10 z/tem obyczayom, as od/yednogha (!) zlatogha mam yeden gbol owza zeyacz (!), ...*¹⁰⁶

(Spišský Hrhov, 1595 – podľa Pramene 1, 1992, s. 171)

Mathias Pauli z Stropkow wiznal pod prisahu, czo slisel od Tomka Balowoho w Dukli, taktó: „Prisol (:hwari:) Tomko Balow ku/mne w Dukli, skarzacz se, ze ioho Paserb biel i ze/ho hcziel zabicz. I opital se ia Tomka, preczo biel ioho. Na to on odpowiedziel: „At poweda, ze ia na nioho wiyawiel, az cloweka z/zenu zabieli; ...“

Iuan Kwasniczow, Wassilow sin z Walkowecz a teraz sluga Simczow, wiznal pod prissahu taktó: „Sluziel ia (:prawi:) na ten czas u Paserba pri konich, a ne_noczawal Pasierb nigdi doma; hwarieli, ze se tolcharuo boi. I w/ten weczar, kedí potem tot clowek z/zenu zabit iest rano, wzał Pasierb zweczera na/ssie czuhu i chodziel gdzes bossi w/noczi. Potem rano mi prislí s/konmi a on tiez prisol w czapowe urosenem, kazal sobe konia osedlacz i chodziel gdzes na koniu...

(Stropkov, 1608 – podľa Pramene 1, 1992, s. 108)

Pitame techda gedneho každeho, komu prinależy, aby toto nasse swedomy prigaly a nas w/nassich pribitkuw ne_ranily any na statku any na dobrem

¹⁰⁵ Všimame si predovšetkým tieto tvary, keďže v prípade tretej osoby singuláru a plurálu je prítomnosť osobného zámena ovplyvnená aj inými faktormi (p. 3.2.2, s. 72).

¹⁰⁶ Tento text obsahuje viaceré ukrajinské prípadne rusínske jednotky, preto je tu možné predpokladať, že aj v tomto tvare ide o vplyv týchto nárečí.

gmene, nebo **my** to samy od sebe a z/nassu wulu **neuciniły**, ale toty predmenowany obiwatele z Bzdienowa.

(Bajerov 1685 – podľa Pramene 1, 1992, s. 182)

On weceg nebul u/nas ani pretim ani zatim, a preto zme mu pasuss nedali, že ket prissel do nasseg obci, techda pasuss neprnes, tak y **mi** mu **nedali**, wssak ale se u/nas statečne sprawował.

(Vernár 1793 – podľa Pramene 2, 2002, s. 69)

Zvukové i textové archívne nárečové záznamy¹⁰⁷ svedčia o aktívnom fungovaní týchto dvoch foriem v rámci jedného jazykového nárečového systému, aj keď v nich tiež prevažuje analytická forma typu *byť* + *l*-ová forma. V nasledujúcich ukážkach sme zámerne vybrali prípady, v ktorých sú prítomné obe formy (forma s osobným zámenom a *l*-ovým tvarom je podčiarknutá) v tej istej výpovedi jedného respondenta:

Vež u *še* daval'i brezi, a'e išče spric, kec, **ja mal** takix šternac petnaz roki, no ta co to iše, i do škol'i **me xodl'i** a už **me** za žiučatami **popatrał'i**, ně, že tota še bačila, abo tot tej...

Ta tote bo, kec, jag i muł brad bul pri vojsku a mal tam taku, co z ňu uš xozel, no tag už **mušel ja** ho zastupiz a **mi mušel** totu sosnu tam pribiz, bo *i* hańba bulo, žebi... Jaka to za žiuka, že vona ňima sosnu na tim.

(Zámutov, okr. Vranov n. Topľou, 1984 – zemplinske nárečia – ANN FFUK)

¹⁰⁷ Pochádzajúce zo zvukového archívu nárečových nahrávok FF UK – ANN FFUK (šťasti publikované v práci Múcsková – Muziková – Wambach, 2012), z archívu nárečových textov dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV – ANT JÚLŠ (s uvedením príslušnej signatúry) a z lístkovej kartotéky dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV; čiastočne využívame i doklady z vlastného nárečového výskumu okolia Gelnice na Spiši z rokov 1987 – 1998 (Múcsková, 2006).

V celej práci prepisujeme nárečové texty fonetickou transkripciou podľa zásad tzv. kombinovaného prepisu, ktorý sme čiastočne uplatnili v práci *Praktická dialektológia* (p. Múcsková – Muziková – Wambach, 2012, s. 16 – 17); v prepisoch používame tieto z osobitné znaky:

ǎ dlhé otvorené *ä* v gemerských a dolnooravských nárečiach (*vǎc*)

y zadné *i* v sotáckych a goralských nárečiach (*vypytuval'i*)

ɥ bilabiálna úžinová sonóra (*ziuka*)

ĩ palatálna úžinová sonóra (*muĩ*)

ž, ś alveolárne mäkké ostré sykavky vo východoslovenských nárečiach (*mušel, vžala*)

ʒ, ʒ alveolárne záverovoúžinové polosykavky (namiesto zložiek *dz, dž*) (*xozel, žgance*)

x neznelá úžinová velára (namiesto zložky *ch*) (*xozel*)

ŋ nosová velárna sonóra (*vjazanka*)

Okrem formy uvedených znakov archívne texty neupravujeme.

V prípade, že uvádzame text z už publikovanej práce, dodržiavame prepis použitý v danom prameni.

Jag už me išli do školi, postupně, brad jeden, brad druhi, prišol i na mñe šor. Ěi, ta tam so mala život. Tam ja u še mala šleboďne. F toti škole, znace, ked me še posxozil'i na školski dvur, jake lem hrački bil'i. Jake bil'i! Na hažu hlavu, to bila ohromna hračka! To zme, to mi zrobit'i taki pas, poxital'i še za ruki, hlava bula najmocnějša, a na koñec xozjaka slapša tam uš še xicila.

Jag ja višla ze..., no, ešćim aňi ze školi ñevišla, ñemožu povedac, barz jem še trapila, barz, bo to barz. Mi bil'i dos xudobne, roki bul'i ceške...

A jak som še vidavala, ta som aňi na jeden liter paľenki peñeži ñemala. Matka pošli požiči zešec tišic korun mi na vesele, co mi zrobili vesele. A jag mñe luže u skladali na veselu, ta ja pred mužem vžala peñeži, a jem dala maceri, že bi ma (=sme) vracil'i dlustvo. Žebi švekra ñekričili na mñe, že mi muž muž robil vesele. A muš tak povedal: „Ta šitke luže dostali na vesele, a mi ñiž ñedostal'i? A mi ñedostal'i aňi tišic korun?“ „Ta ñedostal'i mǎ. A ja še mu priznala, až jag moja matka umarla, že ja peñeži vracila dlustvo, bom še ci bala povezec, že bi sce še ze mñu ñevazil'i, že taku xudobiňu bereš.“

(Dlhá Lúka, okr. Bardejov, 1982 – šarišské nářečia – ANN FFUK)

...ta ja vžala ten pogačik, rozlamala a tam som vizela, že daco v ñim jest take, co to ñečiste bulo no.

A ja mušela vža zeci do voza, kravje ulapic a plux a iz orac. Zeci vo vože, i kravi a orala a ñeš som prišla z jedneho boka na druhi, uš tam to revalo. A tag šedla a zaš poorala. I hnuj som tag vožila. Nakladla polen vuz hnoj u a na zadek položila zecko do rentox, co leželo a tag vivezla a zaž nazat. Kopac som tak xožila po hotove a sama mexa zvihala, bo on pošol do mesta a ja hore desku mexa kuľala, bo mi ñemal xto pomos, a už na pace-re večar zvoňil'i. A ñikeho som ñemala a s plačem prevelikim šicko som tag mušela robic. No, jag uš som potim toto privezla hej, doma trebalo šečki rezac, tera sebe daju rezac a ja dakedi z rukami krucila. I pxala sama, hej, pxala sama, krucila, no narezala tej šečki, nakarmi daj sviňom, daj, zecko revalo, haluški som rucala, zecko som tu mala a tag haluški som rucala, zecko na perši.

Tag za šorom zme uš xožil'i s kuzel'u. No a už jak xlapci už večar prišli paropci uš špivajuci, durkajuci do xiži a tag mi na tix kuzel'oh u šezel'i, už zme bul'i ucešene, že už idu paropci. Prišli, vžali, pozrucovali s kružel'ox nam, s kuzel'ox tote klaki, konope, a mi už začal'i, no ta uš me še tak šal'eľi, už vešelo bulo no. No a i ked zaš paropci zaš mlacil'i po stodolox, ta mi uš tjež i prezzeň sme xožil'i s kuzel'ami, prezzeň, hej. Ta u zme dal'i, u zme še doznaval'i, že ze xto mlaci f stodoľe, tote paropci ze mlaca, a u zme prez obed jag, ta zme už išli tam, že im pomervime, toto, snopi. No

i zme pošli, pomervili zme im. Ale jag na zbačili, že mi tam, daxtore višlo vonka, ta nas tag ze šnehom očuxali.

*A mi potom no, **mi se zešli** do jednej xizi, mi zifki zaš, ta zme sebe zamješili na krephe. No a zme tix kreplox..., ta to bula hoscina, ta to zme ukončili Fašengi. To už buli Fašengi ukončene. No a na, uš potom nastal pust a po posce Velka noc, no a na Velku noc, no ta šag už bula tota obl'evačka, hej. Ta, paropci prišli a: „ze je, ze je, ze je“. No. **Zme** mi se **ňexceli** daž o'ac. Ale oňi ňedbaľi, uxicali jeden za jednu ruku, druhi za druhi. Ta to jak teras pridu, lem ta kuščičičok pol'eu a voňafku, ale dakedi ňe. Bul dajaki parfim dajaki, ňigda, ta ze. Vzáľi me a **mi** tag daľeko **maľi** studňu, ta tag me cahali jeden za jednu ruku, ze druhi ruku a mňe až rukav odervali z bl'uzi, co **so mala** bl'uzu a terci vicahnul ze studňi vodu a šurk.*

(Záhradné, okr. Prešov, 1982 – šarišské nárečia – ANN FFUK)

*Ta ket som še vidavala, ta vam bula barz veľka žima. Jag zme rano **postavali**, ta **ja** už lem **čekala**, kedi po mňe pridu, bo **ja** bralta bula.*

(Nižná Šebastová, okr. Prešov, 1958 – šarišské nárečia – ANT JÚLEŠ – č. 65/52/por. č. 2)

***Mi hozili** na smeni prejšc a prez zeň šme robeli, tkali, višivali, mlaceli, šme zohabili take snopi žito a tote šme prez zeň mlacili a večar šme hozili na komediji.*

(Rudník, okr. Košice, 1981 – abovské nárečia – ANN FFUK)

*A ocec priňis totu vjazanjku slami, no ta nam privinčovau ščešľivi Kračuň, ňe. Ta zavinčovau, povinčovau ta nam, **mi** mu **ozdraukali**, že Daĵ bože. No ta totu slamu, jak to zeci, abo už aĵ veči, **me** sami sebe poroscahovali, no a už **me pošidali** gu tej večeri. No a eši še varili aĵ pirohi. A tak, u še, mac patrela, žebim sebe tot terci piroh užala. (...) ta uš kez ocez užau piroh a už brau dakotri starši brad abo co, tag uš to terci **ja xopila**, no to ňe lem ja, to každi tag robil, no kto maĵ ziuča. No to terci piroh **mi xopila** a **mi** sebe išla voňka ho žejš. Čom ňeznam aňi doteraz, že čom.*

(Úbrež, okr. Sobrance, 1983 – užské nárečia – ANN FFUK)

***Ja mala** zevez roki, **ja mušela** i služic. Matka mi umarla, jak som mala tri roki..., ta me šestra dala ku takemu trimesáčnemu zecku za pestuňku a naostatku **ja mušela** na ňiĵ i pel'uxi rajbac o zecka a zecko bavic.*

(Gelnica, 1987 – spišské nárečie – podľa Múcsková, 2006)

Rovnako sa prítomníkové tvary slovesa *byť* vo východoslovenských nárečiach variantne nahrádzajú osobným zámenom aj vo vetách, keď je préteritálny tvar slovesa *byť* súčasťou predikatívnych slovesno-menných konštrukcií (ako spona):

*Ta ket som še vidavala, ta vam bula barz veľka žima. Jag zme rano postavaľi, ta ja už ľem čekala, kedi po mňe pridu, bo **ja bralta bula**.*

(Nižná Šebastová, okr. Prešov, 1958 – šarišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 65/52/por. č. 2)

*Buhti na pare, to še varilo i jag **ja bula mlada**.*

(Markušovce, okr. Sp. Nová Ves, 1978 – spišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 60/21/por. č. 4)

*Ja še ňeodvažila ju vžac za slovo, co to vona o mňe hutori, ľem barz mi plakala, mužovi mi hutorila, že to ňepravda. Aľe pri tim šickim sama mi sebe ňeverila, bo žižisko daraz i pofigl'oval, aľe ľem tag na naisce na figľe, aľe **ja bula mlada**, ta mi ňeznala, či to už i toto še raxuje. I bala mi še i barz mi žal' bulo... Ta mi še zobrala a že ja izem domu gu ocoj. Odešla mi.*

(Čemerné, okr. Vranov n. Topľou, 1951 – zemplínske nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 72/13/por. č. 1)

*Po trox tížňoh me puščili zo špital'a domu. Ja išol domu, prizem do Podraza a som še stretnul s jednim Olšavjanom. On šol tiš s frontu a uš še večerilo. A **ja bul ešči slabi**. **Ja bul bars slabi**. Ja hvarim: „Ta kebi som mohol prenocovac...“*

(Brutovce, okr. Levoča, 1984 – spišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 61/23/por. č. 9)

***Mi bul'i pejcero zeci doma**, dva zifčeta a trojmi xlapci. No a ja še narozil uš po ocovej šmerci. Už ocez bul odežzeti na voľnu. No a znace jak to, sama žena nas xovala. To bulo češko. No ta starše uš pootxazali za robotami, no a **ja bul najmlatši doma**, no ta som mušel tu zaž doma kravi pasc, i svojo i cuze. Šez roki som mal, ta uš som z bratom xozil, no a potim jag uš som kuščičko zmocnel, jag uš som mal ošem roki, ta uš som xozil sam.*

(Vyšný Slavkov, okr. Levoča, 1985 – spišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 61/46/por. č. 9)

*Ta f tej baňi tam zaš... No ta zaš tam, prižeš tamok, ta perše na vizitu, xtori zdravi do baňi, xtori xori, ta na verxu robotu ma. Ta naz dvoh, bo **mi bul'i mladje**. **Ja bul osemnazročni** a ten bul dvacezjedenročni, ta mi do baňi. A ten starši bul, mal tricepcejz roki, ta um na verxu ostal. Do roboti. Ta me to kopaľi, kopaľi, ta co. A ta zme zarobili zato. Tromi me na jednu šixtu robili, ta po jednim, me mali po šez rubľi od jedneho vagoňika, ta*

každemu jeden vagoňig_me zrobili, ta me mali po šez3_rubli. No ale ta mi tam bu'ri zaž lem das tri tižne som tam robil. Me dostali foršus. No ta som dostal dvacepejž rubli foršus. Ja mal tam vecej zarobeno uš, no ale mne še něpačilo. Ta mi zaš stamaž ucekl'i.

(Baldovce, okr. Levoča, 1980 – spišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 61/31/por. č. 2)

V menšej miere sa stretávame s nahrádzaním tvarov slovesa *byť* mennou jednotkou (najčastejšie zámenom) v prítomníkových slovesno-menných konštrukciách: *ja v roboce, ona xora, mi furt doma, ona dva roki mlača...* (porov. Múcsková, 2006, s. 83 – 84); *Al'e jak povedaju, to ja nežunoval, xož bi bulo tižeň. Ja hutorim, ně, naise. Ja doma, ale že ja tak, mamó moja, špival, dobrem še něpotarhal.* (Nižný Kručov, okr. Vranov n. Topľou, 1968 – zemplinske nárečia – ANT JÚLŠ – č. 72/39/por. č. 3); p. tiež vyššie uvedený príklad: *... jag na _zbačil'i, že mi tam,*... (Záhradné, okr. Prešov, 1982 – šarišské nárečia – ANN FFUK). Sporadicky je tento typ prítomníkovej konštrukcie doložený aj v historických textoch:

... teda ga se utikam pred slavnu stolicu, abi rosudek racsila ucsinit, či ga povinovati skodu tu znasac, kteri sem gemu dal zdrawy a čerstvi statek a on mne hori dodomu navratil

(Poráč, 1790 – podľa Pramene 2, 2002, s. 64)

To techdy na kratte oznamugeme gednemu každemu, komu prinaležy, že my/wtom w/ničem newinowaty, ale že nas ty predmenowany zwodcy nawedly, a na gegich nahwarku ucinily. Pitame techda gedneho každeho, komu prinaležy, aby toto nasse swedomy prigaly a nas w/nassich pribitkuw ne_ranily any na statku any na dobrem gmene, nebo my to samy od sebe a z/nassu wulu neucinily, ale toty predmenowany obiwatele z Bzdienowa.

(Bajerov, 1685 – podľa Pramene 1, 1992, s. 182)

S vynechaním osobnej gramatickej morfémy v tvaroch préterita (a častejšie kondicionálu) – prípadne aj s vynechaním slovesa *byť* vo funkcii spony (p. Mlacek, 1969) – sa niekedy môžeme stretnúť i v spisovnom jazyku, najmä v staršej beletrii, kde sa vyskytuje v priamej reči s istým expresívnym odtienkom (kde tiež ide o redundantné vyjadrenie kategórie osoby tvarom *som* popri emfatickom vyjadrení subjektu zámenom *ja* – p. 3.2.2 – s. 72):

„Ved' Marka, Bože mój, keby ja bola Marka!“ odvrávala si Katuša, keď odchodila od brata.

(M. Kukučín: Dom v stráni – citované podľa MSJ, 1966, s. 464)

*Koľkých už popravili a koľkých ešte popraví. Ktorýsi z nich, vraj keď mu už dávali na krk štranok, povedal: „Ej, **keby ja bol vedel**, že budem za hlad visieť, bol by som lepšie stál, lepšie striehol pri ceste. Lepšie **by som bol zbíjal**, krajšie **by bol spieval**, otca vám naháňam, **bol by som sa inak, krajšie a smelšie za chudobu modlil**...“*

(V. Šikula: Matej – podľa SNK- prim-6.0-public-all)

*Mohol by si sa náhliť, **keby ja**, božský pútnik, **smel** kráčať s tebou.*

(Revue svetovej literatúry. Bratislava: SSPUL 1969, 6, č. 5 –
podľa SNK- prim-6.0-public-all)

*„Akože to len prala tie háby, **keby ja vedel!**“ truil sa uhliar, ...*

(Slniečko. Bratislava: Mladé letá 1976/77, 21, č. 02 –
podľa SNK- prim-6.0-public-all)

Konštrukcia osobného zámena a *l*-ového tvaru v tvaroch 1. osoby jednotného a množného čísla je známa aj v českých (české nárečia v užšom zmysle), sliezskych a česko-poľských nárečiach (porov. Bělič, 1972, s. 197; ČJA, 2002, s. 592 an). Vyskytuje sa aj v nadnárečových varietách, kde ide o aktualizujúci štylistický prostriedok, ktorý má eliptický charakter (porov. Horálek, 1962, s. 226) a na rozdiel od spisovnej slovenčiny, kde tieto „eliptické“ konštrukcie nachádzame hlavne v beletrii, majú tieto konštrukcie v češtine skôr príznak hovorovosti – ako „syntaktický prostriedok hovorové češtiny“ tento jav interpretuje napr. F. Štícha a kol. (2013, s. 393). O koexistencii tvarov *já nepracoval/nepracovala sem a my nepracovali/nepracovali sme* v nespisovných útvaroch češtiny západného typu píše tiež O. Uličný (2000), pričom príznak hovorovosti, ktorý tieto formy majú, môže súvisieť s prevzatím tohto tvaru z nárečí do hovorového jazyka.¹⁰⁸

3.3 HLÁSKOSLOVNÝ VÝVIN TVAROV PÔVODNÉHO *L*-OVÉHO PRÍČASTIA A PRÍTOMNÍKA SLOVESA *BYŤ* V KONTEXTE VÝVINU GRAMATICKÝCH TVAROV

Historické hláskoslovné zmeny majú tak, ako aj funkčné alebo sémantické zmeny lexikálnych jednotiek, nepochybne veľký vplyv na formálnu podobu tvarotvorných a morfológických štruktúrnych jednotiek. Historickými hláskoslovnými zmenami podmienenými hláskovým okolím (ako neutralizácia, palatalizácia a depalatalizácia

¹⁰⁸ Zaujímavá je otázka pôvodu konštrukcií *jô běl, tě běl* atď. v kašubských nárečiach, kde tieto tvary fungujú popri konštrukciách s plnými tvarmi slovesa *byť*, no hodnotia sa ako produktívnejšie. Vzhľadom na intenzívny jazykový kontakt kašubských nárečí s nemčinou a vysoký výskyt aj iných germanizmov môže ísť aj v prípade tejto konštrukcie o dôsledok nemeckého vplyvu (p. Nomachi, 2014 – tam aj ďalšia literatúra), hoci existujú aj názory, že ide o domáci vývin (Breza – Treder, 1981, s. 133).

a pod.) alebo suprasegmentálnymi zmenami (zmeny prízvuku, dĺžky či intonácie), vznikajú fonologicky závislé varianty pôvodných morfém, tzv. fonologické alomorfy, ktoré sa na synchronnej rovine gramatického systému prejavujú ako alternácie (morfematické alternanty). Ako napísal E. Pauliny „(t)emer každá hláskoslovná zmena má svoj odraz v tvarosloví“ (Pauliny, 1990, s. 24). Hoci výsledkom hláskoslovných zmien je formálna hlásková odlišnosť v triede alomorf (*vrát'-i* – *vrac-ia*, *rek-u* – *reč-ie-š*, *ňies-o-l* – *ňes-l-a* atď.), z hľadiska ich formálno-významovej funkcie ich vnímame ako tie isté jednotky (Dolník, 2013, s. 34, 36; k chápaniu pojmov alomorfa/alomorféma a alternácia porov. Sabol, 1989, s. 168; Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999, s. 46, 50; Haspelmath – Sims, 2015, s. 40 – 41 a ďalší).

Zároveň však funkčné a sémantické gramatické zmeny jazykových jednotiek, ktoré sú súčasťou procesu gramatikalizácie, vytvárajú paradigmatické opozičné vzťahy (ako sme to mohli sledovať napr. pri vývine deverbatívnych adjektív na *l*-ové participium a napokon na gramatickú *l*-ovú formu) a syntaktické vzťahy prejavujúce sa frekvenčnými a kolokačnými vlastnosťami. Nadobudnuté paradigmatické a syntagmatické vzťahy podmieňujú analogické procesy, ktoré môžu zasiahnuť do priebehu a „pravidelnosti“ hláskoslovnej zmeny a na rovine formy sa môžu prejaviť zmenami hláskovej štruktúry jednotiek. Jazykové zmeny, ktoré sa realizujú v procese gramatikalizácie, tak prostredníctvom funkčných a sémantických procesov prepájajú syntaktický a fonologický vývin jazyka.¹⁰⁹

Morfematické alternácie ako aj analogické medziparadigmatické vyrovnávanie sa prejavujú ako vnútrojazyková variantnosť v morfematickom systéme jazyka. Na túto vnútro systémovú variantnosť sa v rámci národného jazyka navrstvujú horizontálne diferencie podmienené diferenčnými hláskoslovnými a syntaktickými zmenami v regionálnych dialektoch, ktoré sa odrážajú na heteronymii tvarotvorných základov i formantov nárečových podôb gramatických tvarov. V tejto práci sa nebudeme podrobne venovať diferenčným hláskoslovným podobám oboch zložiek analytického präteritálneho tvaru a ich rozšíreniu v jednotlivých slovenských nárečiach, obmedzíme sa na stručný prehľad variantných foriem a na tie hláskoslovné zmeny, do priebehu ktorých zasiahol fakt, že sa pôvodné tvary *l*-ového participia a prítomníkové tvary slovesa *byť* gramatikalizovali v analytickom slovesnom tvare präterita.

3.3.1 REGIONÁLNA VARIANTNOSŤ PÔVODNÝCH *L*-OVÝCH PARTICÍPIÍ

S pomerne veľkou diferencovanosťou sa v slovenských nárečiach stretávame pri *l*-ovej zložke analytickej konštrukcie – pôvodnom tvare *l*-ového participia. Hlás-

¹⁰⁹ Táto myšlienka sa (v synchronných prácach zaoberajúcich sa podstatou a vyčleňovaním morfém) objavuje už v práci A. Koutsoudasa (*The Morpheme Reconsidered*, 1963, s. 160 – 170), ktorú spomína V. Krupa: „Morféma sa tak stáva pobočným produktom toho, čomu Koutsoudas hovorí syntaktická analýza, je akýmsi nástrojom, pomocou ktorého môže bádateľ usúvzťažniť dve nezávislé zložky gramatiky – syntax a fonológiu“ (1964, s. 26).

koslovné rozdiely v slovenských nárečiach sa týkajú: (1) koncového *-l-*, ktoré nadobudlo v gramatickom tvare funkciu tzv. formovej morfémy, v spojení s rodovými koncovkami singuláru a plurálu *-ø, -a, -o, -i, -y, -a* klasifikovanými v morfológii ako kongruenčné morfémy; (2) koncovej kmeňovej samohlásky (alebo tzv. vkladnej hlásky pri slovesách s konsonantickým zakončením kmeňa), ktorá má v slovesnej štruktúre funkciu tzv. tematickej morfémy (resp. submorfy) – rozdiely sú sčasti odrazom diferencovaných výsledkov hláskoslovných zmien a sčasti dôsledkom pôsobenia kvantitatívnej analógie a nárečovo diferencovaného analogického vyrovnávania tvarov po gramatikalizácii pôvodného participia ako jednotky slovesnej paradigmy – a (3) kvantity v koreni slovesa (z čoho následne vzniká nová nárečová diferencovanosť v dôsledku rôzneho vývinu dlhých vokálov a diftongizácie).

1) Slovtvorná *l*-ová prípona pôvodných deverbatívnych adjektív a neskôr participií sa po začlenení do analytických slovesných tvarov perfekta, plusquamperfekta, kondicionálu a niekde aj futúra funkčne zmenila na formovú, čiže gramatickú morfému, ktorá v analytickom tvare préterita formálne zastupuje gramému minulého času. Nárečová variantnosť zakončenia *l*-ovej formy analytického tvaru vychádza prevažne z hláskoslovných zmien a v jednotlivých nárečových celkoch vytvára súbory:

-l, -la, -lo, -li/-li – vo východoslovenských, okrajových stredoslovenských a v západoslovenských nárečiach,

-u/(okrajovo -v, -o), -la, -lo, -li/-li – v stredoslovenskej oblasti s presahom do západoslovenských nárečí (ako trené *-v*) a na východnom okraji východoslovenských nárečí,

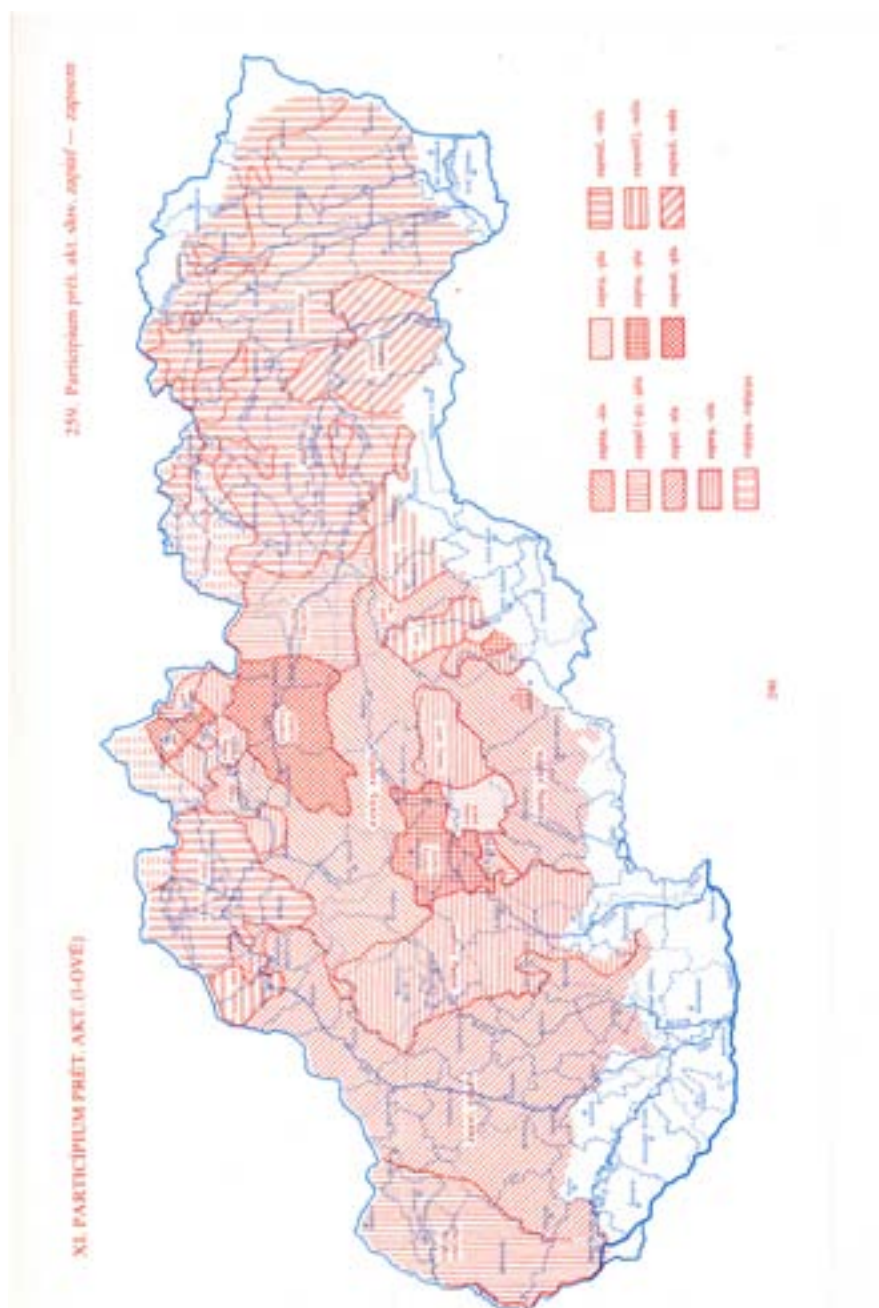
-u, -ua, -uo, -li – v záhorských nárečiach so všeobecnou zmenou *l > u, l' > l* a miestami aj v iných, najmä okrajových alebo prechodných nárečiach (podľa ASJ II/2, 1978, s. 163 – 165).

Ako už bolo uvedené, ide historicky o slovtvorné prípony participia préterita aktíva II (resp. deverbatívnych adjektív), ktoré sa po gramatikalizácii préterita do slovesnej paradigmy stali nositeľom gramatického významu minulého času. Stopy pôvodného gramatického odlišenia životných maskulín v pluráli – koncovku *-li*, alebo *-li* pre životné maskulína a *-le (< lʸ)* pre neživotné maskulína, feminína a neutrá (p. 3.2.1) – sa zachovali len v časti južných stredoslovenských nárečí (ASJ II/2, *ibid.*; Stanislav, 1967, s. 441), napr.: *žabe tan skákale, lebo sa tode xlapi sedlejšci zaodževali len s toho, čo žene narobe* (Málinec, 1980 – novohradské nárečia – ANN FFUK).¹¹⁰

¹¹⁰ Z hľadiska gramatikalizácie je tu zaujímavý jav, keď sa tvar životných maskulín s koncovkou *-li* (ako aj maskulínne zámeno *oňi*) generalizuje aj na ženské osoby pri tzv. pluráli úcty: *Aj moj svokra xodiľi aj na Xladnú studňi ľan sévaťi. Maľi tan takix známex, vxáró, tag in sévaľi ľan. A poton, koť šľi s tađe, s Xladnej studňe, tan ix dobre boxe ňezožrale, d'e spaľi, tak sa na močal'i na lpl'i vizlékľi a tan si kázaľi doňest'i hábe, uš, čo sa prezlékľi, žebe ňedoňesťi to domó. Skazu d'áku.* (Málinec, 1980 – novohradské nárečie – ANN FFUK).

2) Pôvodné *l*-ové participiá sa v praslovančine tvorili príponami *-l̥*, *-la*, *-lo*, *-li*, *-ly*, *-la* z infinitívnych kmeňov, ktoré mali nulovú alebo vokalicú, príp. slabičnú kmeňovú príponu (p. Stanislav, 1967, s. 416 an). Kmeňové prípony sa po gramatikalizácii pôvodného *l*-ového participia a jeho začlenení do sústavy gramatických slovesných tvarov stali štruktúrnymi morfematickými jednotkami (v súčasnej morfológii vyčleňované ako tzv. tematické morfémy), ktoré fungujú ako klasifikačné jednotky formujúce neurčitkové slovesné triedy (typy). Následne tieto jednotky prechádzali systémovými hláskoslovnými zmenami (vrátane akcentologických a kvantitatívnych zmien v dôsledku zániku koncového jeru) a zároveň zmenami, ktoré súviseli so spomínaným analogickým vyrovnávaním tvarov a ich preskupovaním podmieneným produktívnosťou a neproduktívnosťou jednotlivých formujúcich sa slovesných tried a ich spontánnou systemizáciou. V tejto práci sa však nebudeme ďalej podrobnejšie zaoberať samotným triedením slovesných tvarov a ich vzájomnými interferenciami a rozdielmi v jednotlivých nárečiach. Ilustračne môžeme spomenúť napríklad nárečovú diferencovanosť tematickej morfémy v *l*-ových tvaroch typov *vid'-e-l* (*-e-/-ie-/-ié-/-ia-/-ä-* : *-o-/-io-* : *-i-* – p. mapu na s. 88), *rob-il* (*-e-/-ie-* : *-io-*), *zap-ä-l* (*-ä-/-e-* : *-a-/-ia-* : *-o-* : *-nu-/-nú-/-no-* – p. mapu na s. 87) a pod.¹¹¹

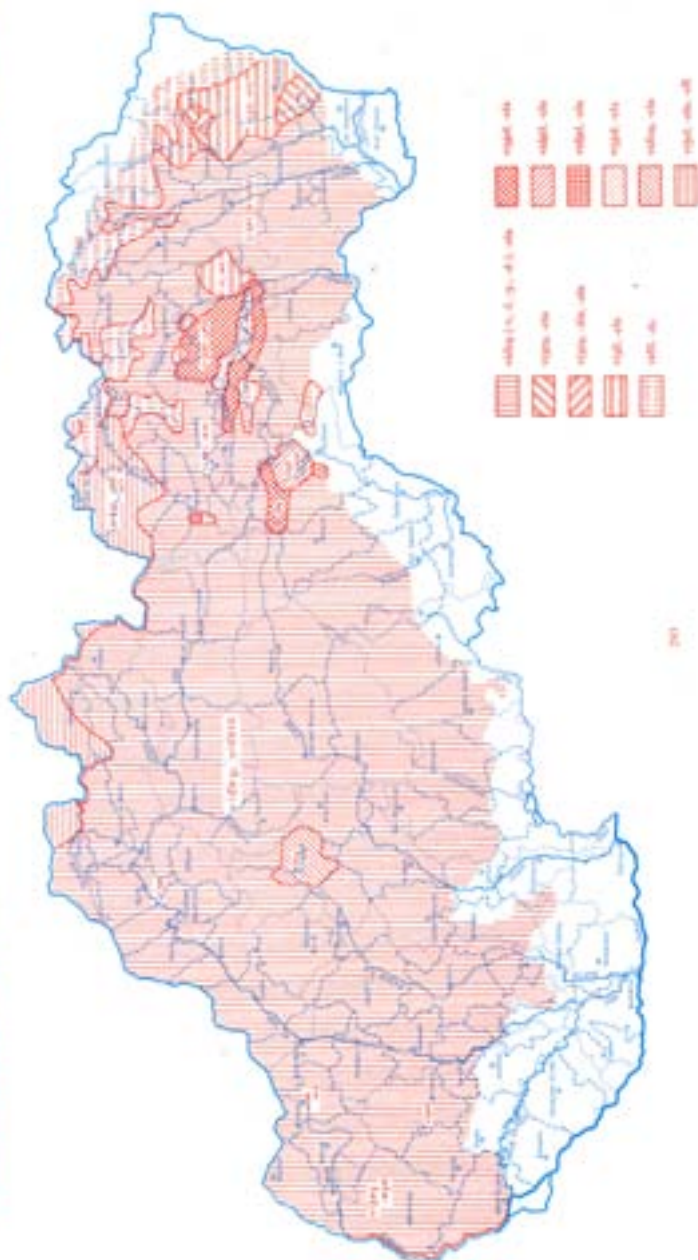
¹¹¹ Podrobne túto variantnosť zachytáva ASJ II/1 (1981, s. 286 – 296) na mapách 255 – 265 a príslušná komentárová časť ASJ II/2, 1978, s. 163 – 172. Podrobný opis variantných podôb sloviess s infinitívnym kmeňom *-i-*, *-e-* podáva J. Štolc (1962a). Delenie sloviess do slovesných tried podľa prítomníkovej alebo neurčitkovej kmeňovej prípony podrobne opisuje napr. J. Stanislav (1967b, s. 416 an), Š. Peciar (1953) a ďalší; k nárečovým osobitostiam okrem ASJ II/2 p. napr. Buffa, 1995, s. 150 an; Štolc, 1935, s. 379 – 388; Fedák, 1936, s. 87 – 97 a ďalší; najnovšie ku klasifikácii slovenských sloviess a ustaľovaniu slovesných tvarov vo vývine kodifikácií slovenčiny p. Kopecká, 2015, s. 551 – 566.

Mapa 259. Participium prët. akt. slov. *zapiat'* – *zapnem* (podľa ASJ II/1, 1981, s. 290).

262. Participium prët. akt. slov. vidief — vidím

XI. PARTICÍPIUM PRËT. AKT. (I-OVË)

Mapa 262. Participium prët. akt. slov. vidief' – vidím (podľa ASJ II/1, 1981, s. 293).

Osobitný vývoj *l*-ových tvarov majú podoby mužských tvarov sloves I. triedy s konsonantickým zakončením koreňa bez kmeňovej prípony (typu *ved-lb*, *nes-lb*, *vez-lb*, *rek-lb*, *pek-lb*, *mog-lb*, *mř-lb*) a II. triedy s konsonantickým zakončením koreňa po odpadnutí neurčitkovej prípony *-nu-* (typu *krad-lb*, *pad-lb*), pri ktorých sa *l*-ové participium tvorilo pridaním *l*-ového formantu priamo k infinitívnu kmeňu. Po zániku jerov sa tieto tvary zmenili na jednoslabičné slová *vědl*, *něsl*, *vězl*, *rěkl*, *pěkl*, *mohl*, *mřl*, *kradl*, *padl* a pod. V slovenských nárečiach, okrem Záhoria a časti modranských nárečí¹¹², sa na rozdiel od českých a časti moravských nárečí nevyvinuli tzv. pobočné slabiky (kde koncová prípona *-l* nebola pôvodne slabikotvorná a až neskôr sa stala slabičnou), ale vznikli nové slabiky rozšírením *l*-ovej prípony o tzv. vkladný vokál.¹¹³ Hlásokoslovný vývin týchto tvarov tak išiel (väčšinou) paralelne s vývinom podobných prípadov neslabičných koncových sonórnych spoluhlások po predchádzajúcej spoluhláske ako *kopr*, *vetr*, *kmotr*, *blazn*, *svekr*, *kašl'*, *pěšň*, *sedm*, *osm* atď. (podrobne Pauliny, 1963, s. 129 an; p. tiež Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 242 a 78) s výnimkou niektorých tvarov vo východoslovenských a gemerských nárečiach (p. nižšie). V slovenských nárečiach sa v týchto tvaroch maskulín vkladný vokál vyznačuje pomerne veľkým počtom variantov v jednotlivých regiónoch – s rôznym rozšírením pri konkrétnych lexémach (napr. *niesol*, *mohol*) sú doložené podoby vkladného vokálu *-o-*, *-ó-*, *-uo-*, *-uó-*, *-e-*, *-é-* – p. ASJ II/2, 1978, s. 165 – 167). Variantnosť je tu sčasti dôsledkom diferenčných výsledkov procesu odstraňovania pobočných slabík, avšak na podobu vkladnej hlásky mala tiež vplyv funkcia tematickej morfémy a postupná paradigma-tizácia tvarov v rámci slovesných tried.

Vo východoslovenských nárečiach, kde sa nevytvoril vkladný vokál a – aj vzhľadom na vývin slabičného *l* v tomto areáli – koncové spoluhláskové *-l* odpadlo („onemelo“), sú v tvaroch maskulín v slovesách s konsonantickým zakončením kmeňa skrátene tvary, čiže tvary pozostávajúce len zo samotného neurčitkového kmeňa, napr. *bud* (*bodla*, *bodlo*), *hñit* (*hñetla*, *hñetlo*), *jid* (*jedla*, *jedlo*) *muh* (*mohla*, *mohlo*), *ñis*, *ñes* (*ñesla*, *ñeslo*), *obl'ik* (*obl'ekla*, *obl'eklo*), *pad* (*padla*, *padlo*), *pas* (*pasla*, *paslo*), *pik* (*pekla*, *peklo*), *pomuh*, *pomoh* (*pomohla*, *pomohlo*), *požar* (*požarla*, *požarlo* – od *požrec*), *prit* (*predla*, *predlo*), *tar* (*tarla*, *tarlo* – od *trec*), *tluk*

¹¹² Ojedinele aj v tvaroch niektorých sloves časti gemerských nárečí, napr. *doniasl*, *priviadl* (podľa Orlovský, 1982, s. 203, 376).

¹¹³ Ako uvádza J. Stanislav (1967b, s. 409): „Vkladná hláska je už v XV. stor.: *rekel jest Peter Fruých* 1451 Žil. kn. č. 38, ale aj *rekl jest* 1494 tamže č. 100; neskôr býva: *nemohel* 1561 Žil. kn. č. 116, ale aj *nemohl* 1460 tamže č. 59, *prepadol* 1570 (SL III, 242), *prynezol* (priniesol) 1596 (SL V, 214), *rgekol* 1603 (SL VI, 339), *nemuoholl* 1626 (SL IV, 52) atď.“ (prevzaté skratky: Žil. kn. – Žilinská kniha; SL – Slovenský letopis – porov. Stanislav, 1967a, s. 14 – 15).

Z ďalších jazykov vkladné hlásky v týchto tvaroch má srbcina a chorvátčina (pekao, fem. pekla), slovinčina (vedel, fem. vedla) a bulharčina a tiež časť moravsko-českých a východomoravských nárečí (p. Stanislav, 1967b, s. 409).

(*tlukla, tluklo*), *tris (trešla, trešlo)*, *ucik (ucekla, uceklo)*, *ukrad (ukradla, ukradlo)*, *umar (umarla, umarlo)*¹¹⁴, *vid (ale vedla, vedlo)*, *viz (vezla, vezlo)* a pod. Na tieto tvary upozorňujú viacerí autori (napr. Pauliny, 1963, s. 134, 165; Stanislav, 1967b, s. 409, 442; Buffa, 1995, s. 156; Krajčovič, 1988, s. 146; Kellner, 1938-39, s. 36, 49; Štolc, 1935, s. 382; Fedák, 1936, s. 88 an; Bartko, 1983, s. 263 – 264, 1997, s. 200 – 201; novšie Kováčová, 2010, s. 120) a sú doložené aj v nárečovom archívnom materiáli:

Un napik chľeba. (Usovské Pekl'any)

...žebi še (hl'ip) upik a potim še zjit. (Lipjany)

Chlob odñez grule. (Hermanovce)

(severozáp. šarišské nárečia – podľa Kellner, 1938-39, s. 36)

... še staňe, že poxibja peňezi v dome, no ta še pošlo do znameho (...) požičic. A taki, ket mux, ta spomux teho. Aľe to še fše ľem tak požičalo, na dobre slovo. (...) stalo še, že dlukši čas ňevracal tote požičane, i upominac še mušelo, aľe ta povit, teras ňemam, abo jak, aľe take, že bi povit, že un ňezna o ňijakej požički, abo žebi tajil, (...) take som ňečul.

(Ovčie, okr. Prešov – šarišské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 65/8/por. č. 2)

Dvacešizmeho juna f petnastim roku mi umar ocec. A mama zostala s pej zecami gdovica. (...) A ja hutorim, že xto bi me vzał taku hudobnu. Ocez mi umrel a matka mi ňiž ňeda.

(Prešov, 1957 – šarišské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 65/57/por. č. 1)

A žida jem mou sušeda, ňe, ta privit kupca mi. Jem potem kupiŷ take hače za tisíc pejcto korun, take dvazubovo. Aľe dobre buŷo hače. (...)

Aľe pošou jem do ľesa, zrubem taku jedľičku ceňku a buŷa jedľička pri pňaku, kobuŷa rušiŷa, še ňepodaŷo ňič, ta na zadňe nohi. Už ňexceŷa toto pocahnuž ňijak. Jakoška jem pocah totu jedľičku, ňe. I ja privis totu jedľičku, prižem na Kameňec a ten už handľar čeka za peňežmi... (...)

A ja ľem viz banduri na teŷ kobul'e, co ňexceŷa cahac, ta ona tak cahaŷa, hej pres kameňe, ta cahaŷa. Ľem dahze dakuz zavjazŷo... Hore Dubravu jem ňemux viŷc, co brih buŷ, ta ňexceŷa cahac.

(Mokroluh, okr. Bardejov, 1989 – severošarišské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 67/43/por. č. 3)

Ras, ket som vit kravu na jurmak, ta me bar zmočil dišč.

(Žatkovce, okr. Sabinov – šarišské nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

¹¹⁴ Osobitosť vývinu tvarov *umar*, *umarla*, *tar*, *tarla* z pôv. **umrl*, **trl* vysvetľuje J. Stanislav (1957, s. 440 – 441 – p. nižšie).

Co tel'o skuviňaš, co to ňixto ňigda ňeumar?!

(Široké, okr. Prešov – šarišské nár. – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*No a dakedi, ke_tiš tam u noz dajaki **umar** a xozilo strašic. Ta tiž na pujze tak strašilo,...*

(Kľušov, okr. Bardejov – sev. šarišské nárečia – podľa Buffa, 1995, s. 357)

*Ke_com vizel perši raz repil'gip (= lietadlo), ta som še barz **zľik**, bo som mišľel, že to dajaki šarkaň.*

(Hubošovce, okr. Sabinov – šarišské nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Ja **ňis** taki češki drevo.*

(Malé Zalužice, okr. Michalovce – zemplinske nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Von naz **viviz** za valal, tam me višli z voza, vžali ruksaki na xribet...*

(Brezina, okr. Trebišov – zemplinske nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*No a už me zašidovaľi gu večeri. A ocec **priňis** totu vjazanku slami, no ta nam privinčovaľu ščešľivi Kračuň, ňe. Ta zavínčovaľu, povínčovaľu ta nam, mi mu ozdraľkaľi, (...) a u_žme pošidalaľi gu tej večeri.*

(Úbrež, okr. Sobrance, 1983 – užské nárečia – ANN FFUK)

*Slameňaki moj ocec sam **pľet**.*

(Rozhanovce, okr. Košice – abovské nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*No a jag mi išče vekši **viros**, ta mi išol služiz do valalskoho pastira. Ta mi zarobil na totu sezonu tri metri zarna. **Paz** mi kravi obecni.*

(Kazimír, okr. Trebišov, 1979 – južnozemplinske nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 75/36/por. č. 1)

*Buľ bim **žid** aľ cirňe.*

(Vyšné Nemecké, okr. Sobrance – zemplinske nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Bo muľ, jak pošol do henteľ vojni, ta ňigda vecej ja ho ňevizela. Lem co tak jeden, co z ňim vjedno ležel, ta un mi **povit**, že **spat** ot ruskej kul'i. A vecej nič ňeznam. Ta som tak zostala s timi dvomi šivotami.*

(Petrovany, okr. Prešov – šarišské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 65/69/por. č. 4)

Miestami a len v prípadoch niektorých slovies sú skrátene tvary doložené aj v západnej časti gemerských nárečí (najmä v Blžskej doline a na Vříškoch): *spád, klád, riek, muox, zamrz, iš, priš, viad* (popri *viadól*), *ňias, priňas, pliat*, napr. *Edňiho stľpa*

nán pomuóch postavič. (Lukovištia, okr. Rim. Sobota – nárečia západného Gemera – podľa Orlovský, 1982, s. 250), a v goralských nárečiach v kysuckej oblasti v okrese Čadca (porov. ASJ II/2, 1978, s. 163 an; Krajčovič, 1988, s. 146; Stanislav, 1967b, s. 442).

Skrátené tvary bez *l*-ovej prípony sú známe aj zo susedných ukrajinských a goralských nárečí, ale aj ruských, poľských i českých nárečí (české nárečia v užšom zmysle, sliezske nárečia, zmiešané česko-poľské nárečia a príľahlá časť východomoravských nárečí – porov. Bělič, 1972, s. 81; Stanislav, 1967b, s. 442; ČJA, 2002, s. 516 an). Dnešný stav vo východoslovenských nárečiach charakterizuje variantnosť v týchto tvaroch. Skrátené podoby nie sú všeobecne rozšírené v celej triede slovíes s konsonantickým kmeňovým zakončením a zároveň niektoré z týchto tvarov sa vyskytujú variantne – staršie skrátené formy ako *ňis*, *vid*, *pik*, *muh*, *umar*, *tar* a pod. fungujú popri novších neskrátených, resp. sekundárne rozšírených formách *ňesol*, *vjedol*, *pekol*, *mohol*, *umrel*, *trel* a pod.¹¹⁵ Tieto neskrátené tvary sú novšie (Stanislav, 1967b, s. 478) a v prípade spišských neskrátených tvarov *ňesol*, *vedol*, *umarol* a pod. ide podľa E. Paulinyho o výsledok vplyvu stredoslovenských nárečí (Pauliny, 1963, s. 165). Podľa výsledkov z dotazníkových terénnych výskumov realizovaných pri príprave *Atlasu slovenského jazyka* situáciu charakterizuje „kolísanie“, t. j. striedanie oboch foriem v rámci toho istého nárečia a postupné prenikanie neskrátených tvarov smerom na východ (p. ASJ II/2, 1978, s. 166; Bartko, 1997, s. 200 – 201). Ako uviedol A. Kellner na základe výskumu severozápadných šarišských nárečí už v roku 1937: „Je třeba arci připomenouti, že tyto tvary žijí pravidlem už jen v mluvě starších lidí, mladší generace povětšinou užívá středoslov. tvarů na -ol, ...“ (1938-39, s. 36). Podobne uvádza v *Gemerskom nárečovom slovníku* J. Orlovský pri hesle *ist'*: „part. *l*-ové: (...), **išó** Ratkovská dolina a záp. časť Gemera, staršia generácia používa aj tvary **iš** a **priš**, (...)“ (1982, s. 119).

L-ové tvary slovíes s konsonantickým kmeňovým zakončením, v ktorých koncové *-l* odpadlo, sa teda hláskoslovne vyvíjali odlišne od ostatných prípadov s neslabičnými koncovými sonórnymi spoluhláskami (potenciálnymi pobočnými slabikami, v ktorých koncová likvida neodpadáva, ale sa – tak ako v iných nárečiach – rozširuje o vkladný vokál – *vjeter*, *blazen* a pod.). Okrem možných fonologických faktorov tohto rozdielneho vývinu (ako odstraňovanie pobočných slabík, príp. aj neprítomnosť slabičných likvid) nachádzame ďalšie rozdiely medzi *l*-ovými tvarmi slovíes a ostatnými prípadmi koncových likvid v tvaroch typu *kašl'*, *větr* v ich morfológických vlastnostiach:

a) vnútroparadigmatických – zatiaľ čo koncová neslabičná likvida v tvaroch ako *kašl'*, *větr* ostala zachovaná v závislých pádoch (*kašl'a*, *kašlu...*; *větra*, *větru...*),

¹¹⁵ Podobnú variantnosť uvádza aj J. Bělič v českých nárečiach v užšom zmysle (1972, s. 81 – 82; podobne uvádza i ČJA, 2002, s. 516, 540 – 568), podľa ktorého najmä do oblasti východného okraja areálu so skrátenými tvarmi preniká moravská podoba so slabičným *-l* (*jed* – *jedl*, *vlez* – *vlezl*). Na rozdiel od východoslovenských tvarov, české skrátené podoby nezaniikajú.

menné tvary pôvodných *l*-ových prídavných *nesl, vedl* boli už nesklonné ustrnuté nominatívy (no treba vziať do úvahy aj to, že sa *-l-* zachovávalo v tvaroch viažucich sa na feminína a neutrá, napr. *nesla, vedla, neslo, vedlo* a pod.);

b) morfológických – *l*-ové tvary boli v čase zániku *jerov* a následného vývinu koncového neslabičného *l* po spoluhláske už súčasťou analytických gramatických tvarov a spolu s nimi súčasťou tvarovej paradigmy, v ktorých koncové *-l* už nebolo súčasťou tvarotvorného základu (pôvodným slovo tvorným prvkom/formantom), ale gramatikalizáciou analytických slovesných tvarov dochádza k jeho ďalšiemu oslabeniu a začína sa vnímať ako gramatická formová morféma s gramatickým významom préterita. To však mohlo mať neskôr vplyv aj na sekundárne rozšírenie o koncovku *-o-l* alebo *-nu-l* pod tlakom analogického vyrovnávania kategoriálnych foriem préterita a tvarového homomorfizmu.

K hľadaniu súvislostí nabáda aj areálová rozšírenosť skrátených tvarov veľmi podobná rozšírenosti analytickej konštrukcie osobné zámeno + *l*-ový tvar (p. 3.2.3): okrem areálu východného Slovenska sú oba javy doložené v skupine českých nárečí v užšom zmysle, v sliezskych nárečiach a zmiešaných česko-poľských nárečiach, v poľských nárečiach a v ukrajinských a ruských nárečiach (porov. ČJA, 2002, s. 541 – 556, 592 – 595; Stanislav, 1967b, s. 442; Stieber, 1979, s. 234 – 236), resp. vo východoslovenskom kontexte aj podobná rozšírenosť syntetických tvarov typu *robilam* (p. 3.4.2), na ktorú upozorňuje aj V. Kováčová (2010, s. 120).

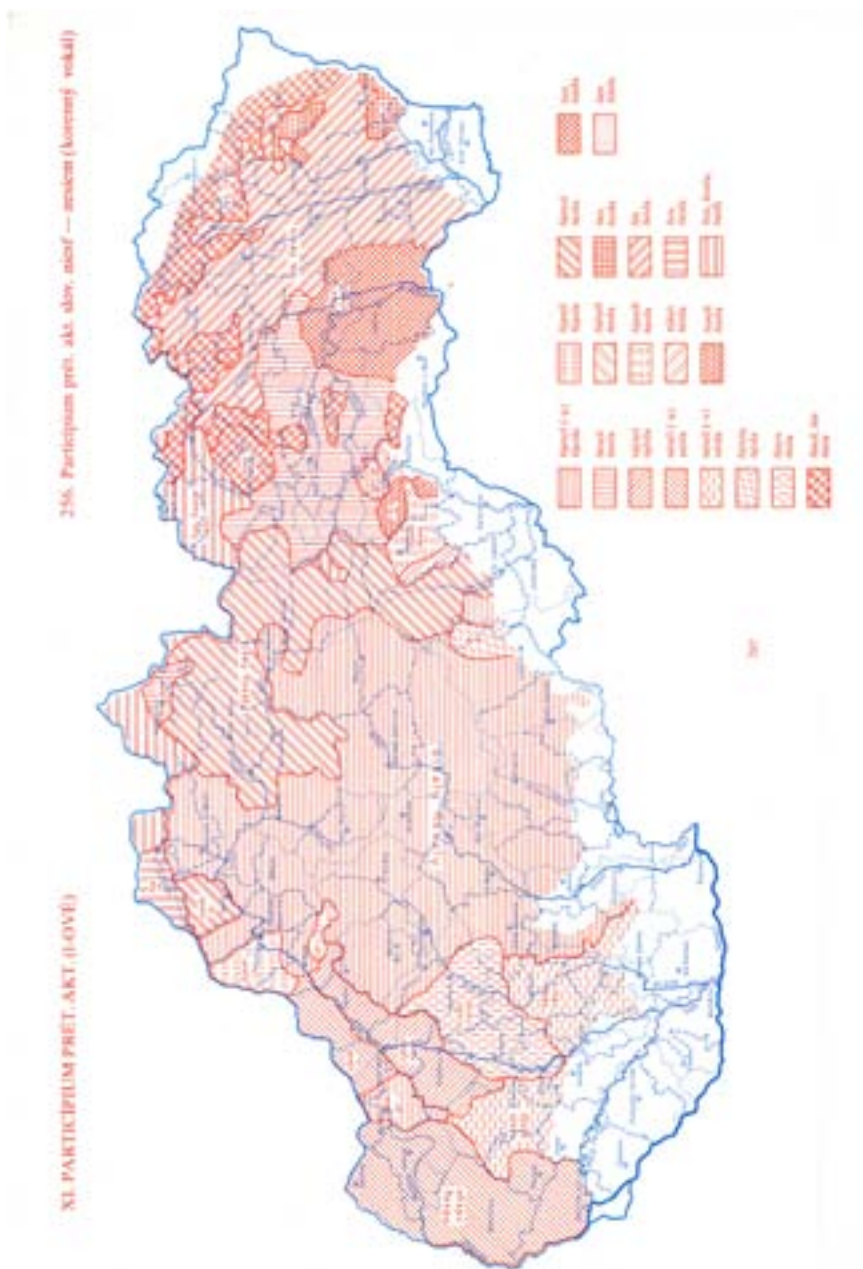
Pokiaľ ide o neskoršie, sekundárne, rozšírenie týchto tvarov o príponu *-ol*, znovu je potrebné okrem fonologickej analógie, podľa ktorej sa tvarová prípona *-l* „reštituovala s vkladnou hláskou“ pričom táto „reštitúcia bola možná preto, lebo aj staré slabičné *l* sa vyvinulo na *ol*“ (Pauliny, 1963, s. 165), uvažovať o analógii s gramatickými štruktúrami tvarov préterita pri slovesách ostatných vzorov, v ktorých *l*-ová koncovka už ako gramatická morféma zastupovala význam minulého času. Ako pri vysvetľovaní vývoja tvarov *umar > umarol* vysvetľuje J. Stanislav (1967b, s. 478) s odkazom na prácu J. Štolca (1935, s. 382): „Z tvarov **umřl, *žřl* vznikajú najskôr formy *umarl, zožarl*, potom koncové *-l* odpadá: *umar, zožar*, napokon sa pripája *-ol* podľa iných slovík, aby sa výrazne označila funkcia minulého činného prídavného, ktorá sa po odpadnutí pôvodného *-l* zastrela.“

Ďalší faktor, ktorý ovplyvnil formu alebo mohol spôsobiť nahrádzanie skrátených tvarov dlhými, možno vidieť v tendencii k uniformnej transparentnosti koreňa v celej slovesnej paradigme, pretože skrátené tvary zachovávali stopy dĺženia a neskoršej monoftongizácie koreňového vokálu v tejto časti východoslovenských nárečí (*ved-lb > věd-ø > vjed > vid*), čím sa hláskové koreňové podoby oddialili – porov. *vid – vedla, vedlo; ňis – ňesla, ňeslo* a pod. Niekde sa táto variantnosť v paradigme vyriešila aj zmenou koreňovej hlásky v tvaroch feminín a neutier (*ňis – ňisla* – v niektorých lokalitách severného Šariša – porov. ASJ II/2, 1978, s. 166 – 167).

Postupný ústup skrátených tvarov týchto slovies, prenikanie foriem s koncovkou *-l*, príp. variantnosť v používaní skrátených a neskrátených tvarov je v súčasnosti tiež dôsledkom vplyvu koexistencie nárečia a spisovnej/štandardnej variety v novšej jazykovej situácii, ako aj výsledkom nivelizačných tendencií zániku parciálnych alebo okrajových prvkov.

3) V spomínaných tvaroch so spoluhláskovým zakončením koreňa dochádza k vzniku novej korenej dĺžky (po presunutí prízvuku z koncovej slabiky s jerom a prehodnotením novoakútu na novú dĺžku – p. Krajčovič, 1988, s. 35 – 37), ktorá sa analogicky rozšírila aj na ostatné tvary (*ňiesol*, *ňiesla*, *ňieslo*, *ňiesli* a pod.); staré rozdiely v kvantite korenej dĺžky sú zachované na strednom Slovensku (*piekou*, ale *pekla*, *peklo*, *pekli*, *uťekou*, ale *uťekla* atď., *mūohou*, ale *mohla* atď.) a sú doložené aj v pamiatkach zo 16. a 17. storočia (porov. Stanislav, 1967b, s. 409). Stopy predchádzajúceho dlženia sú aj vo vyššie spomínaných východoslovenských skrátených tvaroch typu *ňis*, *vid*, *ucik* atď.

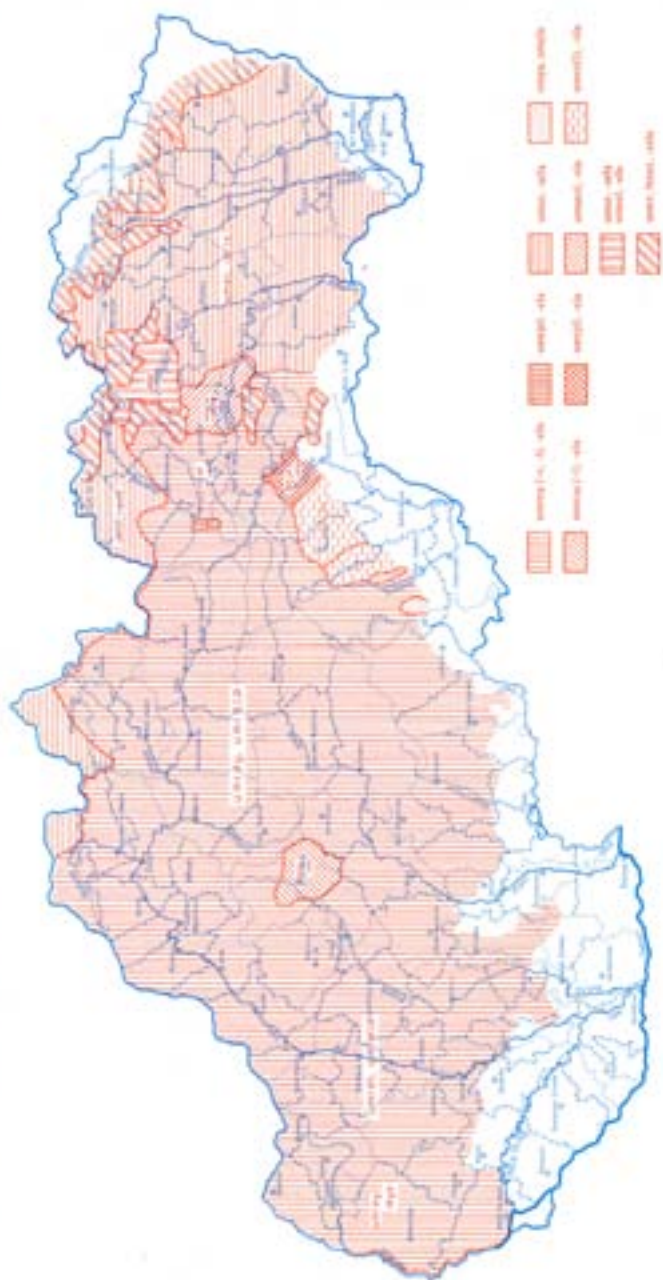
Na ilustráciu variantných podôb vkladného vokálu a mužských skrátených podôb uvádzame dve mapy z *Atlasu slovenského jazyka* (II/2, 1978, s. 165 – 167) – préteritum slovies *niesol* a *umrel*:

Mapa 256. Participium prët. akt. slov. niesť – *nesiem* (podľa ASJ II/1, 1981, s. 287).

261. Participium prët. akt. slov. umriet' – umriem' – umriem

SL. PARTICIPIUM PRËT. AKT. O-OVËI

Mapa 261. Participium prët. akt. slov. umriet' – umriem' – umriem (podľa ASJ II/1, 1981, s. 292).

3.3.2 REGIONÁLNA VARIANTNOSŤ PRÍTOMNÍKOVÝCH TVAROV SLOVESA BYŤ

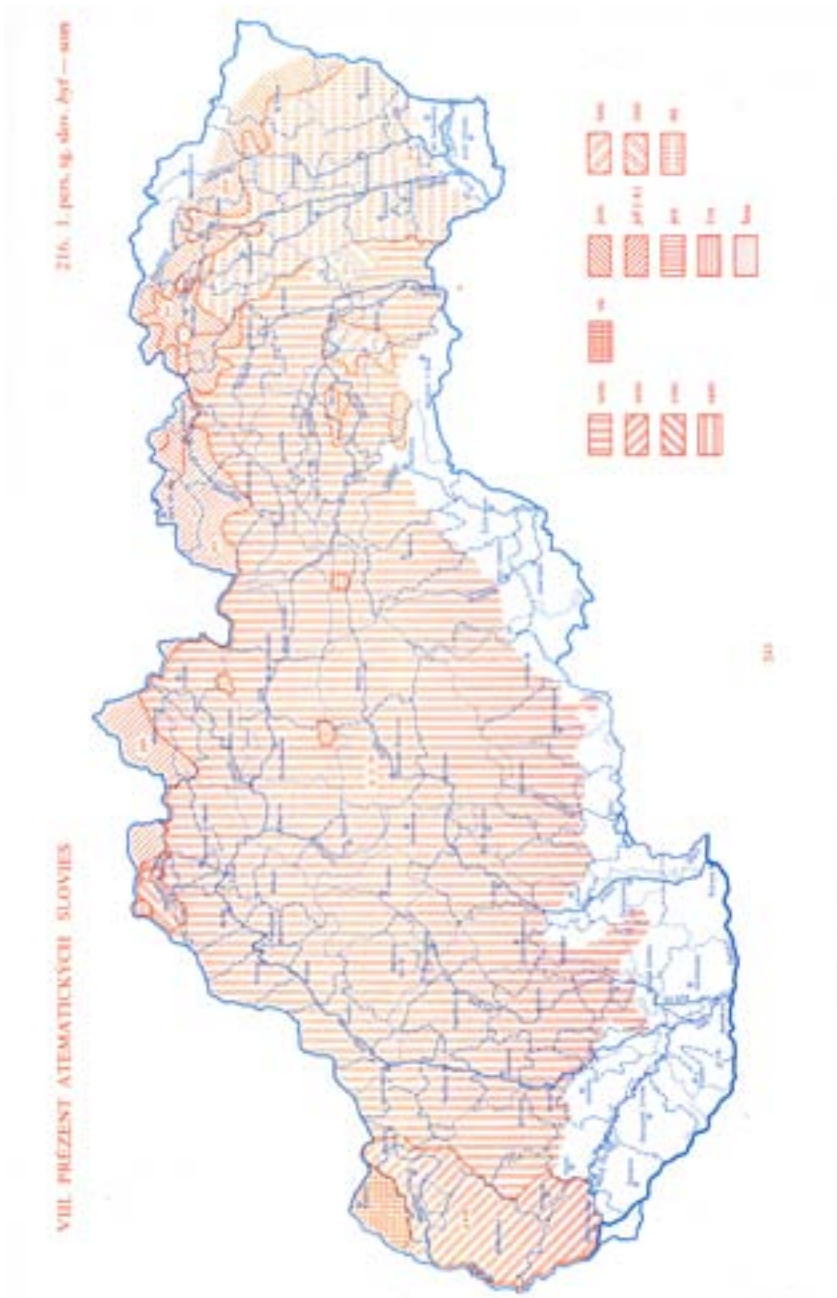
Prézентné tvary slovesa *byť* prešli v procese vývinu viacerými hláskovými zmenami a v historických i nárečových dokladoch sa vyskytujú vo variantných podobách, ktoré (výberovo) uvádzame v nasledujúcej tabuľke na základe údajov z ASJ II/2, (1978, s. 144 – 147) a podľa J. Stanislava (1967b, s. 553 – 554):

	sg.	pl.
1. os.	<i>som, sem, su, səm, sam, mi, šmi, žmi, jem, l'em, jech, jek, jef, žax,</i> v hist. dokl. i <i>jsem</i> (o tvaroch <i>jem, l'em, jech, jek, jef</i> a formách s koncovkami <i>-m, -em, -ch, -ech, -k, -ek, -f, -ef</i> p. nižšie)	<i>sme, zme, smo, zmo, zma, me, mę, ma, šme, žme, smy,</i> v hist. dokl. i <i>jsme, jesme;</i>
2. os.	<i>si, ší, sis, ješ, leš, zeš,</i> v hist. dokl. i <i>jsi</i> (o tvare <i>ješ, leš</i> a syntetických formách s koncovkou <i>-š</i> p. nižšie)	<i>s'ě, ste, sce</i>
3. os.	<i>je, jest, jesto(k)</i>	<i>sú, su, sa, sta, jesú, sòm, sò, sut,</i> v hist. dokl. i <i>jsú, jsau</i>

Gramatickým vývojom od slovesa existencie cez sponové pomocné sloveso až po samostatnú gramatickú morfému došlo k výraznému zvýšeniu frekvencie týchto jednotiek. V niektorých nárečiach sa formy prítomníka slovesa *byť* v analytických slovesných tvaroch odlišujú od plnovýznamových slovies existencie alebo tvarov slovesa *byť* vo funkcii spony: napr. tvar 1. os. sg. *su* v okolí Skalice, ktorý je druhotný a vznikol analogicky podľa tvarov tematických slovies s koncovkou *-u* (rozšírených hlavne v susedných moravských nárečiach) nevystupuje v analytickej konštrukcii **robil su* (oproti *já su doma*)¹¹⁶; podoby 3. os. sg. *jesto, jestok* a stredoslovenské tvary 3. os. pl. *sa*, ktoré fungujú ako slovesá existencie alebo ako spona, nie sú doložené v historických textoch v konštrukciách typu **viznal jestok, *prišli sa...* a pod., taktiež sa v historických textoch nevyskytuje v plnom tvare präterita 3. os. sg. súčasná podoba *je*, ale podoba *jest*¹¹⁷ (*viznal jest*). Z pôvodných duálových tvarov je v nárečiach a historických dokladoch len tvar 3. os. *sta*, ktorý je doložený len vo význame existencie alebo vo funkcii spony.

¹¹⁶ Podobne ako v susedných moravských dialektoch – porov. Kopečný a kol., 1980, s. 108.

¹¹⁷ Na ojedinelý a zrejme písárom „prispôsobený“ príklad *Stala (se)ge kupa meczy panem...* z roku 1582 upozorňuje R. Krajčovič (1961, s. 45). Ojedinelý doklad z českého historického materiálu s tvarom *je* uvádza M. Giger (2006c, s. 196).

Mapa 216. 1. pers. sg. slov. *byt' – som* (podľa ASJ II/1, 1981, s. 241).

Historické a nárečové podoby uvádza J. Stanislav (1967b, s. 553 – 556; tam aj ďalšia literatúra) a ďalší autori syntetických i regionálnych dialektologických prác. Územnému rozšíreniu jednotlivých foriem ako aj ich pôvodu sa v osobitných štúdiách venuje J. Štolc (1962b, 1963). Areálové rozšírenie jednotlivých podôb podrobne zachytáva *Atlas slovenského jazyka* II, 1981, s. 241 (p. mapu na s. 98), prípadne ďalší archívny materiál uložený vo fondoch Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV.

K regionálnej variantnosti foriem slovesa *byť* v tvaroch 1. a 2. osôb préterita je však potrebné dodať, že v dôsledku nivelizačných procesov, ako aj vplyvu nadnárečových foriem (spisovnej a štandardnej variety) ustupujú osobité formy a sú nahrádzané tvarmi *som, si, sme, s'ie* s ich hláskoslovnými variantmi *ši, zme, sme, ste, sce* a pod., ktoré sú dominantné aj vo väčších nárečových celkoch. Najnovšie na tieto dynamické zmeny poukazujú M. Sedláková a J. Bilský: „Sloveso *byť* v prítomnom i minulom čase (...) celkom stratilo pôvodné tvary (t. j. tvary 1. os. sg. *jem*, 2. os. sg. *ješ*, 1. os. pl. *ma* – G. M.) v prospech tvarov šarišských, resp. iných východoslovenských dialektov“ (2015, s. 240; porov. tiež Buffa, 1969).

3.4 SYNTETIZÁCIA ANALYTICKÉHO TVARU

V procese gramatikalizácie perfekta a neskoršieho préterita vznikli v gramatických systémoch slovanských jazykov rôzne štruktúrne podoby analytických gramatických tvarov a ich paradigiem, ktorých odlišnosť spočíva najmä vo vývinovo modifikovaných podobách gramatickej zložky zastupujúcej kategóriu osoby (pôvodných prítomníkových tvarov slovesa *byť*). Vývinovo najmladším typom analytickej konštrukcie je spojenie osobného zámena a *l*-ovej formy v celej préteritálnej paradigme, ktorý je charakteristický pre väčšinu východoslovenských jazykov a nárečí (v slovenskom nárečovom priestore známy aj vo východoslovenskom areáli). Vzhľadom na neprítomnosť pôvodných tvarov prítomníka slovesa *byť* v celej paradigme je tento typ zreteľne odlišný od starších typov 1) so zachovanou pôvodnou štruktúrou analytického tvaru – *l*-ová forma + tvar slovesa *byť* v celej paradigme (vrátane tvarov 3. osôb) charakteristickou pre väčšinu južnoslovenských jazykov a nárečí¹¹⁸ (s výnimkou macedónčiny a niektorých ďalších nárečí) a lužickú srbčinu¹¹⁹ a 2) z for-

¹¹⁸ V našom výklade sa podrobne nevenujeme vývinu v južnoslovenských jazykoch. Je však pravdepodobné, že zachovanie, resp. neskorší ústup syntetických foriem minulých časov (aoristu a imperfekta) v týchto jazykoch ovplyvnil vývoj formálnej (zachovanie paradigmaticky vyrovnanej konštrukcie), ale aj funkčnej a sémantickej (napr. v bulharčine) stránky analytických tvarov pôvodného perfekta a z hľadiska zmien súvisiacich s gramatikalizačným procesom aj funkčný a sémantický vývoj prítomníkových tvarov slovesa *byť* v týchto konštrukciách.

¹¹⁹ V prípade lužickej srbčiny sú tvary slovesa *byť* v 3. osobách perfekta kodifikované, avšak „v ľudovej poézii, v nárečiach a hovorovom úze je situácia kolísavá“ (p. Giger, 2006c, s. 194 – tam aj ďalšia literatúra).

málneho hľadiska veľmi podobným typom, v ktorom tvar slovesa *byť* vypadol z tvarov tretích osôb vo väčšine západoslovanských jazykov (p. 3.2.2).

Rozdiel medzi týmito dvoma vývinovo staršími typmi navonok spočíva v spôsobe formálneho vyjadrenia gramatickej kategória osoby v tvaroch tretích osôb – a to v prítomnosti gramatickej morfémy alebo jej neprítomnosti (resp. prítomnosti nulovej morfémy). Táto pomerne malá štruktúrna odlišnosť analytických tvarov priamo súvisí so sémantickými procesmi, ktoré sú súčasťou procesu gramatikalizácie, a s vývinom statusu prítomníkových tvarov slovesa *byť* – od statusu pomocného sponového slovesa s vyšším stupňom zachovania funkčných i sémantických lexikálnych vlastností k statusu sémanticky oslabenej/redukovanej jednotky vo funkcii samostatnej gramatickej morfémy. Vo vyššej miere si charakter spony toto sloveso zachovalo v type známom v južnoslovanských jazykoch a v luž. srbčine, kde okrem toho, že sa zachováva aj v tvaroch 3. osôb, funguje podobne ako sponové sloveso aj pri tvorení záporových konštrukcií (porov. luž. *njeje pisal*, bulh., mac., *ne e pisal*, srb., chorv. *nije pisao*, slovin. *ni pisal*)¹²⁰; takéto konštrukcie sú – „ovšem už ve zbytcích“ – doložené aj v staročeských pamiatkach (Kopečný a kol., 1980, s. 108). Naproti tomu v západoslovanských jazykoch sa lexikálnosémantický a funkčný status zložky *byť* ako spony oslabil na čisto gramatickú morfému zastupujúcu kategóriu osoby, čo umožnilo aj jej zmenu na nulovú gramatickú morfému v 3. osobách (k de-sémantizácii a dekategorizácii tvaru p. 4.1).

Tento sémantický a funkčný rozdiel je dôležitý pre ďalší vývoj préteritálnych tvarov v západoslovanskej skupine, v ktorej sa vyššia miera sémantického „vyblednutia“ javí ako jeden z predpokladov realizácie ďalšieho stupňa gramatikalizačného procesu – vzniku syntetických tvarov.

3.4.1 PARADIGMATIZOVANÝ SYNTETICKÝ TVAR

Syntetizácia analytických gramatických tvarov, ako ďalší stupeň gramatikalizačného procesu, je podmienená súčinnosťou viacerých faktorov, v dôsledku čoho sa nemusí nevyhnutne realizovať (alebo realizovať v rovnakej miere) v každom jazyku. V prípade vývinu tvarov préterita v západoslovanských jazykoch dôležitú úlohu zohráva vysoký stupeň oslabenia lexikálneho významu pôvodného pomocného slovesa v jeho statuse samostatnej gramatickej morfémy, ktorá zastupuje už len opozíciu v rámci gramatickej kategória osoby. Z fonetického hľadiska je predpokladom tohto vývinu enklitický charakter tvarov samostatnej gramatickej morfémy a dôležitú úlohu v niektorých jazykoch a nárečiach zohrala i neiniciálna pozícia prízvuku. Zmena samostatnej gramatickej morfémy na sufix vychádza tiež z tendencií k aglutinativnosti a z charakteru tvorenia gramatických foriem v syntetickom type jazyka,

¹²⁰ O ďalších rozdieloch (napr. v iniciálnom postavení tvarov slovesa *byť* v otázke a v eliptických konštrukciách pri odpovedi) p. kap. 4.1, pozn. 168.

čo úzko súvisí s ekonomizáciou v používaní jazyka. Ďalším faktorom podmieňujúcim vznik nových syntetických tvarov préterita bol do istej miery aj zánik starších syntetických foriem aoristu a imperfekta.

Takýto vývoj tvarov minulého času sa systémovo presadil v poľštine (porov. Kowalska, 1976, s. 22 an; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 307 an; Kopečný a kol., 1980, s. 104; Andersen, 1987, s. 24), kde sa už v 14. storočí objavujú stiahnuté formy v 1. a 2. osobe s koncovkami:

– v 1. os. sg. *-em, -m* (*pisalem, pisalam, przyszedlem*¹²¹) z pôvodného slovesa *jeśm*, ktoré sa ako gramatická morféma skrátilo v 1. os. sg. najskôr na *-eśm, -śm* (*padleśm*) a neskôr na *-em, -m*;

– v 2. os. sg s koncovkami *-eś, -ś* (*słychalaś*);

– v 1. os. pl. *-śmy* pôvodne z koncovky *-smy* (*przyszlismy*);

– v 2. os. pl. *-ście* (dialekt. *-šta*) (*weseliłyście*).

Tieto syntetizované tvary sa postupne generalizovali (paradigmatizovali) v celom systéme slovies:

<i>dał-em, dał-am</i> (< <i>dał-eśm, dał-aśm</i>)	<i>dali-śmy, dały-śmy</i>
<i>dał-eś, dał-aś</i>	<i>dali-ście, dały-ście</i>
<i>dał-ø, dał-a</i>	<i>dali-ø, dały-ø</i>

V 15. a 16. storočí sú ešte variantne doložené plné tvary i tvary s koncovkami. Tie spočiatku zachovávajú stopy pôvodného enklitického charakteru, čo sa v historickom období strednej poľštiny (16. – 18. stor.) prejavuje v ich pohyblivosti. Gramatické morfémy sa mohli pripájať k tvaru pôvodného *l*-ového prídavia (najmä v iniciálovej pozícii) a v týchto prípadoch už tvorili potenciálny syntetický gramatický tvar. Mohli sa tiež vo vete pripájať k niektorému výrazu pred *l*-ovým tvarom, ktorý patril do syntagmatického celku so slovesom (popri *przyszedlem* tiež *owam przyszedł, jaciem przyszedł, niżliśm ja przyszedł*; popri *osiadleś* tiež *jenżeś osiadł; zgrzeszyliśmy – czośmy zgrzeszyli; nie jedliście – chlebaście nie jedli* atď.) a bol nositeľom prvého prízvuku (predstavoval prvý prízvukový takt – porov. ČJA 4, 2002, s. 417) v syntaktickej konštrukcii (podľa tzv. Wackernagelovho pravidla). V tomto štádiu sa ešte v koncovkách a ich pozícii prejavujú stopy výrazovej samostatnosti pôvodných tvarov prítomníka slovesa *był*, a preto v prípadoch, keď sa koncovky pripájajú k iným slovám ako *l*-ovým tvarom, má takáto préteritálna konštrukcia ešte analytický charakter (porov. Kowalska, 1976, s. 21; Motyl, 2014, s. 181; porov. tiež Andersen, 1987, s. 24). V konštrukciách s osobným zámenom a préteritom slovesa *był* ako sponou sa koncovky pripájajú k osobnému zámenu: *jam był, tyś był, myśmy*

¹²¹ Syntetické tvary majú osobitné formy aj pre feminína (*widziałam, widziałaś*) a pomerne zriedkavé neutrá (*widziałom, widziałoś*) (Horálek, 1962, s. 226).

byli, wyście byli (porov. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 371 – 372; Kopečný a kol., 1980, s. 104 an; Horálek, 1962, s. 226).

Z podrobnej analýzy textov zo 16. – 18. storočia v práci A. Motyl (2014, s. 181 – 225) vyplýva, že syntetické tvary (čiže tvary, v ktorých je koncovka pripojená k *l*-ovej forme – typ *byłem*) sa vyskytujú prevažne v hlavných vetách a priraďovacích súvetiach a analytické tvary (koncovka pripojená k inému členu syntaktickej konštrukcie – typ *żem był*) vo vedľajších vetách, kde sa koncovky pripájali k slovám, za ktorými stáli pôvodne tvary slovesa *był* ako enklitiky (ktoré zvyčajne stáli po prvom slove s prízvukom), t. j. najmä k spojкам (*i*)*że, gdy, bo*, zámenám *który, co* uvádzajúcim vzťažné vety, k modálnym výrazom, menej často aj k príslovkám, podstatným menám, adjektívam a číslovkám (ibid., s. 181 – 182). Variantnosť analytických a syntetických foriem v poľských pamiatkach pretrváva až do 18. storočia, pričom do konca 17. storočia v textoch ešte prevažujú analytické formy s pohyblivou koncovkou pochádzajúcou z prítomníka slovesa *był*. V 1. polovici 18. storočia nadobúdajú prevahu syntetické formy, ktoré sa takmer úplne presadili v 2. polovici 18. storočia a charakterizujú aj stav v súčasnej poľštine (Motyl, 2014, s. 181 – 183; porov. tiež Kowalska, 1976, 42 – 45, 55 – 59). Podľa A. Motyl sa syntetické tvary presadzujú rýchlejšie v 1. osobách, pomalšie v 2. osobách; zo štylistického hľadiska sú častejšie v administratívnych, úradných a náboženských textoch, analytické formy sa dlhšie udržujú v naratívnych textoch, v niektorých žánroch náboženských textov a v politických textoch (2014, s. 200). K podobným výsledkom dospel i H. Andersen, podľa ktorého sa syntetické tvary presadili skôr v hlavných vetách ako vo vedľajších, skôr v singulárových tvaroch ako v plurálových a v rámci singulárových tvarov skôr v 1. osobe ako v druhej. Pravidelnejšie sa presadzujú v prozaických textoch, hlavne textoch nie umeleckého charakteru (1987, s. 29 – 34).

Analytické tvary sú dnes prítomné už len v písaných a formálnych prejavoch a v prejavoch staršej generácie. Objavujú sa už len sporadicky, napríklad v (dnes už knižných) tvaroch predminulého času, ako *byłem czytał, czytałem był* (Horálek, 1962, s. 192). Ustálené sú však v tvaroch kondicionálu, kde sa koncovky pripájajú k ustrnutému tvaru *by* z pôvodného aoristu slovesa *był* – *bym*¹²², *byś, byśmy, byście*.

Miera archaizácie analytických tvarov je odlišná aj z regionálneho hľadiska – podľa Z. Topolińskiej (1961, s. 55) sa pohyblivosť koncoviek vo väčšej miere zachovala v južných poľských nárečiach, ktoré sú archaickejšie a v ktorých napríklad aj syntetické tvary typu *mówiliśmy, mówiliście* nemajú penultimový prízvuk, ale zachovávajú prízvuk na slabike pred sufixom *-li* (ibid, s. 30 – citované podľa Andersen, 1987, s. 30).

¹²² Tento poľský tvar je novší a vznikol v dôsledku tendencie formálneho vyrovnávania tvarov préterita a kondicionálu pri iných slovesách (*pisalam – pisałabym*), čo následne ovplyvnilo aj vznik tvaru *bym*. Nejde o starý tvar optatívu *bim* zachovaný napr. v čakavských nárečiach (p. Kopečný a kol., 1980, s. 113).

Préteritálne konštrukcie s pohyblivou koncovkou tak môžeme považovať za prechodné štádium vo fáze gramatikalizácie – prechodu k syntetickému tvaru. Charakterizuje ho ústup vlastností spojených s enklitickým charakterom prvku, čo sa v istej miere v koncovkách zachovávalo a overtne sa prejavovalo pozíciou koncovky pri jednotlivých členoch syntaktického celku, a posilňovanie funkcie koncovky ako tvarotvornej morfémy, čo sa zase prejavovalo stále častejším pripájaním koncovky k *l*-ovej forme ako k tvarotvornému základu préterita. Ďalším stupňom v procese syntetizácie tvaru je adaptácia poľského penultimového prízvuku na nové syntetizované tvary, ktorá sa realizovala v severných poľských nárečiach. Procesy postupnej paradigmatickej a generalizácie vlastných syntetických foriem mohli byť podporené aj medziparadigmatickou analógiou, keďže sa tieto syntetické préteritálne tvary formálnou štruktúrou tvarotvorných formantov v jednotlivých osobách v poľštine vyrovnali s tvarmi prézenta.

Koncovky préteritálnych tvarov sa analogicky – už ako gramatický sufix (tvarotvorný formant) – presadili aj v prítomníkových formách slovesa *byť*, keď sa pripojili k tvaru 3. os. sg. *jest* ako k zovšeobecnenému tvarotvornému základu: *jestem* (dialekt. *jezdem*, *jem*, o tvaroch *jech*, *jek*, *jef* p. 3.4.4), *jesteś* (dialekt. *jezdeś*, *jeś*), *jesteśmy*, *jesteście* (p. Štolc, 1962b, s. 40; Kopečný a kol., 1980, s. 104 an; porov. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 374).¹²³ Zároveň by sme v tejto poľskej historickej zmene mohli vidieť i ďalší prejav podporujúci tvrdenie, že tvar 3. osoby je v rámci opozície gramatickej kategórie osoby nepríznakovým prvkom (p. 3.2.2, s. 72), ktorý sa presadzuje v tvarotvornom základe celej paradigmy.

Tento vyšší stupeň gramatikalizácie tvarov préterita máme doložený aj v niektorých slovenských a českých nárečiach, tu však nie je paradigmatický a ani systémovo generalizovaný vo všetkých tvaroch préteritálnej slovesnej paradigmy a ani systémovo generalizovaný v celej skupine sloviac. Jednotlivým prípadom týchto foriem v slovenských nárečiach a ich vývinu sa budeme venovať v nasledujúcich častiach.

3.4.2 TVARY 1. A 2. OSOBY SINGULÁRU S KONCOVKOU *-m*, *-ś* VO VÝCHODOSLOVENSKÝCH NÁREČIACH

V slovenských nárečiach sa s tvarmi s koncovkou *-m*, a *-ś* v tvaroch préterita stretávame v severných (najmä užských, sotáckych, severošarišských a spišských goralských, zriedkavo i zemplínskych) východoslovenských nárečiach (porov. ASJ II/2, 1978, s. 177; Fedák, 1936, s. 87 – 97; Buffa, 1995, s. 157 – 158; Kováčová, 2010, s. 120). V archívnych nárečových záznamoch sa tieto formy najčastejšie vy-

¹²³ V plurálových tvaroch sú z historických dokladov (len sporadicky) a tiež z niektorých nárečí známe aj plurálové podoby so zovšeobecným základom *sq*: *sqśmy*, *sqście*, *sqsta* (Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 374).

skytujú v tvaroch 1. osoby singuláru typu *robilem, robilam*, v menšej miere, a tiež v starších dialektologických prácach, sa uvádzajú aj príklady pre tvary 2. osoby singuláru (*robileš, robilaš*). Častejšie sú doložené vo formách feminín (*bulam* – ale *bul mi, vizelam* – ale *vidzel mi* a pod.). Naproti tomu tvary 1. a 2. osoby plurálu majú v týchto nárečiach pravidelne analytickú štruktúru s plnými prítomníkovými tvarmi *sme, st'e* (v rôznych hláskových variantoch v jednotlivých areáloch – p. 3.2.3).

Podobne ako v poľštine sa tieto koncovy v 1. a 2. osobe singuláru rozšírili aj na tvary prézenta slovesa *byť – jem* (podobne ako poľské *jestem, jem*) a *ješ* (ako poľské *jesteś, jeś*), kde sa v koreni tvarov presadil tvar 3. os. sg. *je* – p. vyššie)¹²⁴ a v Zemplíne a v Šariši aj na tvary kondicionálu prézenta typu *volal bim, volal biš* (popri tvaroch *volal bi mi, volal bi ši, volal bi jem, volal bi ješ*) a kondicionálu préterita typu *bul bim volal* (popri tvaroch *bul bi mi volal, bul bi jem volal*).¹²⁵ Tvary *bullem, bulam* (príp. *buleš, bulaš*) zriedkavo fungujú i v slovesno-menných predikátových konštrukciách (typu *bulam fkoscele*) a s koncovkou *-m* namiesto *som* sa ojedinele stretávame aj v prítomných slovesno-menných konštrukciách – porov. príklad *hladnim* (= ‚hladný som‘) z horného Šariša.¹²⁶

Tvarotvorný formant redukovaný na koncovku je vo východoslovenských nárečiach pohyblivý. Koncovky *-m, -š* sa v 1. a 2. osobe singuláru väčšinou pripájajú k iným jednotkám syntaktickej konštrukcie, spravidla k tým, po ktorých pôvodne nasledoval plný tvar slovesa *byť* vo funkcii enklitiky – majú teda ešte analytický charakter. Najčastejšie sa pripájajú k spojokám *aby, žeby, keby* (*abim, žebim, kebim*) uvádzajúcim vedľajšie vety, zámenám, príslovkám alebo k substantívam, porov. príklady: *žebim še obľik; com ci obecal, to ci dam; a tak tebem ju priňes; žebim prišol* (Gaboltovej – severošarišské nárečie¹²⁷); *ta dzeš toto dala?* (Babie – šarišské nárečie¹²⁸); *ňigdam to ňevizel* (Sečovce – zemplínske nárečie¹²⁹); *žebim ňepocigaňila, jak to*

¹²⁴ Koexistenciu tvarov *jem, ješ* (=som, si) a foriem s koncovkou *-m, -š* potvrdzuje aj J. Štolc: „...ďalej na východ v okrese St. Lubovňa je *jem* a tak potom aj vo všetkých slovenských obciach na hornom toku rieky Tople v okrese Bardejov (okrem juhovýchodnej časti) a v obciach popri rieke Ondave od Vaľkova na sever v okrese Stropkov. Tvar *jem* je aj v ukrajinských nárečiach v súvislosti páse od Tatier na východ a v izolovaných obciach na Spiši. Kde sa hovorí *jem*, tam sa v préterite používa enklitická forma *-m, -em*: *bulam, žebim še obľik, com ci obecal, to ci dam, a tak tebem ju priňes, žebim prišol, ležalem* – Gaboltovej, *ňigdam to ňevizel* – Sečovce“ (1962b, s. 38 – 39) a F. Buffa: „V sev. Šariši na hor. Toplí po Kurimu sú formy typu *dostal jem* a popri nich stiahnuté *dostalem, dostalam* (...) v sev. Šariši je typ *dostal ješ, dostaleš*“ (1995, s. 157). Porov. tiež doklady z výpovede jednej respondentky: ... *žebim ňepocigaňila, jak to bilo. ... jag jim še pomil'ila* (Dlhá Lúka, okr. Bardejov, 1982 – šarišské nárečia – ANN FFUK).

¹²⁵ Podľa ASJ II/2, 1978, s. 177.

¹²⁶ Podľa Buffa, 1995, s. 154.

¹²⁷ Podľa Štolc, 1962b, s. 38 – 39.

¹²⁸ Podľa Buffa, 1995, s. 157.

¹²⁹ Podľa Štolc, ibid.

bilo (Dlhá Lúka – severošarišské nárečie¹³⁰); *teľom še naplakala* – (Sveržov – severošarišské nárečie¹³¹); *fedim mal štiri kravi* (Bystré – severošarišské nárečie¹³²); *v neželum čula* (Mokroluh – severošarišské nárečie¹³³); *za trinaz rokim še trapil* (Nemcovce – severošarišské nárečie¹³⁴). Prípady, keď sa tieto koncovky pripájajú k *l*-ovej forme slovesa, ktorá je v iniciálovej pozícii, ešte nemožno považovať za dôkaz prítomnosti paradigmaticizovaných syntetických tvarov v týchto nárečiach, keďže táto pozícia koncoviek takisto zodpovedá pôvodnej enklitickej pozícii, napríklad tvar *prišlam do xiži* (Úbrež – p. nižšie) zodpovedá staršej štruktúre *prišla mi do xiži*; podobne *vidalam še dohuri na višňi koňec* (Malcov – p. nižšie) = *vidala jem še dohuri na višňi koňec*, atď. V dostupných nárečových záznamoch nachádzame len ojedinele prípady jednoznačných syntetických tvarov, t. j. *l*-ových foriem s koncovkou *-m*, *-š*, ktorých pozícia je iná ako pôvodná pozícia enklitiky v neutrálnych výpovediach: *rano stanulam* (Hertník – p. nižšie) – ale *rano jem stanula*, nie **rano stanula jem*; *zecko oxabilam* (Malcov – p. nižšie) – ale *zecko jem oxabila*, nie **zecko oxabila jem* atď. Z toho vyplýva, že stav v okrajových východoslovenských nárečiach pripomína skôr stav v poľštine 16. a 17. storočia, keď si tieto koncovky svojou pohyblivosťou ešte zachovávali stopy pôvodného enklitického charakteru samostatnej gramatickej morfémy – pôvodných tvarov slovesa *byť* – a len postupne „porušovali“ ustálený slovosled a utvárali paradigmu syntetických tvarov s *l*-ovým tvarotvorným základom. Tento stav predstavuje prechodné štádium v procese zmeny od analytického k pravému syntetickému tvaru. Aby sme odlišili pravé syntetické gramatické formy s osobnými koncovkami pripájanými k *l*-ovým tvarom plnovýznamových sloviess (v poľštine) a formy, kde sa tvary slovesa *byť* zredukovali na koncovku, no svojím charakterom je táto koncovka ešte do istej miery autonómnou jednotkou vzhľadom na jej pohyblivú pozíciu a tvar präterita je v podstate analytickým tvarom (najmä v prípadoch, keď sa koncovka pripája k inému ako *l*-ovému členu frázy), budeme tieto prechodné jednotky nazývať **syntetizovanými analytickými tvarmi**.

Konštrukcie s koncovkami *-m*, *-š* v severných a východných východoslovenských nárečiach sú len okrajovými (z hľadiska jazykovopolitického celku) javmi, ktoré tieto nárečia spájajú so susedným poľským nárečovým územím, kde sú tieto – už syntetické tvary – všeobecne rozšírené a paradigmaticizované.¹³⁵ Vo východoslo-

¹³⁰ Okr. Bardejov, 1982 – ANN FFUK.

¹³¹ Podľa Buffa, 1995, s. 157.

¹³² Podľa Buffa, ibid.

¹³³ Podľa Buffa, ibid.

¹³⁴ Podľa Buffa, ibid.

¹³⁵ V historických textových dokumentoch pochádzajúcich zo severovýchodného regiónu východného Slovenska je tento tvar veľmi zriedkavý, objavuje sa v textoch písaných pisármi poľského pôvodu, ktoré obsahujú aj iné poľské prvky (p. Doruľa, 1966, s. 51; porov, tiež Lauersdorf, 2010, s. 144), napr.:

venských nárečiach sa tieto javy nepresadili v celej triede sloviac a tiež nie sú paradigmaticizované na všetky tvary slovesnej paradigmy. Aj v prípadoch konkrétnych sloviac, v ktorých sú formy s koncovkami častejšie doložené, koexistujú v rámci toho istého nárečia – i v rámci idiolektu individuálnych používateľov – s prevažujúcimi analytickými formami (*l*-ová forma + prítomník *byť* alebo osobné zámeno + *l*-ová forma) ako gramaticky ekvivalentné, t. j. bez osobitného gramatického alebo lexikálneho významu či funkcie.

Nasledujúce nárečové ukážky zachytávajú jednak ojedinelý výskyt východoslovenských tvarov s koncovkou *-m*, *-š* (s prevahou tvarov v 1. osobe sg. v ženských menných formách) a tiež pohyblivosť gramatického sufixu *-m*, prípadne *-š*, ktorá vychádza z pôvodnej pohyblivosti samostatnej gramatickej morfémy vo vetnej štruktúre a z jej enklitického charakteru. Zároveň sú tieto ukážky dokladom koexistencie a spontánneho striedania všetkých spomínaných štruktúrnych typov gramatických tvarov préterita, t. j.

produktívnych analytických tvarov:

- (1) *l*-ová forma + prítomník tvaru slovesa *byť* vo funkcii gramatickej morfémy ako formálny analytický tvar
- (2) osobné zámeno + *l*-ová forma

zriedkavých a ustupujúcich syntetizovaných analytických tvarov s koncovkou *-m*, *-š*:

- (3.1) *l*-ová forma + koncovka *-m*, *-š* v pôvodnej pozícii enklitiky pripojená k inému slovu (nie k *l*-ovej forme) – doložená najmä v prvých osobách a rovnako v tvaroch maskulín i feminín
- (3.2) *l*-ová forma + koncovka *-m*, *-š* v pôvodnej pozícii enklitiky po danej *l*-ovej forme – doložená najmä v prvých osobách prevažne feminín

veľmi ojedinelých vlastných syntetických tvarov:

- (3.3) *l*-ová forma + koncovka *-m* v 1. os. sg. pripojená k *l*-ovej forme v inej ako enklitickej pozícii – doložená len v tvaroch feminín (v texte zvýraznená i podčiarknutím)

Jag ja višla (2) ze ..., no, eščim aňi ze školi ňevišla (3.1), ňemožu povedac, barz jem se trapila (1), barz, bo to barz. Mi bil'i (2) dos xudobne, roki bul'i češke...

*Jesli by ich miloszc panowie raczyli dacz ogrodzicz, wczas bym sobie **kvpil** gnoią i dal vozicz, iesli nie: prozny by naklad był, szkoda/by i prace, tak rok **nalozyłem** wiecei nizli zloty, za gnoi i robotnikom, a **nievziąłem** i polovice pozytkv.*

(Bardejov 1555 – podľa Doruľa, 1966, s. 57)

A jak som se vidavala (1), ta som aňi na jeden liter paľenki peňeži ňemala (1). Matka pošli požiči zješec tisíc korun mi na vesele, co mi zrobili vesele. A jag mňe ľuze u skladaľi na veselu, ta ja pred mužem vžala (2) peňeži, a jem dala (1) maceri, že bi ma vracil'i (1) dlustvo. Žebi švekra ňekričil'i na mňe, že mi muj muž robil vesele. A muš tak povedal: „Ta šitke ľuze dostal'i na vesele, a mi ňiž ňedostal'i? (2) A mi ňedostal'i (2) aňi tisíc korun?“ „Ta ňedostal'i ma (1)“. A ja se mu priznala (2), až jag moja matka umarľa, že ja peňeži vracila (1) dlustvo, bom se ci bala (3.1) povezec, že bi sce se ze mňu ňevazil'i (1), že taku xudobiňu bereš.

No, rozice u sezeľi, plakaľi, ta sedla, kľekla; hó, jag jim se pomil'pila (1); kľekla. Kľekla mloda ku matki a šepkala ji tam do uxa: „Pitam ja vas pre boha, pre šizemboľesnu Panu Mariju, pre peiz ran Krista Pana, otpušce mi šicko, co jem vam dotera zaviňila (1).“

Toto se me barz dotklo, coš povezel (3.1) na mňe pred ľuzami.

(Dlhá Lúka, okr. Bardejov, 1982 – šarišské nárečia – ANN FFUK)

No tak šo, pozamitalam (3.2), ta toto smecom viňesla (3.1), ta šak mňe tot pes furd ľem o tix Sobrancu brexal. No a vez už prišľi, prišľam (3.2) do xiži, no ta se kuščok šena položilo na stul, ta kus pasul'ki, kus teňgerički, ku šemencu, kus pšeniči, zarna. No zarno, to je žito. Jarcu, ouša, a tam se zakriľo, zakriľ se partok a mac rucila do do lavora paru grajcare, ta se u tim grajcaroľ každi poumivaľ, abi bul'i, me bul'i (1) bohate. A šumňe me se povicroval'i (1), me se pomodľil'i (1). No a už me zašidoval'i (1) gu večeri. A ocec priňis totu vjazanku slami, no ta nam privinčovav ščešľivi Kračuň, ňe. Ta zavinčovav, povinčovav ta nam, mi mu ozdruľkaľi (2), že Daj bože. No ta totu slamu, jak to zeci, abo už aj veči, me sami sebe poroscahovaľi (1) no a už me pošidal'i (1) gu tej večeri. No a eši se varil'i aj pirohi. A tak, u se, mac patrela, žebim sebe tot terci piroh užala (3.1). Ked ňebulo, že me jedľi (1) každi okrem. Jedlo se dohromadi, ta uš kez ocez užav piroh a už braľ dakotri starši brad abo co, tag uš to terci ja xopila (2), no to ňe ľem ja, to každi tag robil, no kto maľ ziuča. No to terci piroh mi xopila (1) a mi sebe išľa (1) voňka ho žeis. Čom ňeznam aňi doteraz, že čom.

(Úbrež, okr. Sobrance, 1983 – užské nárečia – ANN FFUK)

Ta jem stavjala (1) dom. Moľ muž bul v Ameriki. No a ja stavjala (2) dum, no ta sebe popitala tak každeho, co mi išol po dreva, no a dalam (3.2) mu kuščik paľenki, no i tam pohoscila. No jag uš totu xižu mi stavjal'i, ja vžala (2), prikřila a potim jem ľepila (1) sama. Ocez mi muj pomohľi mišic hľinu a ja s totu hľinu ľepila (2). No a potem jem dala (1) murarom ovakovac i tag bilo. Prišľam (3.2) do xiži, ta samučka sama, z jednim xlopcom. Bo ja ľem jedneho xlopca mala (2). No ta plačem, že jem sama. (...) Za

ošemnaz roki jem bila (1) prez muža, no ta znace, jake to. I služilam (3.3), zecko oxabilam (3.3) pri svojix rodičox a jem Pecela (1), na fare jem služiła (1). No a jem Pecela (1) gu zecku, to jem Pecela (1) lem v noci, žebim ho vizela (3.1). Pri seabem ho ňemohla (3.1) trimac. No ta tiž mi smutno bilo, tiž horke me selzi zaľivali f tim živoce. (...)

Ja uš poxožila (2) na veľo mescox. Jem še narožila (1) tu pri cerkvi, potim muj ocež vistavil tu poňiže školi xižu. No, vidalam še (3.2) dohuri na višni koňec, zaž jem žišla (1) na nižňi, ta še tak tul'am xoz'em po Maľcove.

(Malcov, okr. Bardejov, 1967 – severošarišské nárečie –
ANT JÚLŠ – č. 67/24/por. č. 1)

No ta ja še kravox napajsla (2) dojsc. Služilam (3.2) peiž roki a dvacec korun jem na rok mala (1). Peiž rokim služiła (3.1), dvacec korun lem jem na rok mala (1), šizem statki mušelam (3.3) paisc. No a robila jem (1) šicko, take žifče male, ošem roki. I varila už jem (1) i xorix tam poxožila, i kravi pasla i dojila i mucila, za dvacec korun. No, dvacec korun na rok a peiž rokim služiła (3.1) u jedneho gazdi. Aňi mi ňemohľi u ňeho ňixto služic, taki ňedobri gazda bul. No aľe ta ja vislužiła (2), bo domam ňemohla (3.1) bic, bo naz bulo šizmero zeci. Ocež umar, mňe ňebulo lem tri roki, no ta mušelam (3.3). Mušelam (3.2) služic, ked jem xcela (1) xl'eba jiišc, mušelam (3.2) puisc meži ľuzi. Ta stanulam (3.3), napaslam (3.2) kravi, rano stanulam (3.3), pošlam (3.2) s kravami. S kravami prišla, lapila mucic, zmucila jem (1), platno mačac na jarek, toto, dakedi co tkali, no a potim zaš kravom na obid davac a poobeze zaš s kravami.

(Hertník, okr. Bardejov, 1967 – severošarišské nárečie –
ANT JÚLŠ – č. 67/12/por. č. 1)

Ja še vručila (2), do kuxiňi pošlam (3.3), ukrajilam (3.2) hľeba tag do fartuha...

(Podsadek, okr. St. Lubovňa – spišské goralské nárečie –
podľa J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 139)

Ta macoxu som maŷa (1). No ta ona ešči tiž mala jedno žiefče, no ta ked zme išľi tag na muziku: „Aľe žebiš ňebuŷa (3.1) tam do rana!“ Že ja. Aľe jej žifka až do sameho rana. A ja jag buŷo puŷ zešatej, ja uš še postavija (2) do domu. A jej žifka prišŷa rano, aľe jej ňepovezela nič.

(Mokroluh, okr. Bardejov, 1989 – severošarišské nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 67/43/por. č. 2)

Šizemnaz rokim mala (3.1), bože svati! No a to u peršej voňne bulo. No a ňexcela mi (1) svoho mladoho, ňemalam (3.2) zeku na ňoho. Lem rodi-

če me nahnali. A lem **zatom** za ňoho **išla** (3.1), bo do vojni nazad išou. Ta znace, že jaka to bula laska... kez lem **zatom** za ňoho **išla** (3.1), kez išou na frontu a že ňepriiže nazat.

No a **mala mi** (1) druho, co **mi mala** (1) zeku na ňoho, ta tiž u fronce buu a už maų rano priz domou na tri mešace a rano uš šeiz hozin ňepracel'e napadli a tag išou zo zajaca, ta tam ho jag hore vlakom išou, ta mu jednu nohu odorvalo. A vec prišou domou a mi napisau, že či ja tej dumi, co **mi daųno bula** (1). A **ja mu napisala** (2), že hej. A uun še bars češiu na toto, radovaų še, no že jak to ešči dumam, že uun bez nohi a ja za ňoho idu. A le rodiče me ňesceli daž za ňoho, že ňemaų nohu. Ta jag **še vidavala** (2) za ňoho, ta od večara do rana umar. Matka kolo ňoho bula, ta mu povezela, že ja še vidavam a **ja lem tag išla** (2), že za toho druho še odam. Ta s toho umar.

(Sobrance, 1967 – užské nářečia – ANT JÚLŠ – č. 77/27/por. č. 8)

Ešči **mi ňimala** (1) aňi petnaz roki, ked **mi** zaš **pošla** (1) robiz do grouško-ho sipanca. Ta tam zaš lem pre xlopa bula robota. **Nošila mi** (1) na svojix pl'ecox po tix garadičox na treci štok mexi. U lece **mi robila** (1) o_čvitu do mraku a u žime o_čezmej do šestej, ađ to lem za paru koruni. Išče **mi ňemala** (1) aňi osemnaz roki, trařil še mi porjadni xlapec, **tam še odala** (3.1). **Dumalam** (3.2), že mi buze lekčejši žiz z mužom. Za dva roki bul vojak. Triraz išol na vanebri. To už me mal'i i zeci. (...)

Ozda aňi rok po vojne ňebulo, jag umar. Na porašku. Aňi ňe doma pri roboce, a le šted varoša. Ta tot križ bul najvekši. Grofoh už ňebulo, a le zaž **mi še lem išla** (1) trapiz do veľkih gazdoh o_čvitu do mraku. **Trebalo mi** (1) hodovaž rožinu. O_tej češkej roboti **mi oxorela** (1).

(Vranov n. Toplou, 1966 – zemplinske nářečia – ANT JÚLŠ – č. 72/40/por. č. 5)

Jag **mi še odala** (1), ta **mi ňemala** (1) išče aňi šizemnac roki. Prave šesnaz i pol mi minulo. Fše **mi bula** (1) zdrava, a le po tim odaňu ňeminuli aňi dva mešace a uš **še mi** ňedobre **čula** (1). Bival'i me tu u Čemernim. ňebarz **mi še** gu tomu **xcela** (1) priznac bo to mlade ňevesti uš take, haňbja še, že ih budu posužovac, hutoriz na ňix. Ta i ja tak... A le šogrina, co bivala z nami vjedno, vizela na mňe, že coška ňedobre. Ta še mi pita, že co mi... Ja hutorim, že me ňiž ňeboľi, le_mi slaba. Vona, pravda, s tej xoroti ňeznala vijsc, ta me poslala gu doxtoři, xtoreho vona už dobre poznala. Ta **ja šla** (2). Vun me višetřil a le jagbač xoroti na mňe tiž ňenašol, lem mi prepisal bra_zešež inekcije. (...) Muđ muš dumal, že to ja xozim za tim doxtorom naozaj, že na laski... Ta raz mi hutori, že co ja robim, že ja toho Žida ľubim... A cali bul jakiška ňesvoj. Ja še ho pitam: „Xto ci hutoril?“ Ta že

Agnesa... *Ja še neodvažila (2) ju vžac za slovo, co to vona o mne hutori, lem barz mi plakala (1) mužovi mi hutorila (1), že to nepravda. Ale pri tim šickim sama mi sebe neverila (1), bo žizisko daraz i pofigloval, ale lem tag na naisce na figle, ale ja bula (2) mlada, ta mi nežnala (1), či to už i toto še raxuje. I bala mi še (1) i barz mi žal' bulo... Ta mi še zobrala (1) a že ja izem domu gu ocoj. Odešla mi (1) ale o paru minuti muj muš už za mnu beži, žebim išla (3.1) nazat. To bulo večar. Ja še spiram, že neižem, že ked mi neporjadna ta izem svoju drahu. Ale vun me koñec-koncom nepuščil dalje i mušela mi (1) še z ñim vracic. (...) a tak me še uspokojili a ja ostala (2) porjadna žena pred mužom i do ñeska.*

(Čemerné, okr. Vranov n. Topľou, 1951 – zemplínske nárečia –
ANT JÚLŠ – č. 72/13/por. č. 1)

Napriek tomu, že existujúca typologická variantnosť je v týchto nárečových oblastiach dlhodobá, zo zastúpenia a územného i systémového rozšírenia jednotlivých typov (porov. tiež mapu na s. 132) možno usúdiť, že produktívnym typom je tu analytická forma spoločná pre celú oblasť východoslovenských i ostatných slovenských nárečí – *l*-ová forma + prítomník slovesa *byť* (typ *robila som*), menej produktívnymi tvarmi sú analytické formy s osobným zámenom bez tvaru slovesa *byť* (typ *ja robila*) a najmenej produktívnymi sú v súčasnosti archaické a ustupujúce syntetizované analytické formy s koncovkami pochádzajúcimi z prítomníkových tvarov slovesa *byť* (typ *žebim robila, robilam*), ktoré sa častejšie vyskytujú len v starších nárečových záznamoch z časti východoslovenského regiónu. V mladších záznamoch z týchto oblastí sa už tvary s koncovkami nevyskytujú, čo tiež svedčí o ich postupnom ústupe v dôsledku širšej nárečovej nivelizácie a tiež vplyvu nadnárečových variet (spisovnej a štandardnej).

Vplyv nadnárečových variet možno vidieť i v nižšej a ustupujúcej frekvencii druhého typu analytickej konštrukcie (os. zám. + *l*-ový tvar) a tiež – spolu s nárečovou nivelizáciou – v nahrádzaní tvarov *jem, ješ* tvarmi *som, ši* vo funkcii spony i v präteritálnych analytických konštrukciách v severošarišských nárečiach. Už pred päťdesiatimi rokmi tieto dynamické zmeny zaznamenal F. Buffa: „Ďalej sa nahrádzajú tunajšie tvary pomocného slovesa prít. času: sg. 1. os. *jem* — 2. os. *ješ* — 3. os. *je*, pl. 1. os. *ma* — 2. os. *sce* — 3. os. *sa* podobami *som* — *ši* — *je* — *zme* — *sce* — *su* (teda skoro všetky okrem 3. os. sg. a 2. os. pl.) prevládajúcimi v šarišských nárečiach; a tak namiesto *tu jem* sa povie *tu som*, namiesto *dze ješ* sa povie *dze ši*, namiesto *tam sa* sa povie *tam su* a podobne, samozrejme, aj v minulom čase a v podmieňovacom spôsobe, napríklad namiesto *robil jem* sa povie *robil som*, namiesto *pošol bi ješ* sa povie *pošol by ši* a pod.“ (Buffa, 1966, s. 145). O tom, že tu ide o vplyv spisovnej podoby, ktorá sa do ľudového jazyka dostáva cez oficiálnu komunikáciu a prostredníctvom vzdelávania, svedčí už konštatovanie Sama Czambla: „...miesto „ja som buľ“ hovoria nevzdelační: „ja šmi (+žmi) buľ“ alebo „buľžmi“. (...) V Sobranciach som počul: *Buľ žmi* hovoria

robotníci, sluhovia a pod., *bul žmi* remeselníci a vzdelanejší sedliaci, *bul som* páni a vzdelaní“ (Czambel, 1906, s. 123, 131 – citované podľa Muziková, 2017 – v tlači). Preto, ak sme z nárečového hľadiska uviedli, že medzi jednotlivými formami nie sú významové alebo štylistické rozdiely, je potrebné toto tvrdenie upresniť, najmä ak sa na jazyk daného regiónu pozeráme ako na vnútorne stratifikovaný súbor variet. Ak už konštatovanie S. Czambla „dokumentuje rozdiely vo vyjadrovaní medzi rôznymi sociálnymi skupinami a zároveň aj existujúcu variantnosť v jazyku“ (Muziková, *ibid*), musíme mať na zreteli, že jednotlivé formy préterita nadobúdajú rozdielny sociolingvis-tický status a následne aj istý štylistický príznak.

3.4.3 TVARY 2. OSOBY SINGULÁRU S KONCOVKOU -S V ZÁHORSKÝCH NÁREČIACH

Veľmi blízkym a z typologického hľadiska takmer identickým príkladom syntetizovaných analytických tvarov je tvar 2. osoby singuláru s koncovkou *-s* (*robius*, *cos robiu*), ktorý je v slovenských nárečiach známy najmä v záhorskom regióne. V menšej miere je doložený aj v podjavorinskom regióne (*bóls*, *sis*) a ojedinele aj v trenčianskych a oravských nárečiach (p. nižšie). V ostatných tvaroch préterita sa tu zachovávajú plné analytické formy (p. Štolc, 1994, s. 54; Palkovič, 1997, s. 208). Tvary s koncovkou *-s* sú rozšírené aj v kondicionáli (*robil bis*, *robiu bis*, popri tvaroch *robil bi si*, *robiu bi si*), a to na širšom západoslovenskom území, ako sú doložené tvary préterita – zasahujú celú oblasť južných západoslovenských nárečí vrátane dolnotrenčianskeho areálu (p. mapu na s. 127).

Koncovka *-s* si v týchto nárečiach dôsledne zachováva pôvodný enklitický charakter a pripája sa k prvému prízvučnému slovu frázy. Okrem *l*-ového tvaru sa pripája k zámenám, príslovkám, k reflexívnym zámenám *si*, *sa* a pod. Najčastejšie sa používa v doplňovacích opytovacích vetách, v ktorých sa pripája k opytovacím zámenám (*Kdez biu?*, *Coz robiu?*).

Na rozdiel od východoslovenských tvarov s koncovkami *-m*, *-ś*, táto forma je v záhorských nárečiach aj dnes funkčná a frekventovaná, hoci tiež koexistuje s plnou analytickou formou *robiu si*, *co si robiu*.

*Ber sa do čerti, ked je teda takí, zeber sa a zi za ním. Ti, kec_ís to vivoliu, tak si to teda máš. A ket sem došu do dvora, pozdraviu sem též a pitam sa: „De je Láďa? Ideme za ti ohuáški, ke_teda nedošeu.“ Nó a jeho sesterňička mi odpovida: „Nuš, víš, Terko, kec_ís tak huavu postaviu a **krutás** biu, tak Láďa odeše.“ No zas sem se da u enem fňukat a sem si misleu: „Šak vjec mja nemáš!“ Ale Láďa z maštale više, viskočiu, ked vizeu, že sem se pusciu jít, né, jak pučem, a drapeu mja za ruku a povi-
da: „Stoj, teda ideme.“ (...)*

Farár naňho pohlédeu, ale já za ním – aňi nevižeu, gdo sem, co sem – stáua. Šag biuo venku tma. A enen sa ho zaopítali: „Ná **coz** došéu? Po lámpje sa xozí enem kradnúť a ne za ohuáški. Marš ven! (...) Ná co, povi dá, ked on žije s kuxárkú, be_sobášu, mi nemožeme? Mi možeme tak isto. A naž bi sme sa brali? **Vihnaus? Vihnaus!** (...)

Farár bili usmítí, cigareg zapálení a xozili hore, dole, hore, dole po kance láriji á uš teda, prekúkali, najpr mja poprehládali, jak sem zrixtovaná, a potom mi povidali: „Babo, sedňi si!“ Sedua sem si a teda papíre, hentoto, hento a fčil na mňa pohlédli a sa zaopítali: Ale povjez mi, povjez mi, Šurínko, **jaks** ten xomút na tú huavu mu narafičiua. Xoziu po celém háji a uťau smrk na samém kraji. To znamenauo, že on biu seduáckí sin, xuapec jak treba, a prebiraú tú, tú, tú, tú a teprva o dvánact rokú muáči, né. (...)

A povidali mi: Áx, teda, **tis** to prevédua. Kec **is** takého starého vivoliua, to **sis mohua** teho najstaršieho, oca, tak ať ten je volní, je vdovec.

(Lozorno, okr. Malacky, 1977 – záhorské nárečia – ANN FFUK)

Jeden pán jeu g vlaku. Kúpiu vouaco paňi a dau to kočišovi, abi to dau temu, do mu je najvjernejši. Kočiš ked došeu dom, dau to psovi. Ked dové zeu pána z vlaku domú, pítau sa pán doma ot svojěj paňi: „**Dostauas** vouaco?“ „Nedostaua sem nič“ povidaua ona. Pán sa nahňevaú, višeú ven a zavouau kočiša: „Pocem, kočišu, **komus** to dau, co sem ti kázau?“ „Psovi,“ povidaú kočiš....

(Malé Leváre, okr. Malacky – záhorské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 3/13/por. č. 2)

Xuap stau a povidaú: „**Fčils** pomoheu sám sebje ať mje. Biu sem rás su dec a liskeu sem dve sirotí, co nebili vini. A nemjeu sem po smrci pokoja, dokád mja negdo neliskeu. **Tis** mja fčil visuoboziú“.

(Pernek, okr. Malacky – záhorské nárečia – ANT JÚĽŠ – č. 3/30/por. č. 1)

Ti motáku jeden, **cos** to zas vivédeu!

(Kuchyňa, okr. Malacky, – záhorské nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

Vizeuas í tú kartúnovú plúznu?

(Jablonové, okr. Malacky – lístková kartotéka JÚĽŠ)

Čuus uš nekedi sovu húkat?

(Jablonové, okr. Malacky – lístková kartotéka JÚĽŠ)

Mamo, ná **cos** to napékla za koláče, jakésik žgance!; Ná **cos** mi do teho talérka nacohňila tolko tix ňučkú, do to má zest?

(Skalica – záhorské nárečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Xlapče mili, mjél sas učít, ket sem ti ríkál: „Uč sa!“ **Ftedis** mjél času dost. Fčíl uš sklěbiš, že propadneš. Ket propadneš, budeš repetovat tú klasu.*

(Skalica – záhorské nářečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

***Des** nabrau blex?*

(Mokrý Háj, okr. Skalica – záhorské nářečia – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Zas **grajfěls** popelňik, ti mosíš f každěj hospod'e neco grajfnút!*

(Skalica – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Neboj sa, **ňeobud'íls** nás, mi sme uš ofčilejšku dávno hore.*

(Skalica – lístková kartotéka JÚĽŠ)

*Vihnau oslátka ven, ale tí mu velice bjehali. No ale jag začau hrešit ráno, tag hrešiü až do večera. Dohnau večer domu, pán mu povídá: „Siňku, **do-hnaus** huadné, zle si páseu!“*

(Záhorská Bystrica, okr. Bratislava – záhorské nářečia –
ANT JÚĽŠ – č. 4/7/por. č. 5)

*...kukám, ale co to može ten šnidliňk bit? Ale zahrátka biüa velice veliká a já sem nevjezeüa. Potom uš ona došüa, že „**našuas** ten šnidliňk?“ „Ná, co to je?“ Pod okno mja dovédüa a to biüa oná, pažitka. A já dicki sa na tém smjajem.*

(Stupava, okr. Bratislava – záhorské nářečia –
ANT JÚĽŠ – č. 4/3/por. č. 2)

*Ale **mosels** téj kuxiňi tólko nacombřlat?!*

(Bošáca, okr. Trenčín – lístková kartotéka JÚĽŠ)

***Ňemohěls** ten hamovňig už odvažit?*

(Bošáca, okr. Trenčín – lístková kartotéka JÚĽŠ)

***Dals** mu pakliček tabáku a hne _ti zub vitáhel.*

(Stará Turá, okr. Nové Mesto nad Váhom – lístková kartotéka JÚĽŠ)

V pramenných historických dokumentoch i nárečových záznamoch nie je tento tvar dostatočne doložený, keďže ide zvyčajne o naratívne texty, v ktorých sú tvary 2. osôb doložené len v častiach reprodukovujúcich priamu reč. V historických dokladoch sa tak ojedinele stretávame s týmto tvarom v súdnych zápisoch z vypočúvania obžalovaných alebo v umeleckej literatúre (kde sa však tieto tvary do textu dostali pravdepodobne vplyvom češtiny):

A: Zwalil-ly sy yu na/zem, yako sy [j]u zwalil?
 B: y welmy zwalil sem yu. Ya newim yako, za/krk som [j]u tusim chityil a_lebo za rukawy, ya newim yako ona/s_padla.
 A: **Csos** yey robil, ked sy yu zwalil na zem?
 B: Nist som yey nerobil, les som yu za/rukawcze chital ustam[i].
 A: Ked na/zemy lezala, zdalis sy yu neodekril?
 B: Newim, kde sem yu chital, neodekril, les len som yu na/zem zwalil.
 (...)
 A: Csy sy zly skutek s/nu neurobil?
 B: Ne_urobil, yedyine ze som yu zwalil.
 A: **Cs_os'** tehdy robil, ked sy yu zwalil?
 B: Fertusku sem yey odekriwal.

(Trnava, 1752 – podľa Pramene 3, 2008, s. 131)

*A když mezy sebau rozlične řečy rozgjmaly Achyles rekl táto slowá: „Hektor, Hektor, rád te wydjm bez odeny, neb sem te bez odeny nikdy newjdal, než to by radnegi wydel, **kdybys** ti od meho żywota a/mocy me čjm neyspjš smrty zahynul, neb sem ga w mnohe mocy twého bogowány poznal na tobe sylau premnohau y na prolewány me krwe, y na sylnych ranách meče tweho. A gakžkoli se rmautjm s toho, že gsy Patrokla meho negmilegssjho prijtele zahubyl, gehož sem ne meneg než sebe mylowal. **Odlučyls** toho ode mne s nimž mne y pryrozeny y lásky swazek byl spogen. Než ty to meg zagisto, že drjwe než rok mine, smrt Patroklowa horce bude na tobe pomstena. y čeg gest potreby, **abys** od me ruky vkrutne vmrel a zwlasste proto, že gsem w gistote poznal, že o/me vmrtweny pylne stogjš a mne chceš zahubyti, než newym, kdo bude mjt wetsy sstesty“*

(Voľný preklad Homérovej Iliady z konca 18. storočia – podľa Pramene 3, 2008, s. 233)

Okrem Záhoria máme podobné tvary ojedinele zaznamenané aj zo severných západoslovenských regiónov a z Oravy, a to najmä v opytovacích vetách, kde sa koncovka -s pripája prevažne k opytovaciemu zámenu:

Bolaz doma?
Gd'ez bol?
Baz ma i šibnul! (= Ba si ma...)

(Podľa Pauliny, 1947, s. 62)

Žež bolo, holomek?! **Žez** bol fčera?!

(Prosné, okr. Považská Bystrica – severotrenčianske nárečia – lístková kartotéka JÚEŠ)

A d'ez bou, Ondro?

(Dolná Lehota, okr. Dolný Kubín – dolnooravské nárečia –
lístková kartotéka JÚĽŠ)

Tvary sú častejšie v ľudových piesňach a povrávkach:

Kvetná nezela, gdes klúče pozela?'

(Dubovany, okr. Piešťany – piešťanské nárečia –
lístková kartotéka JÚĽŠ)

Ňežel holka, ňežel, že sem s tebu ležel. Ležel sem na seňe, samas' došla ke mňe, já o tem ňeved'el. Keď si scela biťi počtívú panenku, malas' ňelíhávav, malas' ňelíhávav pod mojú halenku.

Muriena naša, kdes prebývala? V dedinskom dome, v novej stodole.

Milé leto, milé, kdes' tak dlho bolo? V pivnici na lavici v červenej ružici.

(podľa SNK- prim-6.0-public-all)

a tiež v autorskej poézii a staršej literatúre:

Ta dospelas', hla, pr'ou života, drahá ...

Školy buduj, abys' vládval zručat' krčmy!

(P. O. Hviezdoslav – podľa MSJ, 1966, s. 465)

Ty, ktorý naladiv sa v ľudu reči: Vstaň, zvolals', ľude môj! ó precít', vstaň! ruch Sionom, čuj, i tebe veň svedčí, noc rozchodí sa, východ dokorán, i klesá blud, čo prírode sa prieči; domášne zrnko zasej v lán, to súce do brázd jeho, inšie zvädá, a prázdna stodol, skúsils' dost', že plná beda!

Čos' načrel hlbšie v ľudu svojho žitie, ba hlbšie nežli oceánu dno, až v nočné temno zkmítols' vekovité: tam nebotyčné zjasnils' temeno praotca Sláva...

(P. O. Hviezdoslav – podľa SNK- prim-6.0-public-all)

Pri analýze prekladov Janka Jesenského hodnotí Ján Zambor tieto tvary (napr. *kdes'*, *bolas'*, *sas'*) ako „prvky parnasisticko-symbolistického jazyka, ktoré dnes po-
ciťujeme ako vývinovo prekonané. Text posúvajú ku knižnosti, patetickosti, k vyso-
kému štýlu, historizujú ho“ (Zambor, 2000, s. 11). Ide tu teda skôr o štylistické – po-
etické – prostriedky, ktorých gramatický význam už zanikol, o čom svedčí i hybrid-
ný tvar v nasledujúcom príklade:

*Dobre a nemáš tam príbuzných, priateľov alebo známych, niekoho, ku
komu by si cítil lásku alebo aspoň nejaké zvyšky úcty? – čudoval sa Wil-*

*liam. – Mám tam práve toľko blízkych ako na dvore Veľkého Mogula, – uisťoval som ho. – A necítiš nič ani ku krajine, **kdes si** sa narodil? – spytoval sa William. – Nie, necítim k nej nič viac...*

(D. Defoe: Dobrodružstvá chýrneho piráta, kapitána Singletona v preklade V. Krupu z roku 1966¹³⁶ – podľa podľa SNK- prim-6.0-public-all)

Podobne, ako pri východoslovenských tvaroch, aj v prípade záhorských nárečí tu ide o pomedzný nárečový jav presahujúci na toto územie zo susedných moravských nárečí. V moravských a českých nárečiach, kde „...se pôvodní tvar *jsi* redukoval na *-js* a ďalej na *-s*“ (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 244), je syntetizovaný analytický tvar s koncovkou *-s* v 2. osobe singuláru produktívnejší a pravidelne doložený. Ako jediný tvar 2. osoby singuláru je rozšírený v moravských nárečiach (okrem severovýchodnej oblasti), v severočeských nárečiach a na východnom okraji stredočeských a juhozápadočeských nárečí. V oblastiach ďalej na západ sa tento tvar variantne používa s plným analytickým tvarom (*dostal jsi* i *dostals*, *dělal jsi* i *tys dělal*, *co jsi dělal* i *cos dělal* (p. ČJA, 2002, s. 594; Bělič, 1972, s. 198; Horálek, 1962, s. 226).

3.4.4 TVARY 1. OSOBY SINGULÁRU S KONCOVKOU *-CH* (*-K*, *-F*)

Ďalší prípad vývinového procesu, v ktorom sa prítomníkový tvar slovesa *byť* ako samostatná gramatická morféma zastupujúca v analytickom tvare préterita gramému 1. osoby singuláru nahrádza koncovkou, sú nárečové konštrukcie s koncovkou *-ch* typu *boŭx*, *boŭax*, *bolax*, *jax tam bol* (*boŭ*), *jax bola* (*boŭa*), *volalax*, *robilx*, *robilax* a pod. O týchto tvaroch sa zmieňuje už Martin Hattala (1864, s. 111, 143, 147) a František Pastrnek (1893, s. 238; 1894, s. 126).¹³⁷ Podrobný opis ich výskytu v slovenských nárečových regiónoch (najmä v oblasti myjavských a oravských nárečí) a príklady uvádza v dvoch štúdiách Václav Vážný (1924, 1926), ktorý okrem vlastných zistení uvádza i materiál z výskumov Fr. Pastrnka (ibid.), J. Cádru (1911, s. 279, 280) a K. Suchého (1920, s. 34, 35), ako aj z výskumov svojich spolupracovníkov. O výskyte týchto tvarov v 1. os. feminín na Orave sa zmieňuje E. Pauliny (1947, s. 60) a neskôr i A. Habovštiak (1965, s. 289 – 290). Na tieto práce nadväzuje J. Stanislav (1967b, s. 406 – 407, 435; p. tiež 1932, s. 342 – 343), ktorý uvádza aj ďalšie pramene a odborné štúdie o préteritálnych tvaroch s koncovkou *-ch*. Vzácný a veľmi bohatý materiál prináša monografia Márie Žilákovvej *Nárečie troch slovenských obcí v Bakonyi s osobitným zreteľom na pozostatky aoristu* (1986), podľa ktorej sa tvary préterita s koncovkou *-ch* udržali v slovenských nárečiach v Maďarsku

¹³⁶ Bratislava: Mladé letá 1966. 161 s.

¹³⁷ Podľa J. Stanislav, 1967b II, s. 435; V. Vážný, 1926, s. 322; M. Žiláková, 1986, s. 16.

v severovýchodnom okraji Veszprémskej stolice, konkrétne v obciach Čerňa (Csernye), Capár (Szápár) a Jášč (Jásd), kam sa prisťahovali kolonisti zo západoslovenských lokalít známym výskytom týchto tvarov (Žiláková, 1986, s. 14).

Tento gramatický tvar je v slovenských nárečiach funkčne viazaný na 1. osobu singuláru (len výnimočne sú doložené aj tvary 1. osoby plurálu s koncovkou *-chmy*), v niektorých lokalitách je doložený prevažne alebo len v tvaroch ženského rodu. Podobne, ako pri tvaroch s koncovkou *-m* (porov. kap. 3.4.2), aj tu nachádzame príponu *-ch* pripojenú k *l*-ovému tvaru slovesa alebo k inému vetnému členu, prevažne k slovu, ktoré stálo pred pôvodným plným tvarom prítomníka slovesa *byť* v 1. os. singuláru vo funkcii enklitiky. Jednoznačne to dokumentujú aj texty uverejnené v práci M. Žilákovej, ktoré pochádzajú z etnografického výskumu z rokov 1970 – 1971 zo západného Slovenska, z okresov Myjava a Senica (Žiláková, 1986, s. 41 – 49) a tiež texty zo slovenských obcí v Maďarsku (ibid., s. 28 – 40).

Préteritálne konštrukcie s koncovkou *-ch* sú v slovenských nárečiach doložené len ojedinele a vo všetkých zistených lokalitách variantne fungujú popri rozšírenejšom a produktívnejšom analytickom tvare so samostatnou gramatickou morféomou *som/sem* (porov. ASJ II/2, 1978, s. 177; ASJ II/1, 1981, s. 311; Vážný, 1926, s. 329 – 338). Podľa vyššie spomínaných autorov, najmä štúdie V. Vážneho (1926, s. 332 – 336), a údajov z *Atlasu slovenského jazyka II/2* (1978, s. 177)¹³⁸, najkompaktnejšiu oblasť výskytu koncovky *-ch* v präteritálnych tvaroch nachádzame na pomedzí podjavorinských a myjavských nárečí, napr.: *bolach, písalach, jách minula, keďz nosilach, anich sa s nú nevyprával* (Stará Turá), *bólch, jách oral, ščerajch bola, prišlach tam ráno, dobre to uobelch/dobrech to veru uobel, po tmech išiel, za svetlach prišiel; jeden dench prišla, druhých odešla* a ďalšie (Myjava), *moheux, mohux, jáx moheų, kúpiųx, kúpiųax, nemohųach prf, teprf čilek* (Turá Lúka), kde sa ojedinele táto koncovka vyskytuje i v prázentnom tvare *jach* = ‚ja som‘: *jakch chudobní, takch poctiví* (Myjava), *jách zdravý* (Krajné), *jách dobrý* (Vaďovské kopanice), *ninech f štondze* (‚nie som v stave‘ – Stará Turá); *Jach si nevedel prectavit, čo je vojna* (Poriadie)¹³⁹.

Ďalšou kompaktnjšou oblasťou je oblasť severnej a strednej Oravy (*bolax, robilax, jax řa volala, paslax*), ojedinele aj dolnej Oravy (nárečie Zázrivej a Istebného)¹⁴⁰ a oblasti goralských alebo prechodných slovensko-poľských nárečí v hornokysuckom regióne (*Myxmə meli taki koc ’el, co dve putňe vody vľazly do ňego* – Oščadnica¹⁴¹; *Co jäch še tej čopki nanosių; Byųex kovačovi sused* – Svrčinovec¹⁴²), kde sa

¹³⁸ Z týchto prác pochádzajú aj výberovo uvádzané príklady. Ich fonetický prepis neupravujeme, zachováваме prepis uplatnený autormi v citovaných dielach. Za upozornenia na viaceré pramene a autentické doklady ďakujem Mgr. Kataríne Ballekovej, PhD.

¹³⁹ ANT JÚEŠ – č. 13/5/por. č. 4 – nahrávka z roku 1969.

¹⁴⁰ Podľa ASJ II/2, 1978, s. 177.

¹⁴¹ Podľa J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 146.

¹⁴² Lístková kartotéka JÚEŠ.

koncovka *-ch* už ako gramatický sufix pripája tiež k tvaru 3. os. singuláru *je* a vytvára (podobne ako v prípade koncovky *-m* – p. 3.4.1, 3.4.2) prítomníkovú formu slovesa *byť* jednak v präteritálnych analytických tvaroch (*A tu jex prišla, zas' to bylo to istə* – Oščadnica¹⁴³; *Dostaŭ jex hroznom sprave* – Svrčinovec), ako aj v prítomných slovesno-menných konštrukciách vo funkcii spony (*Jo jex z xudobneho rodu* – Svrčinovec¹⁴⁴). Ďalej v goralských lokalitách na Orave (so zmenou *ch > k*: *bělek, bėlak* – ‚bol som, bola som‘; s prienikom koncovky *-k* aj do tvaru slovesa *byť* v 1. os. singuláru *jek* – ‚som‘), na Spiši (so zmenou *ch > f*: *bělaf*, podobne s tvarom *jef* – ‚som‘)¹⁴⁵, ako aj v goralských enklávach v Pohorelej (*p'eklax, nos'ilax, x'lebax p'ekla, žax vi-d'al, box sə bal b'iča, p'eknəgo synay mala, čyx ti ňepov'ed'ala?*¹⁴⁶; *A tag byla na dreve halus', ta kopnolax po tej haluzi zə tri razy*¹⁴⁷), vo Veľkom Borovom (*jex še vydala, vydalax še*) a v Lome nad Rimavicou (*Ke jek sla na jarmok, nabralak si do batoha kur, vajec kurcynta a us tam jek to popredala*)¹⁴⁸.

V Liptove je tento tvar známy z poľskej obce Teplička: *byłex, tamey_był, byłax, ešček take mięso nejat, zajoncax položila na stul, kimex pošla po vode*¹⁴⁹ a v obciach Východná, Važec (*jach ani necitij, jach šief*¹⁵⁰) a Štrba a v príľahlých spišských obciach Nižná a Vyšná Šuňava (*jay boŭ, jay boŭa, robiŭax na roli, piŭx palenku*¹⁵¹), Závada a Hrabušice.

Rukopisná archívna mapa zhotovená podľa dotazníkového výskumu k *Atlasu slovenského jazyka II – 95/723*¹⁵² – zachytáva ostrovy výskytu tohto dnes už výrazne archaického tvaru v slovenských nárečiach:

¹⁴³ Podľa J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 146.

¹⁴⁴ Lístková kartotéka JÚEŠ.

¹⁴⁵ Ako uvádza J. Štolc (1962b, s. 39), aj v týchto prípadoch – podobne ako pri koncovke *-m*, koncovky *-ch*, *-k*, *-f* prenikajú aj do tvaru 1. os. sg. slovesa *byť*, kde sa pripájajú k zovšeobecnenému základu z tvaru 3. os. *jest* a vytvárajú podoby *jech, jek, jef*: „Popri severných hraniciach Slovenska sa držia tvary poľského typu, a to v goralskom nárečí severnej Oravy a čiastočne Spiša sa hovorí *jek*, v poľ. osadách Veľkom a Malom Borovom a v Hutách v severnom Liptove sa hovorí *jech*, v okrese Spiš. Stará Ves *jef*,... Tam, kde je *jech, jek, jef*, používajú sa enklitické tvary *-ch*, *-k*, *-f* alebo *-ech*, *-ek*, *-ef*: *byłach, byłech, vižalaf, kiedek byl*. Tomuto typu zodpovedá v slovenských nárečiach vyskytujúci sa minulý čas typu *bolach, viželach, kebich boŭ, včerach bol v meste* atď.“ Podobne sa v týchto oblastiach tvoria aj tvary kondicionálu: *volol bək, volol bėf* (podľa AJS II/2, 1978, s. 177).

¹⁴⁶ Porov. ASJ II/2, 1978, s. 177; Horák, 1955, s. 106 – 107.

¹⁴⁷ Podľa J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 151.

¹⁴⁸ Podľa J. Dudášová-Kriššáková, 1993, s. 147, 149.

¹⁴⁹ podľa Stanislav, 1932, s. 342.

¹⁵⁰ Podľa Fr. Pastrenek, 1894, s. 129.

¹⁵¹ Podľa Stanislav, 1932, s. 342.

¹⁵² Archív dialektologického oddelenia JÚEŠ SAV.

Tento tvar je tiež doložený z niektorých južných poľských nárečí (ide o sliezske a malopoľské goralské nárečia – p. Vážný, 1926, s. 336), a to v tvaroch 1. os. sg. (s koncovkami *-ech, -ch – mowitech, tamoch widział, płakalach, alech się gniewała*), 1. os. pl. (s koncovkou *-chmy – jakochmy pirzwiej położyli, zgrzeszylichmy, poszlichmy, jakochmy położyli*) a 1. os. duálu (s koncovkou *-chwa – obadwa widzialachwa, dobrzechwa kupiła* (podľa Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 372 – 373; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 308). Konštrukcie s týmito koncovkami sa od konca 15. storočia a v 16. storočí veľmi zriedkavo objavujú aj v staropoľských písomných pamiatkach predovšetkým z juhozápadnej malopoľskej oblasti. Tieto novotvary v písomných pamiatkach ustupujú už v druhej polovici 16. storočia, do prvej polovice 17. storočia sa ešte sporadicky vyskytujú tvary 1.os. plurálu s koncovkou *-chmy* (p. Kowalska, 1976, s. 25 an; Motyl, 2014, s. 201).

Tvary minulého času s koncovkou *-ch* sú známe aj v severných moravských nárečiach sliezskych (lašských) a v oblasti pomedzných poľsko-českých nárečí na severe Moravy: *pisolx, pisolox, zivalax se, joy mu niż neshubovala* (porov. Bělič, 1972, s. 197), *jach tam bul, litalach* (Trávníček, 1935, s. 421 – citované podľa Kopečný a kol., 1980, s. 109), kde sa popri tvaroch 1. os. sg. vyskytujú aj tvary s koncovkou *-chmy*, v 1. os. pl. (*šlīmy, robiliymy*). Tvary typu *daux, jáx, samax to videua*, podobné slovenským tvarom myjavským a podjavorinským, sú doložené aj vo východomoravskom kopaničiarskom nárečí (*nadaux chuapom do lumpuof, samax to videua*). Sporadicky sa tento typ v tvare 1. os. pl. *michme* vyskytoval aj v juhozápadných českých (hornoblanických) nárečiach, ktorý Fr. Trávníček vývinovo spája s poľskými a slovenskými tvarmi typu *bolach* (1927, s. 105 – 106), no pripomína, že tieto tvary majú význam kondicionálu (*mychme zmrzli = ,my bychom zmrzli‘*). Odlišný pôvod tohto tvaru (podľa archaického kondicionálového *bichom, bichme*, ktorého formant sa po oslabení kondicionálového významu mohol analogicky uplatniť aj v indikatívnych konštrukciách) od slovenských tvarov typu *bolach, volalach* vysvetľuje Ľ. Novák (1958 – s komentárom k predchádzajúcej diskusii o tomto tvare).

Spracovanie tohto javu v ČJA 4 (2002, s. 592 – 594) na príklade *šel jsem* potvrdzuje výskyt tvarov s koncovkou *-ch* (*šelch*, v prechodných česko-poľských nárečiach i *šelech*, príp. v pôvodných enklitických pozíciách *jách šel, fčerach šel* a pod.) vo východnej polovici sliezskych nárečí, kde sa však, podobne ako v slovenských hraničných oblastiach, variantne vyskytuje popri tvaroch *šel jsem* a *já šel*.

Otázkou ostáva pôvodnosť gramatických tvarov s koncovkou *-ch* v slovenských nárečiach. Okrajový výskyt týchto tvarov na slovensko-poľskom pohraničí a v goralských enklávach naznačuje, že sa tento jav do slovenských nárečí mohol rozšíriť z malopoľskej a sliezkej nárečovej oblasti. Častejší výskyt tvarov v myjavskom regióne nemusí byť v rozpore s touto hypotézou, keďže z histórie myjavského regiónu je známe, že v období 16. a 17. storočia (teda v čase, keď bol tento jav prav-

depodobne produktívnejší) sa tu valašskou kolonizáciou presídlilo obyvateľstvo z hornotrenčianskej oblasti a z oblasti Oravy (p. Varsík, 1972, s. 151 – 152). V dôsledku imigrácie zo severných regiónov je nárečie myjavskej oblasti veľmi diferencované a v niektorých enklávach geneticky heterogénne, čo potvrdzujú i ďalšie, najmä hláskoslovné javy hornotrenčianskeho a stredoslovenského pôvodu (podrobne p. Rýzková, 1983). Vychádzajúc z výskumu A. Rýzkovej a tiež z pomedzného charakteru myjavského nárečového areálu hodnotí aj R. Krajčovič toto nárečie ako „jednotu substrátových a adstrátových nárečových javov“ (Krajčovič, 1988, s. 221).

Viaceri autori sa prikláňajú k názoru, že préteritálne tvary s koncovou *-ch* sú domáceho pôvodu a že boli v minulosti rozšírenejšie. Môže ísť o spoločnú tendenciu v slovenských a poľských nárečiach širšej nárečovej oblasti, ktorá sa v slovenských nárečiach neparadigmatizovala v takom rozsahu, ako v poľštine 16. storočia.¹⁵³ Aj J. Stanislav uvádza, že v prípade slovenských tvarov tu nemusí ísť o poľský vplyv, ale o domáci jav, ktorý je pozostatkom staršieho stavu a pôvodne mohol mať väčšie rozšírenie (1967b, s. 435); v monografii *Liptovské nárečia* hovorí o domácom jave charakteristickom pre sliezsko-slovenské územie (1932, s. 343). Poľský pôvod slovenských tvarov s koncovkami *-ch* spochybňujú i Zdz. Stieber (1979, s. 237) a A. Habovštiak (1965, s. 290), najmä vzhľadom na ich výskyt v oblastiach vzdialenejších od poľského územia. Aj keď prijmeme názor, že išlo o domáci tvar charakteristický pre slovensko-sliezsku (aj severnú moravsko-sliezsku a malopoľskú) oblasť, v prípade myjavských tvarov však predpokladáme, že tu už nejde o domáci prvok, ale dôsledok jazykových kontaktov (p. vyššie).

Proti pôvodnej širšej platnosti tohto tvaru hovorí jeho neprítomnosť v starších archívnych prameňoch. Zo všetkých skúmaných textov sa nám podarilo nájsť len jeden text z 23. 5. 1608, ktorý tento tvar zachytáva – *Výpovede svedkov pred mestskou radou pri vyšetrovaní vraždy* (podľa Pramene 1, 1992, s. 108 – 109). Ide o záznam z vypočúvania svedkov a jazyk tohto zápisu má výrazný nárečový charakter, preto možno predpokladať, že išlo o živý nárečový prvok. Zaujímavosťou však je, že tento text pochádza zo Stropkova – teda z oblasti severného Zemplína, kde nebol ani v starších nárečových výskumoch tvar s koncovkou *-ch* zaznamenaný. Na základe jedného textu nie je možné predpokladať, že by bol v starších obdobiach tento tvar viac rozšírený. Príčinou výskytu týchto tvarov v dokumente mohol byť aj pôvod vypočúvaných svedkov. Nie je však vylúčené, že by sa mohli nájsť ďalšie historické či staršie nárečové doklady, ktoré by potvrdili vyššiu produktivnosť týchto koncovkových konštrukcií v minulosti.¹⁵⁴

¹⁵³ Porov. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 372.

¹⁵⁴ Text s tvarmi s koncovkou *-ch* v préterite: *Mialech was wstawnie za oicze moie, i k wamech se utzekal, i mialech pomocz v wassich Milostzi i teraz newolni tzlowek (...), sluzilech wam, ...* atď. uvádza i J. Doruľa (1966, s. 57), avšak tento text obsahuje veľké množstvo poľských prvkov, a preto výskyt týchto tvarov autor pripisuje malopoľskému vplyvu (ibid. s. 52).

Zo spomínaného textu vyberáme časti, v ktorých sú v 1. osobe singuláru a plu-
rálu okrem sledovaného javu doložené aj obe analytické préteritálne konštrukcie,
známe aj dnes v zemplínskych nárečiach, t. j. tvar *l*-ovej formy a prítomníka slovesa
byť (typ *robil śmi*) a spojenie osobného zámena s *l*-ovou formou slovesa (typ *ja ro-
bil*):

1. Thomas Balko, auriga mag[nif]ci d[omi]ni Francisci Petheö, wiznal
pod prissahu takto: „Weczar, kedi nazaiutr ten clowek zabit, **gdih mal** s/
konmi Pasierbowimi na polo puoisc, rekl mi Paserb: „Thomku, zohab ti
doma tu huniu, wezmi datczo inssoho na/sie“. Rano po..., iak/sme s/konmi
do domu **prisli**, prisol i Paserb w/tey huny, newiem odkel, uroseni, i w...
huniu na [dwore]“. Druhi to wiznal: „W/zime, iak **sme** pred haiduki **ucze-
kali**, dala/mi zena Pasierbowa kuord chowacz, a **kedih** ho **chowal** w/sto-
dole, **wigimaleh** gi i biel rzdzawi.“ (...)

Wiznal tiez to, ze dnes (:hoc est die 23. mai:) prisli ku mne do sweta na
luky stropkowskie, kdze **ia** pri konich Simczowih **biel**, Agnietha, Istwana
Radomskoho sestra, i Alza, Passierbowa ssestra, a obudzily mne tak hwa-
riacz: „Iwane, wstan, bo prisli/cze lapacz czwartodworsczy, ale at poslal
czy Istwanik na strawu dwa talari czalnie a ieszcze obeczal czy dacz na ko-
nia zlatih 20, ta puoydzes precz do daktoroho pana sluzicz“. „ I dala mi
Istwanikowa ssestra dwa taleri czalnie i plahtu, **abih se priodz[iel]**, zebi
me nepoznaly po doloman[iu], i kazali mi lessom puoiscz. A iak malo **odi-
sol/smi**, uleklo se mi szerczo, i **rozmislileh sie**, ze niet ni yakey priczini,
preczo **bih mal** uczekacz. Tedi **ya** i z/plahtu nazad se **nawracziel** i z/tolar-
mi dwoma, i poczeli wolacz za mnu ti newesti: „Ne_hodz tam, ulapia/cze,
ale podz, lem na huoru, weczey czy penezi dame.“ „**Ja** na to nicz **nedbal**,
ale **wraczieleh** sie s/timi dwoma taleri i z/plahtu do Stropkuo i tu plahtu
daleh panom czwartodworskim pred uredom i talari ti pred timze strop-
kowskim uredom i pred pani czwartodworskimi **pokazowal/smi**.

5. Andreas Chomik, iuratus opidi Stropko, wiznal takto: „**Widzieleh ya**
dnes rano, kedi Istwanikowa szestra w/sukni czerwenej hodzila po lukah
okolo koni, hledaiucz Simczowoho sluhu gmenom Iuana Kwasniczowoho,
Wassilowoho ssina.“

(Stropkov 1608 – podľa Pramene 1, 1992, s. 108 – 109)

Testes iuridice examinati coram Egr. Dno, Dno George
Trochani D. Joanne Trochani, D. Mathia Kehomeri: in domo
iudicis Stropkowsky Christophori. habuit iuratos Mathia
Santore, Martino Wastaw, Michaelo Trubal, Valentino Dalez, Andre
a Martiniale, Taulo Kaffel, Stephano Eszinski et Andree Chornik
grafentibus.

1. Thomas Balka auriga filius Dni Francisci Balbes, vizual pod pri-
stahu taktu. Weczer kadi na raiutu ten clowek zabiti, zels mal
skromi Zafertwini na polo quiers, rekl mi Zafert, Thomku
zobab ti doma tu hurnu wadni dat' so nastobo nasze. Rano po-
~~zobab ti doma tu hurnu wadni dat' so nastobo nasze.~~
naklas skromi do domu prilli, prill' i Zafert wotaj hurnu
na wien odhet urojeni, i ~~na hurnu tu de x. Trubal~~
to wignal ~~na wignal~~ iak sine pred Haiduki ut' sekali dalami
Zena Zafertwara kuond, homars, a kedis ho barwal wstodole, mi
gmalcby i bil rzdjani.
2. Mika Zabo 3 Stropkoro, vizual pod pristahu (zso slusel od Tom-
ka Balomoho kedi pred nim i pred Zabriffom pomedal taktu ze
Jstuanik woten wetsar, ktora nos zabiti tot clowek 3 Zenu) mi,
3 wial Zaferta wox a Zafert wial od Thomku nase hurnu hi,
twaxau, a tak chodzic gdzes wosze. a rano prill' uropani
i ukrwaweni, a isze poweda ne wiedzeli abi bil zabiti ten
clowek 3 Zenu.
3. Mathias Tauli 3 Stropkoro, vizual pod pristahu cl' slusel od Tom-
ka Balomoho wDakli taktu. Prill' (hurnu) Tomka Balom kuoni
wDakli skarzacs ze isho Zafert bil i zeho h' wial zabircz.
Z opital se ia Tomku preste bil iabo: nato on odpowiedzic,
k' poweda ze ia na niobo wizamiel az clowek 3 Zenu 3
bil, a kab na niobo wizamial, w sak to wisteti ludze wedsa.
4. Juan Krowpiczow Wastilow sin 3 Walkomerc, a teras sluga Sin-
czow vizual pod pristahu, taktu. Sluzic in (grami) na ten
czas u Zaferta pri koncu, a ne nachwial Zafert nigdi doma
hurnial ze se kalchawo boi: i woten wetsar kedi gotam tot
clowek 3 Zenu zabiti ist' rano, wial Zafert 3 weczera nasto
Gubn i chodzic gdzes bosti wosze; gotam rano mi prilli skromi
a on bez prill' wozapom urofenem, kagal sobe konic ofsedlacz
i chodzic gdzes na koniu. Potem da twoci dzau iak zabito toho
cloweka

cloveka, chorib nas na Janška rabotu, tedy Zaferb gospodar macy
 poffel nagimacy rooluo do Sendala, a gati on iffel do Sendala
 vidiehl tut stami kura tobo cloveka tabitobo zodrezanem na
 ruczkom i lapala tobo komin hromada i z slubu Paufkim, tu i
 ulapide zatel, paki Zaferb priffel z Sendala. Wifnal hiez to ze
 dnes (hoc est die 23 Mai) prifli ku mne do fiocta na luku Strop.
 konflic, kade ia pri konicy Simesonib biel, Agnietra Iftuana Roz
 domfkohe feftra, i Alza Paffierbrwa feftra, a obudzely mae tak hwa
 rias: Trone, rofton bo prifficze lapacz Czwartodwoofcy, ale at
 poffaleci Iftuanah na ftromu dwa talari Dabrie, a takze obecaloci
 dacz na konia zlatib 20. tu puordzer press da doktorobo pana
 flicics: i ~~del~~ Iftuanikowa feftra dwa talari zlatnie i glabtu
 abih fe prufficze, i bi me nepoznacy go delomana, i kazali mi leftom
 puorces. a tak malo odufelfmi uletelofe mi ferifo, i wozmiffelch fce
 ze niet ni yakcy pricuni proco bih mal ucezekacs, tedy ia izplah.
 tu nazad fe nazoraciel, i ztolarmi dwoma, i poifeli roolacs za
 mru ti newelfi: ne hody tam ulapiacze, ale pody lom na huom.
 woczely ch penefi dame. Ja na to nicz nelbal ale wozacielch fce
 ftami dwoma talari i zplabtu do Stropkua, i tu glabtu dakech ta
 nom Czwartodwoofkim pred uredom, i talari ti pred timze Stropkua
 skim uredom i pred Jani Czwartodwoofskimi pokazom fcei.
 S: Andreas Hornik iuratur opidi Stropko wifnal takto. Widzjelch ia
 dnes rano kedi Iftuanikowa feftra rofukni czermwocz hodzila go
 lukah okolo koni blodainucz Simesonibo slubu gmoznom Juana Kra
 fniczomibo Waffilowobo ftina.

Actum Anno Dni J 608 die 23 Mai: Stropkou. coram fupra
 pzetactis Egr. ac Nobilibus Dnis, et corā Cōmmpetis Iudice
 et Iuratis. Ut autem his testibus iuridice examinatis files
 creditura adhibeatur sigillum oppidi nostri authenticum est
 subimprefsum

Fotokópia textu z roku 1608 prevzatá z archívu Oddelenia dejín slovenčiny,
 onomastiky a etymológie JÚLŠ SAV – Pisomnosti Šariškej a Zemplinskej župy 17. –
 18. stor. – 7/219/por. č. 2 (Originál Štátny oblastný archív Prešov).

Z hľadiska genézy gramatických tvarov 1. os. sg. s koncovkou *-ch*, ktorá sa pripája k *l*-ovým formám alebo k iným členom vety, ide o vývinový proces typologicky podobný vyššie spomínaným prípadom prechodnej fázy od analytického k syntetickému tvaru préterita. Všetci spomínaní autori sa zhodujú v tom, že koncovkové *-ch* historicky súvisí s tvarom aoristu slovesa *byť* v 1. osobe singuláru – *bych*, resp. v prípade poľských a goralských nárečí aj v 1. osobe plurálu – *bychme*. Rozdielne názory možno však vidieť vo výkladoch prieniku tejto koncovky do préteritálnych konštrukcií.

V starších interpretáciách (V. Vondrák¹⁵⁵ a K. Suchý¹⁵⁶) sa v koncovke *-ch* vidí priamy reflex po pôvodnom starom aoriste. Túto možnosť však spochybňuje už J. Gebauer (1909, s. 423), keď pripomína, že z obdobia, keď ešte existovali aoristové tvary typu *nesech*, *krych* nemáme v historických dokladoch doložené tvary typu **nesl-ch*. Podobne Zdz. Stieber (1979, s. 236) konštatuje, že v čase vzniku týchto tvarov sa v poľštine z aoristových foriem zachovali len tvary *bych*, *bychom*. Výklad pôvodu tvarov naráža na nedostatok spoľahlivých dokladov, čo pripomína i R. Krajčovič (1988, s. 138): „Tvary typu *volalach*, *jach* mohli by svedčiť, že dnešnému stavu predchádzalo obdobie miešania starých vzorov minulého času. No doklady tohto typu sú len sporadické.“ J. Stanislav (1967b, s. 406 – 407) považuje koncovku *-ch* v slovenských nárečiach v tvare 1. os. sg. minulého času (*bolch*, *bolach*, *jach bol* a pod.) za „zvyšok aoristového *-ch*“ a za skutočný zachovaný a ustrnutý tvar aoristu považuje len tvary kondicionálu *bych*, *by*, *by*, *bychme*, *byst*, *by* miesto *byša* alebo *bychu* (podľa imperfekta).

Václav Vážný, ktorý nadväzuje na Gebauerov výklad, považuje tieto tvary za výsledok analógie s kondicionálovým tvarom *bych*: „Koncové *-ch* v tvaroch *bolch*, *robilch* atpod. vzniklo podľa *-ch* tvaru kondicionálneho *bych* (původního aoristu), v němž se cítí význam spojkový *by* a flexivní přípona 1. osoby jednotného čísla *-ch*, která se může nahrazovati i pomocným slovesem *jsem*, sloven. *som*. Srov. na př. sloven. kondicionální novotvar *by som*, vedle dialekticky zachovaného – zvláště na západním Slovensku – *bych*. Analogicky pak podle dvojtvarů *já som bol*, *bol som* vedle *jách bol*, *bolch*, a *bych* vedle *by som* dostává se příponě *-ch* i plného významu 1. os. sg. praes. samostatného slovesa *som* a dochází se i v praesentu k dvojtvarům *jách – já som*“ (Vážný, 1926, s. 329). Tento názor o analogickom vyrovnaní podľa tvarov kondicionálu *robil bych*, kde sa pôvodné aoristové *bych* synonymne identifikuje s konštrukciou *robil by som*, podporuje aj skutočnosť, že nárečové rozšírenie kondicionálových tvarov s formou *bych* korešponduje s výskytom formy préterita s koncovkou *-ch*. Tvary 1. os. singuláru a miestami aj 1. os. plurálu *robil bych*, *robili bychom* alebo *bychme*, spoluexistujú s novšou analytickou formou *robil by som*, *ro-*

¹⁵⁵ *Vergleichende slavische Grammatik*, 2. (1924 – citované podľa Vážný, 1926, s. 329 – 330).

¹⁵⁶ *-ch minulého času slovenských slovies* (1920 – citované podľa Vážný, 1926, s. 329 – 330).

bili by sme na celej južnej časti západoslovenského areálu a priľahlých častiach trenčianskej oblasti a na Orave s presahom do hornotrenčianskej oblasti. Ako dominantná a jediná forma je podoba *robil bych* v starších nárečových výskumoch zachytená len v časti kysuckej oblasti okresu Bytča (*volal bich*), v malej oblasti východného Liptova pri Važci (*volau bich*) a v časti Novohradu a Gemera v povodí Rimavy a Ipľa (*volau bech*) – porov. mapu na s. 127 (podľa ASJ II/1, 1981, s. 312 a komentár k tvarom v ASJ II/2, 1978, s. 177)¹⁵⁷. Podobné rozšírenie majú aj spojky *abych, kebych* popri spojeniach *aby som, keby som* (podľa lístkovej kartotéky JÚLŠ).¹⁵⁸

I z hľadiska gramatikalizačného procesu sa javí analogické vyrovnanie s tvarmi kondicionálu ako najpravdepodobnejšie, pričom o gramatikalizácii tu môžeme uvažovať najmä v prípade vývinu pôvodných aoristových tvarov slovesa *byť* v neskorších kondicionálových analytických konštrukciách – či už išlo o priame prehodnotenie funkcie plusquamperfekta alebo o analogické nahrádzanie tvarov pôvodného optatívu (porov. kap. 2.5 o analogickom štruktúrnom vyrovnávaní tvarov préterita a kondicionálu – keď sa kondicionál konštrukčne chápe ako préteritum so vsunutým formantom *by*).

Podobne ako v analytických tvaroch préterita, aj tu musíme uvažovať o postupnej desémantizácii zložky *bych* a oslabení nie len jej časového významu (jednoduchého minulého času) a sponovej funkcie, ale aj gramatického významu osoby, pretože ústup aoristových tvarov plnovýznamových slovies oslabil aj transparentnosť aoristových tvarov slovesa *byť* v jednotlivých osobných formách (k čomu mohla prispieť aj gramatická homonymia aoristových tvarov slovesa *byť* v 2. a 3. osobe singuláru – *by*).

Prehodnotenie časového významu aoristových tvarov na význam podmienosti, strata flexie pri zovšeobecnení a gramatikalizácii formantu *by* a nahradenie osobných koncoviek prítomníkovými tvarmi slovesa *byť* sprevádzalo obdobie variantnosti, t. j. koexistencie pôvodných aoristových a nových zložených tvarov v kondicionálových konštrukciách:

¹⁵⁷ Podobne korešponduje výskyt tvarov kondicionálu s aoristovou formou *bych, bychom* a préteritálnych tvarov *mowilech, plakalach* a pod. v nárečiach sliezskych, malopoľských a poľských spišských (p. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 378 – 379). Inde v poľštine prevláda nový syntetizovaný kondicionálový tvar *bym, byś...* (p. 3.4.1). Tvary s pôvodnými formami *bych, bychom* sú v širokom rozsahu zachované aj v súčasnej češtine (*řekl bych, počkali bychom* a pod.), z ďalších slovanských jazykov v lužickej srbčine (*bych prosyl* (horná), *budžech/bužach pšosyl* (dolná), južnoslovanských jazykoch (*čuvao bih* (srb., chorv.), *bich chodil* (bulh.)) – inde prevládla unifikovaná podoba s reliktom *by* (slovinčina, macedónčina a východoslovanské jazyky) (ASJ II/2, 1978, s. 177; Běličová, 1998).

¹⁵⁸ Tvary *bych, kebych, žebych* a *abych* sú pomerne časté aj v predpisovných pamiatkach (menej často sú doložené aj tvary *bychme, abychme, abychom, žebychom*) a aj v súčasnosti sa niekedy objavujú v literárnom jazyku ako štylisticky príznakové: „V básnickom štýle alebo ako charakterizačný prostriedok sa v tvaroch kondicionálu používa miesto morfém *by som* stiahnutá morféma *bych*. Podobne aj miesto spojení *keby som, aby som* používa sa stiahnutý tvar *kebych, abych*“ (MSJ, 1966, s. 465).

Mapa 276. Kondicionál préz. 1. pers. sg. slov. volať – volám (podľa ASJ II/1, 1981, s. 312).

<i>videl bych</i>	↔	<i>videl by som</i>
<i>videl by</i>	↔	<i>videl by si</i>
<i>videl by</i>	↔	<i>videl by (jest)</i>
<i>videli bychom</i>	↔	<i>videli by sme</i>
<i>videli byste</i>	↔	<i>videli by ste</i>
<i>videli byšä</i>	↔	<i>videli by (sú)</i>

V niektorých oblastiach v dôsledku tejto koexistencie pôvodných aoristových tvarov *bol bych*, *boli bychom/boli bychme* a novších zložených tvarov *bol by som*, *boli by sme* dochádza k reanalýze tvarov *bych*, *bychom/bychme*, kde sa koncové *-ch* a *-chom/-chme* významovo identifikujú s určitými tvarmi slovesa *byť* – *som*, *sme*, s ktorými ich spája rovnaká funkcia – vyjadrovanie slovesnej osoby. Táto gramatická synonymia sa v niektorých nárečiach (s výraznejšou tendenciou syntetizácie analytických tvarov) prejavila prienikom už „osobnej“ morfémy *-ch* (príp. *-chme/-chom*) do tvarov minulého času pochádzajúcich z praslovanského perfekta (*bol som*, *bola som* > *bolch*, *bolach*). Formant (pôvodne však tvarotvorný základ aoristových foriem) *by-* sa vnímal ako gramatická morféma zastupujúca kategóriu spôsobu (kondicionál):

robil by-ch = *robil by som*
robila by-ch = *robila by som*
robili by-chme = *robili by sme*

⇒ *robil som* > *robil-ch*
robila som > *robila-ch*
robili sme > *robili-chme*

Predpoklad o identifikácii koncovky *-ch* s prítomníkovými tvarmi slovesa *byť* potvrdzuje aj pozícia formantu *-ch*, ktorá vo väčšine zistených dokladov v textoch zodpovedá pozícii enklitiky *som*, *sme* v neskrátených tvaroch préterita. V tomto prípade nedochádza k ďalšiemu vývinu, ktorý by smeroval k porušovaniu enklitickej pozície a paradigmaticizácii *l*-ových foriem s koncovkami *-ch* (ako tomu bolo v prípade poľských tvarov s koncovkami 1. a 2. osôb – p. 3.4.1). Namiesto toho tieto konštrukcie postupne zanikli. Už v čase svojich výskumov slovenských nárečí v oblasti Myjavy a v oravskom regióne (t. j. približne v 20. rokoch minulého storočia) V. Vážný konštatoval, že išlo o ustupujúce, zastarávajúce tvary, používané staršou generáciou, ktoré sa tu používali popri prevažujúcej úplnej analytickej forme (1926). Viaceré doklady tohto tvaru pochádzajú z textov ľudových piesní a nie zo živého hovoreného prejavu. A. Habovštiak uvádza, že sa koncovka *-ch* udržiava vo viacerých

lokalitách v tvaroch kondicionálu (napr. *Bou bix tam hñed' ostau...*), v präteritálnom tvare ju zaznamenal len v obci Zázrivá a v príľahlých kopianiciach (*Jáx to už veru zaboúa, Zavouaúax ho jest', Cít'ux to na sebe* a pod.) avšak len ako veľmi zriedkavé (1965, s. 290). Podobne charakterizuje situáciu v liptovskej obci Važec aj J. Stanislav (1967b, s. 435), keď uvádza, že „dnes v tejto liptovskej obci sú takéto tvary neznáme, ba obyvatelia Važca sa posmieávajú obyvateľom Východnej, v ktorej sa povie *jach tam bou* a pod. – že sú *jacharmi*“. Z novších dialektologických výskumov vyplýva, že tento tvar vo väčšine spomínaných lokalít zanikol. Postupný ústup a zánik týchto tvarov v slovenských nárečiach spôsobil pravdepodobne vplyv prevládajúcich analytických foriem a tlak formujúcich sa interdialektov, ako aj kultúrny vplyv spisovnej a štandardnej variety.¹⁵⁹

3.4.5 SYNCHRÓNNA VARIANTNOSŤ A ZÁNİK SYNTETIZOVANÝCH ANALYTICKÝCH TVAROV

Uvedené prípady rôznych nárečových slovesných tvarov minulého času pochádzajúcich z pôvodnej formy perfekta potvrdzujú známy fakt, že jednou zo základných charakteristík priebehu gramatickej (aj inej) jazykovej zmeny je synchronná variantnosť. V slovenskom jazyku i jeho nárečiach sa v prípade tohto tvaru stretávame s viacerými typmi variantnosti. Okrem nárečovej regionálnej diferencovanosti, ktorá je prítomná aj pri iných gramatických tvaroch a zahŕňa aj diferencovanosť výsledkov hláskových zmien (porov. mapu na s. 133), sa tu vyskytuje aj variantnosť vo vnútri jednotlivých jazykových systémov, ako aj diferencovanosť v používaní variantných jednotiek v komunikácii v závislosti od sociolingvistických, príp. stylistických faktorov. Jednotlivé typy a prejavy variantnosti by sme mohli vymedziť nasledovne¹⁶⁰:

- **variantnosť funkčná a sémantická** – prítomníkové tvary slovesa *byť* sa v synchronnom jazyku udržali aj vo svojej pôvodnej autosémantickej funkcii ako slovesá existencie, ďalej v spojení s menným prvkom zastávajú funkciu kopuly v slovesno-menných prísudkových tvaroch aj napriek gramatikalizácii v tvaroch präterita, kde strácajú lexikálny význam a nadobúdajú abstraktnú gramatickú funkciu. To znamená, že tvary slovesa *byť* fun-

¹⁵⁹ Podobne sa zánik tvarov s koncovkou *-ch* v poľských historických textoch pripisuje presunu kultúrneho a duchovného centra z južnej oblasti do Varšavy, čiže do oblasti mazovieckych nárečí, v ktorých boli tieto formy neznáme (porov. Klemensiewicz – Lehr-Splawiński – Urbańczyk, 1955, s. 372; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2015, s. 308).

¹⁶⁰ Jednotlivé typy variantnosti sme vyčlenili už v práci *Variantnosť výsledkov gramatikalizačných procesov vo vývine psl. perfekta v slovenských nárečiach* (Múcsková, 2013, s. 78 – 79). Tu ponúkame do istej miery doplnenú a upravenú typológiu variantných javov.

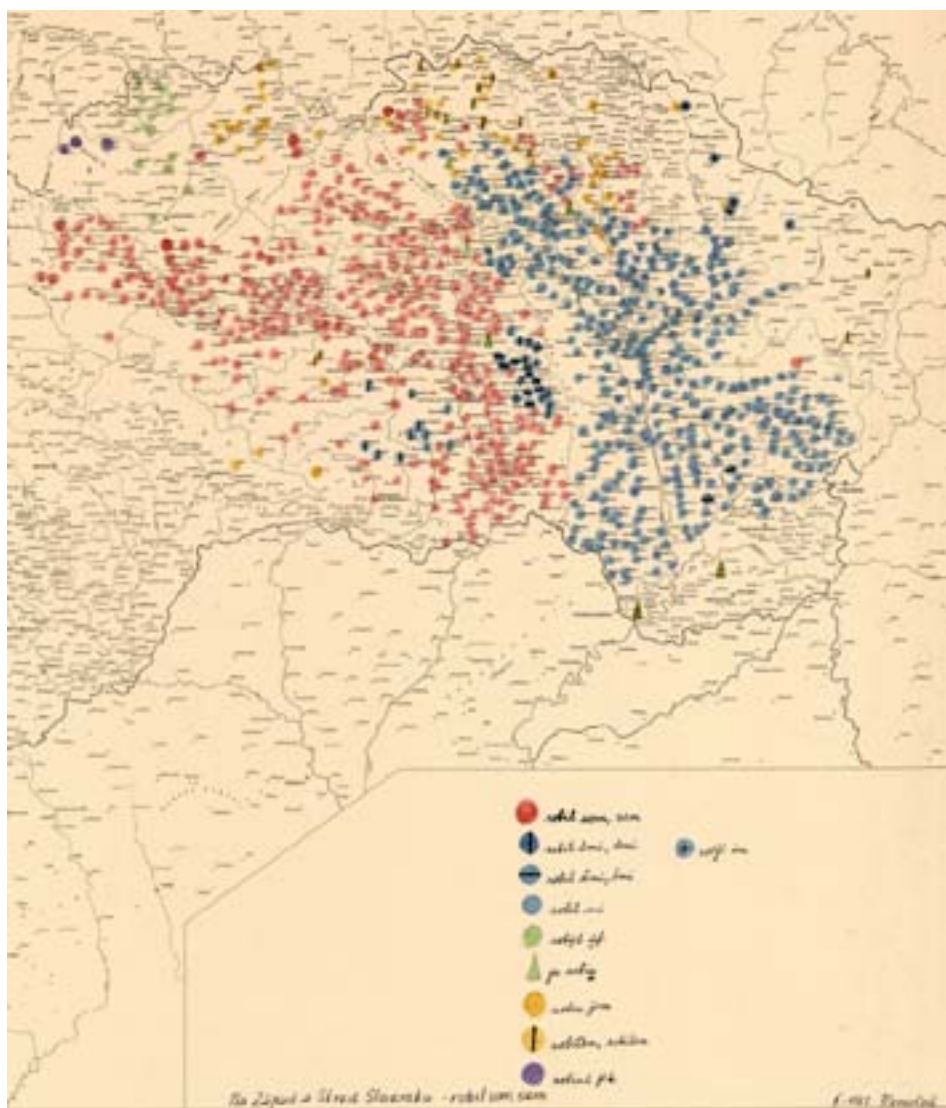
- gujú v synchrónnom jazyku ako polysémické jednotky, ktorých jednotlivé sémanticky derivované lexie sú odlišené rôznym stupňom gramatikalizácie;
- **variantnosť štruktúrna tvarová** – v tvaroch 1. a 2. osoby singuláru koexistujú v niektorých nárečiach tri štruktúrne odlišné typy gramatických tvarov préterita: dve plné analytické formy (typu *robila som / robiŕa sem / robila si*, príp. typu *ja robila*) a syntetizovaná analytická forma (*robilam, robiŕax, robiŕas*) bez gramatického alebo významového rozdielu;
 - **variantnosť štruktúrna vnútroparadigmatická** – v préteritálnej paradigme sloviel je v prvej a v druhej osobe singuláru syntetizovaný analytický tvar (s pozične pohyblivými koncovkami), zatiaľ čo v 1. a 2. osobe plurálu sa zachováva plný analytický tvar s oddelenými tvarmi slovesa *byť* a v 3. osobe singuláru a plurálu eliptický tvar bez prítomníkovej formy slovesa *byť*. Gramatická morféma zastupujúca kategóriu osoby má teda v rámci jednej paradigmy formu koncovky (napr. *robilem, robils, robilax*), formu nulovej morfémy (*robil-ø*) a formu samostatnej gramatickej morfémy (*robili sme, robili ste*);
 - **variantnosť pozičná (enklitická)** – v jednotlivých prípadoch syntetizovaných tvarov sa koncovky 1. a 2. osoby singuláru (*-m, -s, -s, -ch* atď.) môžu pripájať k slovesu (*prišlam do xíži, bolax*), k zámenu (*jax bol, zes biŕ*) alebo k inému členu slovesnej frázy (*šmecom viňesla, xlebax kúpila, fčils pomoheŕ*), čo vyplýva z enklitickej povahy pôvodného plného tvaru slovesa *byť*;
 - **variantnosť komunikačná sociolingvistická** – syntetizované analytické tvary a analytické tvary typu os. zámeno + *l*-ový tvar sú diferenčnými nárečovými prvkami, ktorými sa nárečie odlišuje od tvaru préterita v spisovnom jazyku, príp. v širších formách interdialektov. Používanie týchto tvarov je preto typické pre nárečové komunikáty (resp. komunikáty s prevahou nárečových prvkov) v danom regióne, výskyt ktorých je v komunikácii podmienený sociolingvistickými faktormi ako vek, vzdelanie, neoficiálnosť a pod. Ako príznakové sa niekedy stávajú štylistickým prostriedkom v literárnych textoch.

Všetky spomínané typy variantnosti charakterizujú stav vo východoslovenských nárečiach, čo zrejme vyplýva aj z okrajového charakteru týchto nárečí. V nasledujúcej tabuľke prinášame prehľad variantných foriem minulého času prvých a druhých osôb identifikovaných vo východoslovenských nárečiach a analyzovaných v predchádzajúcich kapitolách:

Variantnosť préteritálnych tvarov *robil som* na východnom Slovensku zachytáva i rukopisná archívna mapa 94/722 z archívu dialektologického oddelenia JÚEŠ SAV (uvádzame tu len výsek tejto mapy zachytávajúci situáciu na východnom Slovensku).

celoslovenská forma		na celom východoslovenskom území				severovýchodná časť východoslov. nárečí			
		formálny analytický tvar (1) l-ový tvar + byť		analytický tvar (2) os. zám. + l-ový tvar	syntetizovaný analyt. tvar (3.1) -m, -š + l-ový tvar		prechodný syntet. tvar (3.2) l-ový tvar + -m, -š v pozícii inej ako pov. enklitiky		syntetický tvar (3.3) l-ový tvar + -m, -š v pozícii inej ako pov. enklitiky
	spíšské, abovské	zemplínske, užské	šarišské			šarišské, užské, sotácke, spíšské a ojedln. zemplínske	okrajové šarišské, užské, sotácke a spíšské goralské		
robil som	robil som	robil mi	robil jem	+ ja robil	+ žebim robil	+ robilem	(+ robilem)		
robil si	robil ši		robil ješ	+ ti robil	+ žebiš robil	+ robiles	--		
robila som	robila som	robila mi	robila jem	+ ja robila	+ žebim robila	+ robilam	+ robilam		
robila si	robila ši			+ ti robila	+ žebiš robila	+ robilas	--		
robili sme	robili žme (žme, zme, sma)	robili me (žme)	robili mi (ma)	+ mi robili	--	--	--		
robili ste		robili sce		+ vi robili	--	--	--		

Tabuľka: Koexistencia štruktúrnych variet prétérita vo východoslovenských nárečiach.

V celkovej regionálnej distribúcii foriem préterita zachytenej na mape ASJ II je zrejmé, že oblasť východného Slovenska je v prípade týchto tvarov a ich variantnosti výnimočná a vyznačuje sa nezvyčajne vysokou mierou variantnosti préteritálnych foriem.

Mapa 275. Préteritum 1. pers. sg. slov. volat' – volám
(podľa ASJ II/1, 1981, s. 311).

Variabilita foriem minulého času vo vnútri jazykových systémov spomínaných regionálnych nárečí je podmienená súborom faktorov, ktoré ovplyvnili jej vznik a pretrvávanie. Z geografického rozšírenia sledovaných javov a z porovnania

so stavom v susedných slovanských nárečiach vyplýva, že tu ide o typický jav prechodných a z hľadiska národného jazyka periférnych nárečí, ktoré sa nachádzajú medzi areálmi s rôznymi výsledkami jazykovej zmeny a zároveň s vyššou mierou vzájomných jazykových a kultúrnych kontaktov. V našom prípade ide o kontakt so syntetickými poľskými formami, paradigmaticky obmedzenými syntetizovanými moravskými formami a analytickými formami východoslovanského typu os. zámeno + *l*-ový tvar. Dlhodobé pretrvávanie takejto variantnosti je podporované spontánnym neregulovaným vývinom ľudových a nárečových variet jazyka.

Existujúca synchronna variantnosť v používaní rôznych foriem minulého času predstavuje také štádium v priebehu jazykovej zmeny (tu zmeny analytického tvaru na syntetický tvar), ktoré predchádza stavu po jej zavŕšení (aký poznáme napríklad zo susedných poľských nárečí). Z tohto hľadiska je skúmanie tohto javu inšpirujúce aj pre skúmanie a interpretáciu iných gramatikalizačných procesov (ale aj iných jazykových zmien všeobecne), ktoré sú už zavŕšené a systémové, pretože ich výsledný stav v súčasnom jazyku je tiež výsledkom predchádzajúceho štádia variantnosti.

Ďalším inšpiratívnym aspektom skúmania tohto konkrétneho prípadu gramatikalizácie je súčasný vývin v spomínaných periférnych nárečiach, ktorý nepostupuje ďalej smerom k systemizácii syntetizovaných analytických tvarov a ich aglutinácii k *l*-ovým formám, čiže k vzniku pravých syntetických gramatických tvarov, ale späť k prevládajúcim analytickým formám.

Postupný ústup a zánik syntetizovaných analytických foriem, ktoré považujeme za prechodné štádium k vyššiemu stupňu gramatikalizácie (syntetickému tvaru poľského typu), je javom, ktorý by bolo možné považovať za zriedkavý príklad degramatikalizácie, čiže javom, ktorý je v rozpore s princípom jednosmerovosti (unidirectionality) gramatikalizačného procesu. Avšak, ako sme uviedli vyššie, ojedinelé prípady „spätného“ vývoja sú len čiastkové a z hľadiska dlhodobého gramatikalizačného procesu sa týkajú hlavne neskorších štádií procesu gramatikalizácie (porov. kap. 1.2).

V prípade postupného ústupu syntetizovaných analytických foriem v okrajových východoslovenských nárečiach hodnotíme tento reverzný vývin ako príklad práve takejto čiastkovej degramatikalizácie, ktorý potvrdzuje vyššie spomínané tvrdenie a nie je dôkazom o neplatnosti jednosmerovosti procesu gramatikalizácie, keďže:

1) sa tu syntetizácia ako čiastkový proces nerealizovala systémovo v celej triede slovesných jednotiek a nedosiahla stupeň pravých syntetických tvarov poľského typu s osobnou gramatickou príponou viazanou na *l*-ový tvar (preto sme tieto tvary nazvali syntetizované analytické tvary);

2) syntetizované analytické tvary tu fungovali v koexistencii s produktívnejšími a frekventovanejšími analytickými formami;

3) vývoj smerom k posilneniu analytických tvarov nie je výsledkom prirodzeného vývinu vyplývajúceho z vnútra jazykového systému a vnútorných paradigma-

tických vzťahov, ale je výsledkom jazykových kontaktov a vývoja vo vonkajších dejinách národného jazyka a jazykového plánovania, vďaka ktorému sa v prestížnej jazykovej variete presadil analytický tvar préterita zodpovedajúci stredoslovenskému vývoju slovesných gramatických foriem. Zo sociolingvistického hľadiska sa tak syntetizované tvary stávajú typickými príznakovými prvkami, ktoré ako diferenčné prvky periférneho nárečového typu v komunikácii ustupujú pod tlakom akomodácie rečového správania.

Gramatikalizácia ako komplexná jazyková zmena pozostávajúca zo špecifického zoskupenia príslušných formálnych, sémantických a pragmatických procesov (Diewald, 2010, s. 21) je jednosmerným procesom, avšak práve v prípade istej jazykovej situácie a intenzívneho jazykového kontaktu môžu tendencie smerujúce k vyššiemu stupňu gramatikalizácie postupne zanikať. A hoci predstavujú vyššie a mladšie štádium vývoja, sú paradoxne zo synchronného pohľadu vnímané ako zastarávajúce a archaické. Zastarávanie a ústup syntetizovaných tvarov préterita predstavuje preto výnimku aj z hľadiska teórie archaizácie, podľa ktorej archaické, zastarávajúce, prípadne reliktné alebo reziduálne javy sú spravidla vývinovo staršie (ako to na mnohých príkladoch ukazuje i V. Kováčová, 2015). Podobne – z hľadiska jazykového areálu – sú periférne javy spravidla staršie ako centrálné, čo v prípade slovenských nárečových syntetizovaných préteritálnych tvarov opäť neplatí. Potvrďuje sa tak názor, že vyrovnávanie diferenčných javov, ktoré sú dôsledkom divergentného vývinu, je proces, ktorý je ovplyvňovaný nie len vnútrojazykovými tendenciami a chronológiou jazykovej zmeny, ale ktorý do istej miery môžu ovplyvniť aj vonkajšie jazykovopolitické a kultúrne faktory.¹⁶¹

¹⁶¹ K otázkam vývinu centrálnych a periférnych nárečových javov a jeho možným interpretáciám p. Croft, 2000, s. 190 an; Andersen, 1988.

4 DESÉMANTIZÁCIA A DEKATEGORIZÁCIA AKO KOVERTNÉ VÝVINOVÉ PROCESY

V predchádzajúcich kapitolách sme sa venovali opisu a rekonštrukcii procesu, v priebehu ktorého sa gramatikalizoval tvar préterita v slovenčine. V priebehu tohto procesu, v ktorom sa z pôvodne syntaktickej konštrukcie pomerne samostatných lexikálnych jednotiek sformoval a konvencionalizoval tvar s gramatickou funkciou, sme identifikovali niekoľko na seba nadväzujúcich alebo vzájomne sa prelínajúcich formálnych, morfológických (najmä kategoriálnych), pragmatických a sémantických zmien, ktoré – ako vzájomne usúvzťažnené mechanizmy – charakterizujú gramatikalizáciu ako komplexnú a kontinuálnu jazykovú zmenu. Diachrónny prístup a výskum historických a dialektologických prameňov umožnili sledovať proces gramatikalizácie ako historickú jazykovú zmenu s prirodzenými prejavmi dynamiky meniacich sa jednotiek (ich foriem, významov, kolokácií, funkcií a frekvencie) prejavujúcu sa rôznymi formami variantnosti – regionálnej, funkčnej a sémantickej, štruktúrnej tvarovej a vnútroparadigmatickej, pozičnej (z hľadiska vetnej štruktúry) a sociolingvistickej (p. 3.4.5).

Opis jednotlivých čiastkových procesov sa opieral najmä o zmeny formálnej stránky, viditeľné a skúmateľné na historickom a nárečovom materiáli. Pri jednotlivých zmenách a dynamických prejavoch sme čiastočne opisovali a rekonštruovali aj historické funkčné a tiež sémantické zmeny syntaktickej a analytickej konštrukcie ako celku, ako aj zmeny, ktorými prechádzali jednotlivé jej zložky – prítomníkové tvary slovesa *byť* a tvary pôvodného *l*-ového participia. Zložitosť pragmatických funkčných a konceptuálnych sémantických zmien však nie je možné explicitne sledovať len na základe formálnej stránky jazykových jednotiek. Preto bolo potrebné hľadať a uvažovať aj o sémantických transpozíciách súvisiacich s kognitívnymi procesmi pri vnímaní statických a dynamických aspektov deja a jeho časových súvislostí vzhľadom na moment prehovoru, ktoré viedli k funkčným a gramatickým zmenám sledovanej konštrukcie.

V prípade historickej rekonštrukcie priebehu jazykovej zmeny je potrebné mať na pamäti, že analyzujeme, resp. rekonštruujeme dynamiku historického jazyka, ktorý „necítíme“, nie sme jeho reálnymi používateľmi, a na ktorý nie je úplne možné mechanicky aplikovať skúsenosti a súbor znalostí o inováciách a dynamických javoch v súčasnom jazyku, ktoré dokážeme lepšie identifikovať a pragmaticky i kognitívne interpretovať. Priebeh historických sémantických a kategoriálnych zmien je možné sledovať aj na základe syntaktických javov (ako kontext, kolokácie a slovosled) a na základe paradigmatických opozičných vzťahov v porovnaní s blízkymi

kategoriálnymi jednotkami, akými sú v slovenčine napr. participiá, analytické slovesné tvary pasíva, tvary perfekta II (resp. posesívne rezultatívne konštrukcie) a adjektíva s koncovkou *-lý*.¹⁶²

V tejto kapitole sa pokúsime na základe vyššie opísaného vývinu všeobecného préterita zhrnúť konkrétne prejavy **desémantizácie** ako redukcie alebo oslabenia sémantickej hodnoty lexémy pri zmene lexikálnej jednotky na abstraktnú gramatickú (tzv. sémantické vyblednutie – „semantic bleaching“), a **dekategorizácie** prejavujúcej sa oslabením alebo stratou morfosyntaktických charakteristík viazucich sa na slovnodruhový kategoriálny význam pôvodnej jednotky. Sémantické a kategoriálne zmeny považujeme za zásadné v gramatikalizačnom procese a zároveň veľmi ťažko skúmateľné, keďže sú do veľkej miery kovertné, čo komplikuje ich priame pozorovanie na formálnej stránke, a sú výsledkom dlhodobého procesu, takže sú väčšinou neuvedomované. Týmito zmenami v rôznej miere prechádzajú obe zložky analytickej konštrukcie – kým pri tvaroch slovesa *byť* dochádza najmä k sémantickému oslabovaniu pôvodného významu existencie až na význam osoby ako gramémy (alebo z hľadiska Lehmannových parametrov k oslabeniu či strate sémantickej integrity), pri *l*-ových tvaroch dochádza predovšetkým ku strate kategoriálnych – slovnodruhových a gramatických – vlastností (čiže k strate paradigmatickej variability a k posilneniu kohézности jednotky v rámci paradigmatických a syntagmatických vzťahov – p. kap. 1.3), hoci aj tu možno pozorovať ústup niektorých sémantických komponentov. Zmeny v oboch prvkoch analytickej konštrukcie však nie je možné úplne oddeliť, keďže sémantickými a kategoriálnymi zmenami prechádza samotná konštrukcia ako celok, nie individuálne lexikálne jednotky alebo morfémy (p. Croft, 2000, s. 62).

4.1 PRÉZENTNÉ FORMY SLOVESA *BYŤ*

Sloveso *byť* sa ako autosémantické sloveso s významom existencie sémanticky oslabuje už v slovesno-menných predikatívnych konštrukciách, kde plní funkciu spony (kopuly). Tá sa chápe ako neplnovýznamové (tzv. pomocné) sloveso, ktoré nemôže samostatne vyjadrovať dynamický príznak veci, resp. ktoré prisponovému

¹⁶² Ako uvádza Ch. Lehmann (2002, s. 111 – 112), porovnanie funkčne podobných znakov na základe ich gramatického statusu je jedným z možných postupov na odhalenie stupňa gramatikalizácie, resp. „gramatikalít“ nejakej jednotky (s ohľadom na už spomínané parametre gramatikalizácie – p. 1.3). Dôležité však je, aby tieto prvky plnili podobnú funkciu a zároveň dosahovali rôznu stupeň gramatikalizácie (napr. tvary slovesa *byť* v tvaroch préterita a v opisných tvaroch pasíva). Z diachrónneho pohľadu vidíme ako užitočné aj porovnanie takých jednotiek, ktoré boli funkčne podobné v historickom štádiu vývinu jazyka, hoci zo súčasného hľadiska je ich minulé funkčná podobnosť zastretá (pôvodné tvary *l*-ových a *nt*-ových participií).

neslovesnému výrazu v recipročnej predikatívnej syntagme dodáva „význam slovesnosti a z neho vyplývajúce funkcie slovesných tvarov“ (MSJ, 1966, s. 370; p. tiež Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 331, 420).¹⁶³ Ako pomocné sloveso však sloveso *byť* stráca okrem významu existencie aj gramému nedokonavého vidu. Odlíšenie statusu autosémantického slovesa a synsémantickej kopuly sa prejavuje aj na čiastočnom odlíšení paradigiem oboch jednotiek, ako aj ich valencie (p. Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 420).

Včleňovaním syntaktickej konštrukcie zloženej z prítomníka slovesa *byť* a *l*-ového prídavia (vyjadrujúceho pôvodne náchylnosť k deju a neskôr rezultatívnosť – p. 3.1) do gramatickej sústavy slovesných časov sa jej význam postupne menil – z vyjadrenia **prítomného stavu**, ktorý je rezultatívom predchádzajúceho deja na význam perfekta – t. j. prítomnosti **predchádzajúceho deja** s pretrvávajúcimi dôsledkami (p. 3.2.1). Ak z hľadiska kognitívnej gramatiky predpokladáme, že význam vychádza z konceptualizácie istej situácie – v tomto prípade objektívneho stavu ako výsledku deja – motiváciu sémantickej zmeny by sme mohli hľadať v subjektívizácii, ktorá sa chápe ako „proces, počas ktorého sa stráca ‚objektívny‘ obsah jazykovej jednotky a relevantnou zostáva aktivita konceptualizátora“ (Ivanová – Kyseľová, 2013, s. 199). Zmena významu z ‚nosiťľa stavu‘ na ‚vykonávateľľa deja‘ má metonymický základ. Objektívny **stav** a jemu predchádzajúci **dej** možno chápať ako prvky konceptuálnej domény, kde zdrojovou subdoménou je situácia/činnosť, ktorá daný stav – na ktorý konštrukcia poukazuje – spôsobila.¹⁶⁴ Pri vyjadrení stavu (prípadne vlastnosti – náchylnosti vykonávať nejaký dej) je tu dej implicitne obsiahnutý. V rezultatívnom význame konštrukcie sa prítomnosť deja zvyrazňuje a úplne sa presadzuje vo význame perfekta ako gramatického tvaru, v ktorom je významový prvok **stav** redukovaný, zastúpený už len vo význame pretrvávania dôsledkov deja do súčasnosti (p. kap. 3.2.1 – schéma na s. 50). Postupným zánikom aoristu a imperfekta a prienikom analytického tvaru perfekta do ich pozícií nadobúda tvar perfekta aj význam všeobecného préterita – čo znamená, že v istých kontextoch má daná konštrukcia naďalej význam perfekta, zatiaľ čo v iných kontextoch sa vzťahuje na jednoduchý minulé dej. Preto nemôžeme povedať, že v jazyku ako takom zaniká perfektum. To, čo v ňom zaniká je formálna reprezentácia opozície perfektum – préteritum, ktorá ostáva zachovaná v sémantickej hodnote prítomníkových tvarov slovesa *byť*, resp. v zachovaní či aktualizácii významovej zložky stav. V konštrukciách s významom jednoduchého minulého času sa už pôvodný významový prvok **stav** stráca, a tým sa sémanticky oslabuje aj jeho formálny reprezentant – prítomníkový tvar slovesa *byť*. V analytickej konštrukcii préterita dochádza k dekategoriácii tvarov slovesa *byť*, ktoré tu strácajú pôvodné vlastnosti sponových slovies (ktoré

¹⁶³ O rôznych názoroch na sémantickú hodnotu spony v 40. a 50. rokoch písal J. Ružička (1956, s. 13 – 15) a nadväzujúc na jeho príspevok i M. Marsinová (1956, s. 51 – 54).

¹⁶⁴ Podrobnejšie k úlohe metonymie v kognitívnom prístupe v gramatike p. Ivanová – Kyseľová, 2013, s. 57 – 69; Ivanová, 2006, s. 102 an.

vyjadrujú slovesné gramémy osoby, čísla, času a spôsobu, napr. *byť*, *bývať*, *stať sa* a pod. [matkou]...), resp. iných typov tzv. pomocných slovíes (fázových, limitných a modálnych), ktoré podľa MSJ (1966, s. 362): „majú všetky gramatické náležitosti plnovýznamových slovíes – okrem vecného dejového významu“. Tu je však potrebné poznamenať, že z pohľadu gramatikalizácie týchto typov slovíes ide tiež i jednotky, ktoré, hoci sú menej gramatikalizované ako časové formy, stratili (alebo sa v nich redukovali) niektoré sémantické, morfológické a syntaktické vlastnosti plnovýznamových slovíes, čo na príklade modálnych slovíes ukazuje M. Ivanová (2009, najmä s. 155 an). Prítomníkové tvary slovesa *byť* sa stávajú samostatnou (syntakticky pohyblivou) gramatickou morférou zastupujúcou v analytickom slovesnom tvare už len gramatický kategoriálny význam osoby.

Vzhľadom na to, že sloveso *byť* napriek gramatikalizácii analytických slovesných tvarov naďalej v jazyku funguje ako autosémantické sloveso existencie a ako spona, nadobúda v jazyku polysémický charakter, ktorý je dôsledkom jeho postupného gramatikalizačného vývinu. Polysémia, resp. sémantická a gramatická polyfunkčnosť slovesa *byť* v synchronnom systéme jazyka je známa aj v iných jazykoch.¹⁶⁵ Hranice medzi jednotlivými statusmi však nie sú vždy jednoznačne vymedzené a ako ukážeme nižšie, aj v rámci samotných statusov (napr. spony alebo gramatickej morfémy) možno nájsť odchýlky.

Súčasný slovenský tvar préterita sa v gramatických a morfológických prácach zaraďuje do skupiny analytických (zložených, perifrastických, opisných) slovesných tvarov spolu s tvarmi analytického futúra, antepreterita, kondicionálu a opisného pasíva. Status slovesa *byť* sa tu pre všetky tvary hodnotí jednotne (až na niektoré tvary pasíva – p. nižšie) – napr. ako samostatné gramatické morfémy alebo formálne slová (p. MSJ, 1966, s. 463; Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 262; Sokolová – Žigo, 2014, 56 – 60 a ďalší), odlišné od spony a pomocných slovíes. V slovníkoch súčasného jazyka – KSSJ, SSSJ – sa hodnotí ako „samostatná morféma, pomocné sloveso v zložených slovesných tvaroch“, v MSJ sa nezaraďuje k pomocným slovesám. Všetky menované tvary sa považujú za analytické, čiže jednotné a nedeliteľné.

¹⁶⁵ Ako synchronny výsledok gramatikalizácie hodnotí funkčnosť slovesa *byť* na príklade francúzštiny už A. Meillet v článku *L'évolution des formes grammaticales* z roku 1912: „Meillet illustrates the synchronic result of this process with the French verb *être* ‘to be,’ which ranges in meaning from a full existential ontological sense, as in *je suis celui qui suis* ‘I am the one who is [lit. am],’ to a somewhat less full locative sense in *je suis chez moi* ‘I am at home,’ to an almost redundant sense in *je suis malade* ‘I am ill,’ *je suis maudit* ‘I am cursed,’ and to a purely grammatical function as a tense-aspect auxiliary in *je suis parti* ‘I left,’ *je me suis promené* ‘I went for a walk.’“ (Hopper – Traugott, 2003, s. 22).

Podobne o synchronnej polysémii konštrukcie *be going to* ako dôsledku historického gramatikalizačného vývinu píše W. Croft, 2000, s. 63.

Z hľadiska vývinu týchto analytických tvarov v procese gramatikalizácie však vidíme rozdiel v statuse slovesa *byť* v tvaroch préterita (a tiež kondicionálu) a v tvaroch futúra, antepreterita a opisného pasíva, a teda aj rozdiel v analytickom charaktere tvarov. Odlíšenie statusov týchto gramatických morféme je napríklad zrejmé z porovnania s (formálne a tiež historicky) blízkou a analogickou konštrukciou opisného pasíva s rezultatívnym významom, ktoré sa popri starších reflexívnych tvaroch (so zámenom *se*) vyvinulo spojením minulého pasívneho participia, čiže participia préterita pasíva, s príponami *-(e)нъ, -(e)на, -(e)но, -(e)ни, -(e)ны, -(e)на; -тъ, -та, -то, -ти, -ты, -та* a tvaru slovesa *быť*. Pôvodné pasívne participium malo len rezultatívny význam a len neskôr a postupne (s istou mierou aj vedomej regulácie v spisovnej jazykovej praxi) sa generalizovalo (porov. Pauliny, 1977, s. 226 an).

Opisné tvary pasíva sa do istej miery tiež stali predmetom gramatikalizácie a spojenia *n/t* participií so slovesom *byť* sa často ocitajú na rozhraní syntaktickej konštrukcie so slovesno-menným predikátom, kde majú *n/t*-ové tvary charakter adjektíva a tvary slovesa *byť* funkciu spony (*byť unavený, ste pozvaní*), a analytického slovesného tvaru opisného pasíva, kde *n/t*-ové tvary predstavujú slovesný tvar a tvarom slovesa *byť* sa pripisuje funkcia gramatickej morfémy (*som volaný, je chválený*) (porov. MSJ, 1966, s. 465). Analytický slovesný tvar pasíva sa považuje za súčasť tvarovej paradigmy slovesa, resp. „element gramatického mikrosystému“ (p. Štícha, 1986b, s. 384). Na tomto rozhraní sme aj dnes svedkami živej dynamiky, čo sa odráža aj v lingvistických interpretáciách týchto konštrukcií. No aj v pravých analytických pasívnych tvaroch má sloveso *byť* – hodnotené ako gramatická morféma (MSJ, 1966, s. 465), samostatná morféma (KSSJ, 2003; SSSJ, 2006) či pomocné sloveso (Oravec – Bajžíková – Furdík, 1984, s. 133) – viac spoločných prvkov s pôvodným sponovým slovesom, pretože je schopné zastupovať tie isté slovesné kategoriálne významy (gramémy) – *som, bol som, budem, bol by som, bol by som býval, bud' volaný/pozvaný*. To viedlo aj k úvahám, že tu nejde o pravý analytický tvar: „Pozornosť si zaslúži mienka, že opisné pasívum nie je slovesný tvar (zložený tvar jedného slova), lež spojenie slov – určitého tvaru slovesa *byť* a pasívneho participia. Spojenie možno vyjadriť vo všetkých spôsoboch (a v nich i časoch) a s najrozličnejšou lexikálne vyjadrenou modálnosťou“ (MSJ, 1966, s. 556; porov. tiež Oravec – Bajžíková – Furdík, 1984, s. 133).¹⁶⁶ V MSJ sa ďalej uvádza, že „(p)roblém tvarovej klasifikácie opisného pasíva priamo súvisí s hodnotením trpného pričastia“ (s. 556) – teda že

¹⁶⁶ Otázka funkčného statusu pasívnych participiálnych tvarov bola aj v staršej a tiež súčasnej českej lingvistike diskutovanou otázkou. Z hľadiska gramatikalizačného vývinu od predikatívnej konštrukcie k analytickému slovesnému tvaru je priam príznakové hodnotenie týchto konštrukcií v diachrónni ako slovesno-menných predikatívnych konštrukcií – porov.: „Je třeba pamatovat na to, že konstrukce typu *je pochválen (-ný)* nemají povahu složeného tvaru slovesného, je to jen predikativní užití slovesného adjektiva“ (Horálek, 1962, s. 227), zatiaľ čo zo synchronného hľadiska sa považujú za zložený slovesný tvar (porov. Štícha, 2011, s. 814; p. tiež Štícha 1986a, b).

tu ide o problém jeho hraničného slovnodruhového charakteru (participium vs. adjektívum – p. nižšie). Podľa nášho názoru však problém tvarovej odlišnosti opisného pasíva (i ďalších konštrukcií *byť* + pôvodné *n/t* prídastie, ako rezultatívne konštrukcie alebo spojenia s už adjektívizovaným prídastím) a préterita veľmi úzko súvisí aj s funkčným a významovým statusom slovesa *byť* v oboch tvaroch a stupňom jeho gramatikalizácie (t. j. stupňom jeho desémantizácie a dekategorizácie).

Proces gramatikalizácie lexikálnej jednotky od jej statusu prvku vo voľnej syntagme k statusu spony/pomocného slovesa v analytickej gramatickej konštrukcii až po status gramatickej morfémy je dlhodobým procesom, ktorý sa – ako každá historická jazyková zmena – nerealizuje naraz a v rovnakej miere vo všetkých jednotkách daného slovného druhu a hranice medzi jednotlivými statusmi gramatikalizovanej jednotky sú často nejasné alebo sa prekrývajú – tak ako sa prekrývajú aj hranice medzi lexikálnou a gramatickou rovinou jazyka. Nejasnosť sémantických a funkčných rozdielov statusu slovesa *byť* vyplýva tiež zo skutočnosti, že v slovenčine a v jej nárečových či historických varietách (až na niekoľko osobitných prípadov – p. 3.3.2) majú tvary slovesa *byť* vo funkcii gramatickej morfémy v analytickom tvare préterita rovnakú podobu ako sponové sloveso *byť* v slovesno-mennej predikatívnej konštrukcii, resp. v analytických tvaroch na nižšom stupni gramatikalizácie.

Rozdiel medzi statusom tvarov slovesa *byť* v analytických tvaroch préterita a pasíva je preto potrebné hľadať v iných – funkčných a syntaktických – charakteristikách tejto jednotky. V prvom rade tu ide o ich schopnosť/neschopnosť vyjadrovať slovesné gramémy. V tvare préterita sú tvary slovesa *byť* ako gramatické morfémy už len nositeľmi kategórie osoby a vyjadrujú aj gramémy kategórie čísla – čo v ďalšom vývoji umožnilo ich nahrádzanie osobnými zámenami, resp. zmenou na nulovú morfému v tvaroch 3. os. singuláru a plurálu (p. 3.2.3, 3.2.2). Sloveso *byť* v spojeniach s *n/t* participiami je sémanticky i gramaticky plnohodnotnejšou jednotkou ako samostatná gramatická morféma v préterite, okrem zachovania gramém a významu slovesnosti, teda statusom ktorý má sponové sloveso, je prítomné vo všetkých tvaroch, čiže aj v tretích osobách.

Ďalšie rozdiely je možné sledovať aj v niektorých špecifických syntaktických prípadoch fungovania tvarov slovesa *byť* v oboch typoch konštrukcií, ktoré svedčia o vyššom stupni desémantizácie v tvaroch perfekta. Ide o slovosled pri tvorení otázky (*Pozvali ste?/Volali ste? – Ste pozvaní?!/Ste volaní?*)¹⁶⁷ a tiež o to, že v odpovedi na takúto otázku nemožnosť zopakovať samotný tvar slovesa (*Pozvali ste?/Volali ste? – *Sme.*), čo je možné v prípade sponového slovesa (*Ste pozvaní?!/Ste volaní? – Sme.*). Ďalším príkladom vyššieho stupňa gramatikalizácie, a teda aj sémantickej „oslabenosti“ zložky *byť*, môže byť tvorenie záporových konštrukcií, kde sa pri par-

¹⁶⁷ Ako uvádza A. Kowalska (1976, s. 17), pomocné slovo v prepozícii si zachováva väčšiu nezávislosť fonetickú i významovú než slovo v postpozícii, nepodlieha asimiláciám a redukciám, zatiaľ čo pomocné slovo v postpozícii podlieha redukcii a má tendencie zrastať ako sufix s lexikálne silnejším členom konštrukcie.

ticipiálnych konštrukciách spája predpona *ne-* s tvarom slovesa *byť* (*nebol si pozvaný/volaný*), zatiaľ čo v tvaroch préterita sa záporová predpona *ne-* pripája k *l*-ovej zložke (*nepozval si, nevolal si*) (podobne stav v češtine charakterizujú Kopečný, 1950, s. 87 an; Damborský, 1967, s. 13; p. tiež Horálek, 1962, s. 227). S prípadmi typu **niesom robil, *niesom videla* sa v slovenčine nestretávame ani v nárečiach a nie sú doložené ani v historických dokladoch.¹⁶⁸ Dostupný historický materiál potvrdzuje toto tvorenie záporových konštrukcií aj v starších vývinových obdobia, čo svedčí o tom, že v historickom období, keď už z územia Slovenska máme doložené textové pamiatky, fungovali slovesné tvary *byť* ako samostatné gramatické morfémy s vyšším stupňom desémantizácie a dekategoriácie (možno však predpokladať, že v pôvodnej syntaktickej konštrukcii historicky existovali tvary typu *nejsem spal* – p. Kopečný, 1950). Vo vybraných ukážkach sú v tom istom dokumente doložené záporové konštrukcie s trpným prídastím i záporné tvary préterita:

Sexto. Y w tom chceme mity pri meste nasse[m] dobry poriadek, aby desatnicy každú nedelę, každého take swatku y dne trhoweho (:ponewadz w tie dny neywetssj od lidy zlych bitka se cziny, na ktereho desatnika aneb heytmana pripadne warta:) samodesaty neyprwe se w/dome richtarowe[m] ustawil a yaku bude informatij od richtare meskeho mity, tak se sprawowal, aby werne wartu a sprawedliwe wikonawal, do žadneho piganstwa z swimy stražnimy se nedopusstel, ktery bi se takowy budto z heytmanow., budto z drabow nachazel, aby heytman do kazne spolu z/ takowym piganym drabem druheho dne sazeny bil a odtud nebil propussteny, pokud bj heytman uloch meskj d. 60, drab pak 24 nepoložil.

(Liptovská stolica, 17. stor. – podľa Pramene 1, 1992, s. 31)

...a tak sme se teg kapusti ani netikali, ostatnie sme pak wem rezali a domou nosili a na/teg sme ten czas nic krwaweho newid'eli. Ness po niekoli-

¹⁶⁸ Iná situácia je v južných slovanských jazykoch a v lužickej srbčine, kde sa záporová časť pripája k tvarom slovesa *byť*, napr. srb. a chorv. *Nisam písao.*, bulh. *Ne sám go videl.*, luž. *Njesym džělal.* a pod. Taktiež je tu možné iniciálové postavenie tvarov slovesa *byť* (prípadne ich neenklitických, prízvukných podôb v chorv. a srb. *jesam, jesi, jesmo* a pod.) v otázke, napr. srb. a chorv. *Jesi li čitao ovu knjigu?*, slovin. *Ste videli novo predstavo?* a tiež odpovedanie slovesným tvarom: srb. a chorv. *Jesi li čitao ovu knjigu?* – *Jesam.*; slovin. *Ste videli novo predstavo?* – *Sem.* (p. Bělíčová, 1998, s. 84; Damborský, 1967, s. 12). Z porovnania so stavom v južnoslovanských jazykoch vyplýva, že prítomníkové tvary slovesa *byť* majú v týchto jazykoch status bližší k statusu kopuly a že ich gramatikalizácia a s ňou spojená desémantizácia dosahujú nižšiu mieru ako v slovenčine, češtine a poľštine (p. tiež Tseng, 2009). V tejto súvislosti sa ponúka i porovnanie s ďalšími javmi, ako zánik tvarov slovesa *byť* v 3. osobách v západoslovanských jazykoch, ku ktorému v južnoslovanských jazykoch a do veľkej miery aj v luž. srbčine (p. kap. 3.4 – pozn. 119) nedošlo, a tiež zachovanie syntetických tvarov minulého času (aoristu a imperfekta) v južnoslovanských jazykoch (okrem slovinčiny) a v lužickej srbčine (porov. tiež 3.2.2).

*ko dnech, gdi sme tu kapustu w pana Gerhard Palowem dome čistili, ten časz geho palholek(!) gdi kapustu rezal, vzrel swe ruki pokrawawene, new-effssi (!) odkut bi ta kru prissla, ukazal swe ruce y panu y pañej y take cželedi, potom/se vmil a widel, že geho ruka **nebila porazena**(!), nesz že kru bila s/kapusti, kteru čistil.*

(Krupina, 1652 – podľa Pramene 1, 1992, s. 122)

*Gisty malyr zle wymalował kohuta y poručyl swemu učnowy, aby oprawdywych kohutu, kterych pred sebu mgel, odehnal. To pak proto učinyl, aby widice nekdo tych oprawdiwych, s/tych **nepoznal** zle geho malowany: tak pochlebnik oprawdiwych pryteľuw se waruge a od nych se odaluge, aby s/ pryrownany gegich **nebil nalezen** pochlebnikom.*

(State z mravouky, 18. stor. – podľa Pramene 1. 1992, s. 288)

Mass-li negakowe strigaczke weczj a masty zakopane?

*Nemam, anj som nemala, anj **som neoberala** s/takowima weczmj.*

(Krupina, 1741 – podľa Pramene 1, 1992, s. 161)

*...kdyby pak njektery mystr zastanuc rozkaz a obsylku, byt y ginssim cza-sem bylo, do podctiweho cechu se **nedostawyl**, powinnen bude pul zlateho pokuty dat;*

*Tolykež pro (!) prostrzednimu nema zadnych cetlyku delati a kdiz/by przy nem negaky nedostatek zhledan byl a gak naleži **natkany nebyl**.*

*Item tez žadni kupec suken aneb handlirz, bud on domaci aneb prespolnj, nema w suknech handlawatj, kupowati a takowe zas prodawati bud zde aneb ginde, potad pokad by w podctiwem cechu za wd **przygaty nebyl**, ginač gestlyby se toho opowažil, teda ma przistnu pokutu podle uznani podctiweho cechu.*

(Skalica, 1697 – podľa Pramene 3, 2008, s. 143)

O potrebe typologicky odlišiť tvary préterita od iných analytických slovesných tvarov hovorí už František Kopečný (1950, 1958) a z odlišností v miere samostatnosti oboch zložiek préterita, ako aj fungovania gramatických tvarov préterita v otázke, eliptickej odpovedi a v zápore vyvodzuje, že tu nejde o analytický slovesný tvar, ale o tvar syntetický. K ďalšiemu uvažovaniu o typologických rozdieloch tvarov préterita a kondicionálu na jednej strane a tvarov pasíva a futúra na strane druhej prispel aj článok Františka Trávnička *K českým opsaným tvarům slovesným* (1958), v ktorom nesúhlasí s Kopečného zaradením préteritálnych tvarov k syntetickým tvarom.¹⁶⁹ Obaja autori

¹⁶⁹ Diskusia o tejto otázke pokračuje ešte v ďalších príspevkoch oboch aktérov (Kopečný, 1958; Trávniček, 1959 – s krátkou reakciou F. Kopečného).

uznávajú gramatické odlišnosti préteritálnych konštrukcií, no podstatou tohto sporu je dôležitosť, akú pripisujú vymedzeným odlišnostiam pri klasifikovaní préteritálnych tvarov.

Na Kopečného neskôr nadviazal i J. Damborský v kapitole *Syntetizace tvaru pisalъ esmъ* (1967, s. 13). Aj on o tvare préterita hovorí ako o „syntetickom“ tvare a odlišuje ho od ostatných „skutočne“ analytických slovesných tvarov ako futúrum, opisné pasívum a opisné perfektum (ktoré dokladá formami *jsem, byl jsem, budu nastoupý*).

Z uvedeného porovnania *l*-ových préteritálnych konštrukcií a *n/t*-ových pasívnych, resp. rezultatívnych konštrukcií (a podobne fungujú aj ďalšie skutočne analytické slovesné tvary ako futúrum – *Budete volat?* – *Budeme. Nebudeme volat* – a antepréteritum) jednoznačne vyplýva, že v prípade západoslovanského préterita (okrem lužickej srbčiny) ide o vyšší stupeň gramatikalizácie analytického tvaru, ktorý vyplýva z vyššieho stupňa desémantizácie a dekategoriácie pôvodne sponového, resp. pomocného slovesa *byť* a tiež z neho pochádzajúcej samostatnej gramatickej morfémy. Z hľadiska teórie gramatikalizácie, v ktorej funkčné a sémantické zmeny a z nich vyplývajúce rozdiely analytických konštrukcií považujeme za veľmi dôležité, prikláňame sa k názoru F. Kopečného, a keďže i ostatné analytické slovesné formy (futúrum, opisné pasívum, antepréteritum) považujeme za analytické gramatické tvary, je potrebné zreteľne vyčleniť formu préterita (a kondicionálu) ako formu s vyšším stupňom gramatikalizácie. Preto sme túto konštrukciu nazvali **formálnym analytickým tvarom** (p. kap. 3.2.1). Až tento stupeň vývinu analytického tvaru v procese gramatikalizácie vytvára potenciálne predpoklady pre jeho ďalšiu fázu – syntetizáciu – a vznik syntetických gramatických foriem, známych v poľštine, resp. ich predstupňa – syntetizovaných analytických gramatických foriem známych v niektorých slovenských a českých nárečiach, v ktorých gramatická morféma vyjadrujúca gramému osoby má charakter pohyblivej koncovky (p. kap. 3.4).

Konkrétne špecifiká fungovania či statusu zložky *byť* tohto tvaru napr. v paradigme (jeho zánik v tvaroch tretích osôb), v opytovacích vetách alebo v negácii zase ukazujú na súvisiace alebo dokonca podmienené kontextové a systémové prejavy, ktoré mohli zohrať významnú úlohu v procese gramatikalizácie ako syntakticko-morfologickej jazykovej zmeny, ktorá prebieha kontinuálne a dlhodobo a ktorá je už v tomto prípade vo svojom konečnom štádiu – t. j. v štádiu plne gramatikalizovaného (formálneho) analytického tvaru.

Pri uvažovaní o priebehu a stupňoch gramatikalizačného procesu (najmä jeho raného štádia) – čiže zmeny voľnej slovesno-mennej predikatívnej konštrukcie na analytickú gramatickú konštrukciu – vidíme ako veľmi podnetné a zaujímavé výskumy posesívnych rezultatívnych konštrukcií typu *mať navarené* (p. Giger, 2000, 2006, 2011 – tam aj ďalšia literatúra; Sokolová – Žigo, 2014, s. 202 – 220) a recipientných pasívnych konštrukcií typu *dostať zaplatené* (p. Giger, 2003, 2004, 2012).

Rôzna miera uplatnenia gramatikalizačných parametrov v týchto konštrukciách sa prejavuje jednak stupňom desémantizácie, resp. „auxiliácie“, ktorú v týchto konštrukciách dosahujú slovesá *mat'* a *dostať*, jednak polyfunkčnosťou tvarov *n/t*-ových participií v rôznych typoch verbo-nominálnych konštrukcií (Sokolová – Žigo, 2014, s. 202 an). Mimoriadne cenným príspevkom do problematiky reálneho súčasného vývinu konštrukcií *mat'* + PPP (participium perfekta pasíva) – ako tvarov perfekta II alebo tzv. *H*-perfekta – v češtine je analýza Miry Načevy-Marvanovej *Perfektum v súčasnej češtine* (2010), ktorá vychádza z rozsiahleho korpusového materiálu súčasnej češtiny a vyčleňuje 3 odstupňované typy konštrukcií perfekta II. Napĺňanie parametrov gramatikalizácie týchto konštrukcií odhaľuje autorka na gramatikalizácii zložky *mat'* v rôznych stupňoch jej „auxiliácie“, ďalej na paradigmatickej analytického tvaru perfekta II v rámci slovesných časových a aspektových tvarov (s výraznou prevahou tvorenia s dokonavými slovesami), na expanzii v jazykovej praxi s ohľadom na vývoj v tzv. obecnej češtine a v spisovnej variete, ako aj na subjektívizácii (subjekt = agens) ako kritériu perfektívneho významu (p. najmä kapitolu 10, s. 157 – 174).

Hoci v slovenčine nemáme k dispozícii takýto rozsiahly výskum spojení *mat'* + tvar pasívneho participia (čiastočne sa problematike venovali Krupa, 1962; Sokolová, 1993; Giger, 2006; Sokolová – Žigo, 2014, s. 208 an – p. nižšie), je možné – aj vzhľadom na zánik menných tvarov participií (až na niekoľko ustrnutých výnimiek – p. Krajčovič, 1988, s. 114) a polyfunkčnosť *n/t*-ových participií – predpokladať, že v slovenčine nedosahuje táto konštrukcia taký stupeň gramatikalizácie, ako v češtine (p. tiež Sokolová – Žigo, 2014, 208 an).

Spojenie, v ktorom sloveso *mat'* s trpným prídavným odvodeným od tranzitívnych slovíčok¹⁷⁰ tvorí posesívnu rezultatívnu konštrukciu, resp. tvar perfekta II (napr. *mat' navarené*, *nemať zakúrené*) a vyjadruje nejaký rezultatívny stav¹⁷¹, sa už (a to aj syntakticky) približuje k analytickému tvaru opisného pasíva (*je navarené*, *je zakúrené*). Z ľudového jazyka uvádza podobné prípady J. Stanislav (*máme už porobenú*; *mám pokosenú*; *má už pohrabanú?*) a označuje ich ako „perfektum označujúce stav, ktorý vznikol z nejakého dokončeného deja“ (1967b, s. 378). Podobné prípady z českých nárečí uvádza i F. Bartoš (1886, s. 196), ktorý pripomína, že v spojeniach ako *Už mám ty peníze najdené.*, *Deset nás to mělo kúpených.* a pod. majú *n*-ové formy význam činného prídavného. K. Horálek (1962, s. 225) vysvetľuje vznik tvarov typu *mám poklizeno*, ktoré nazýva „nové typy zloženého perfekta (väčšinou s rezultatívnym významom)“, ako dôsledok kontaktu slovanských jazykov s inými jazykmi, pričom uvádza ešte ich výskyt v poľštine, slovinčine a macedónčine. Podobne

¹⁷⁰ Spojenia s intranzitívnymi tvarmi *mat' nabehané* hodnotia M. Sokolová a P. Žigo už ako spojenia s vysokým stupňom gramatikalizácie (2014, s. 209).

¹⁷¹ V. Krupa nazýva tieto tvary „stavové perfektum“ (Krupa 1959 – 1960); podobne význam týchto konštrukcií charakterizuje aj M. Sokolová (1993), kde upozorňuje aj na paralelu s nemeckými konštrukciami perfekta a plusquamperfekta.

(ako „*Nowe (?) czasy przeszle złożone*“ s otáznikom, ktorým zrejme naznačuje hraničný status týchto tvarov ako gramatikalizovaných) hodnotí konštrukcie typu *mam zrobione* v hovorovej poľštine i Zdz. Stieber (1979, s. 245 – 246) a z ďalších slovanských jazykov dopĺňa príklady z macedónčiny, kde už formy préterita so slovesom *mat’* (*imam zemeno, imav zemeno, sum imal zemeno*) považuje za gramatikalizované („kategoriálne“). Vznik konštrukcií zložených zo sloviess *mam* alebo *jem* a zložených tvarov pôvodných príčastí v kašubských nárečiach (*jo mam tą b’alką v’idzale, yon m’ot novi budink budovani* a pod.) pripisuje kontaktu s nemeckým jazykom (ibid. s. 246; p. tiež Breza – Treder, 1981, s. 133). M. Načeva-Marvanová (2010, s. 177 – 179) hovorí o prenikaní tohto typu konštrukcie do slovanských jazykov z balkánsko-románskych jazykov a z gréčtiny (v prípade južnoslovanských jazykov) a z germánskych jazykov (v prípade češtiny, kašubčiny a poľštiny) ako o prejave „eurodifúzie“.

Spojenie slovesa *dostať* s príčastím je ako recipientné pasívum vo vyššej miere gramatikalizované v nemčine, odkiaľ preniklo najmä do luž. srbčiny a tiež češtiny (cez ktorú sa v niektorých kolokáciách dostalo i do slovenčiny – p. Giger, 2004, s. 38; najnovšie o nemeckom pôvode tejto konštrukcie v luž. srbčine, češtine a slovenčine p. Giger, 1012).

Tieto konštrukcie sa nachádzajú niekde v „prechodnej zóne“ („transient area“) medzi voľnou syntagmou a analytickým slovesným tvarom (Giger, 2006a, s. 369), teda v štádiu, v ktorom vykazujú isté charakteristiky gramatikalizácie a desémantizácie, ale nie sú paradigmaticizované, t. j. netvorí sa od relevantného počtu sloviess, ale fungujú len v istých kolokáciách a len postupne prenikajú do nových spojení, nepredstavujú samostatnú gramému existujúcich gramatických kategórií a taktiež nie sú obligatórne pri vyjadrení príslušného významu. V novšej práci o rezultatívach už M. Giger konštatuje, že sa rezultatívne konštrukcie (subjektové, objektové a posesívne) v češtine môžu javiť ako „jakási ‚skrytá‘ kategórie“, na základe korpusovej analýzy dokazuje, že majú vyššiu frekvenciu, sú tiež štýlovo rôznorodé, produktívne a funkčné pri tvorbe nových inovácií (2011, s. 882). Opodstatnenosť týchto záverov potvrdzuje i rozsiahla analýza korpusového materiálu M. Načevy-Marvanovej (2010).

Dynamika ich fungovania v súčasnom jazyku môže byť inšpiratívna aj pri uvažovaní o počiatočnej fáze gramatikalizácie štruktúrne podobných a v súčasnosti už plne gramatikalizovaných a paradigmaticizovaných analytických konštrukcií, ktorá prebehla v historickom období vývinu jazyka.

4.2 L-OVÉ PRÍČASTIE

Ako už bolo spomenuté v predchádzajúcej časti, z pôvodného lexikálneho významu *l*-ového príčastia ustupuje deverbatívny komponent ‚náchylnosti či spôsobilosti

k deju' (p. 3.1), ktorý bol prítomný ešte v syntaktických slovesno-menných predikatívnych konštrukciách alebo v *l*-ovom pričastí v atributívnej pozícii. V analytických slovesných konštrukciách perfekta, neskôr préterita, antepréterita a kondicionálu už zastupuje dej ako taký, analogicky sa rozširuje aj na tranzitívne slovesá a paradigmaticky sa v spojení s tvarmi slovesa *byť* začleňuje do sústavy slovesných tvarov, z čoho následne vyplývajú aj jeho kategoriálne slovnodruhové zmeny. Oslabujú sa participiálne (čiže menné) kategoriálne vlastnosti a posilňujú sa slovesné vlastnosti, z čoho vyplýva ustrnutie foriem nominatívnych tvarov menného skloňovania a ústup ostatných tvarov deklinačnej paradigmy. A hoci si tieto tvary čiastočne zachovali kategoriálne vlastnosti adjektív (menný rod, číslo), ako nesklonné prestali byť vnímané ako menné gramatické tvary, či pričastia v pravom slova zmysle, a začínajú sa vnímať ako slovesné jednotky. V procese gramatikalizácie nadobúdajú abstraktnejší a všeobecnejší gramatický význam a fungujú ako *l*-ový základ slovesného tvaru (porov. Kopečný, 1980; Damborský, 1967, s. 12; Dostál, 1953, s. 268 a ďalší), ktorý bol veľmi produktívny v analytických konštrukciách v spojení s tvarmi slovesa *byť*. V týchto spojeniach sa *l*-ové formy postupne gramatikalizovali v systéme zložených (opisných) tvarov: s prítomníkovými tvarmi slovesa *byť* vytvárajú perfektum a neskôr všeobecné préteritum, s imperfektoými tvarmi plusquamperfektum (**biechъ volalbъ*), s tvarmi **bъdъ*, **bъdešъ*, atď. tvoria zložený tvar futúra, s tvarmi optatívu a neskôr aoristu kondicionál a spojením s tvarmi *bolъ*, *bola*, *bolo*, *boli* a prítomníkom slovesa *byť* vzniká tzv. nové plusquamperfektum alebo dávnominulý čas (dnešný už ustupujúci typ *bol som robil* – p. 2.5). Dochádza tak k ďalšej sémantickej generalizácii v dôsledku formujúcej sa abstraktnej gramatickej funkcie, v ktorej je *l*-ové participium „pokleslé väčšinou v ďalšom vývoji v *l*-ový tvar jako základ opisných tvarů“ (Kopečný a kol., 1980, s. 110).

Významové a funkčné gramatické zmeny pôvodného *l*-ového participia v procese gramatikalizácie analytického tvaru perfekta (a neskôr i všeobecného préterita) i ostatných analytických slovesných foriem spôsobili odlišenie tejto formy od ostatných typov slovesných participií, resp. konštrukcií, v ktorých fungujú, čo tiež podporuje názor, že už daný tvar nemožno považovať za pravé participium – p. 3.2.1). Dekategorizácia týchto jednotiek ako participií súvisí najmä s vyššie spomínanou stratou deklinačnej paradigmy, okrem toho tvary vyskytujúce sa v *l*-ovom základe préterita nemôžu vystupovať samostatne, napríklad v atributívnej pozícii alebo v polovetných konštrukciách. Tieto dve kategoriálne zmeny – strata pádových foriem a ústup z atributívnych pozícií – sa podľa nášho názoru vzájomne podmieňujú, pretože adjektívny charakter participia predpokladá zhodu s nadradeným substantívom. V predikatívnej pozícii sa menný tvar viaže na nadradený podmet, ktorý je zvyčajne v nominatíve. Z tohto dôvodu si *l*-ové participiá v slovesno-menných predikatívnych konštrukciách zachovávajú len nominatívny tvar, ale naďalej rozlišujú gramatický menný rod a číslo v zhode s rodom a číslom subjektu deja.

J. Damborský (1967, s. 13) upozorňuje na potrebu odlišiť v súčasných západoslovanských jazykoch (na príklade poľštiny a češtiny) *l*-ové formy fungujúce v ana-

lytických slovesných tvaroch (čiže „*l*-ový základ minulého tvaru a nic víc...“ ibid. s. 10), ktoré sa nenáležite označujú ako príchastia minulé činné, od pravých príchastí s formantom *-l-* a od trpných príchastí s formantom *-n-* a *-t-*, a zároveň rozlišovať pravé príchastia na *-lý* od autonómnych adjektív zakončených na *-lý*. Aj Radoslav Večerka (1961, s. 5 – 6) pri vymedzovaní *nt*-ových a *s*-ových participií zdôrazňuje odlišnosti *l*-ových foriem (hoci ich stále nazýva participiami) v préteritálnych konštrukciách, ktoré fungujú len ako „dílčí komponent složitějšího morfologického útvaru, opisného tvaru slovesného (ve spojení se slovesem *býti*)“ a ktoré sa môžu zhodovať len s podmetom, čiže majú tvar nominatívu a neskloňujú sa. *L*-ové formy vo funkcii préterita nie sú participiami ani podľa Eugena Paulinyho (1947, s. 48, 61) a taktiež Ján Horecký slovesné tvary na *-l* (typu *padol*) nepovažuje z hľadiska ich formy a funkcie za príchastia: „...lebo funkciou príchastia je prevádzať označenie slovesného deja do takej podoby, aby mohlo fungovať v polohe zhodného prívlastku, teda ako prídavné meno. A tvar *padol*, slúžil takto fungovať nemôže“ (1995, s. 339).

Podobne ako pri tvaroch slovesa *byť*, aj v prípade jednotiek pochádzajúcich z pôvodných *l*-ových participií, resp. historických deverbatívnych adjektív, dochádza v dôsledku gramatikalizácie k vzniku synchronnej polysémie týchto jednotiek. Všetky v súčasnosti existujúce *l*-ové tvary – *l*-ový tvar analytickej préteritálnej konštrukcie (*padli ste*), príchastia na *-lý* (*mestá povstale z trosiek, padlé lístie*) i adjektívum (*padlá žena, padlý vojak*), či dokonca substantivizované adjektívum (*padlí, zosnuli*) – až na niekoľko výnimiek (p. nižšie) zachovávajú zreteľný vzťah k deju a často aj významový príznak rezultatívnosti. Nie je však možné všetky lexikálne jednotky s *l*-ovým formantom odvodzovať od pôvodného participia préterita aktíva II prostým rozlíšením vývoja ich menných a zložených foriem. Niektoré z nich môžu byť výsledkom samostatného vývinu starých deverbatívnych adjektív, prípadne sa niektoré novšie adjektíva na *-lý* analogicky sekundárne utvorili z *l*-ového základu préterita.

Gramatikalizácia menných tvarov pôvodných *l*-ových príchastí v analytických slovesných konštrukciách mohla byť zároveň jedným z motivačných faktorov neskorších paradigmatických, funkčných i významových zmien vlastných minulých aktívnych participií na *-l* a trpných minulých participií s formantmi *-n-* a *-t-*. Systém participiálnych foriem ako jednotiek, v ktorých sa v rôznej miere aktualizujú verbálne aj menné gramatické kategórie a lexikálno-gramatické funkcie, sa práve vďaka svojmu okrajovému a zároveň prechodnému charakteru stáva tou vrstvou, ktorá je objektom vývinových jazykových zmien, dynamických tendencií a synchronnej variantnosti.¹⁷² To je tiež dôvod, prečo sa týmto jednotkám venovala v historickolin-
gistickej literatúre pozornosť najmä z hľadiska zmeny ich slovnodruhového zarade-

¹⁷² V MSJ sa napríklad uvádza, že: „...príchastia a slovesné podstatné meno stoja na samom okraji slovesnej paradigmy“ (1966, s. 30).

nia (adjektivizácie) a tiež z hľadiska ich synchronnej príslušnosti k slovesným a menným paradigmám.

Hoci táto problematika nie je centrálnym predmetom našej práce, pokúsime sa na tomto mieste aspoň stručne spomenúť niektoré vývinové zmeny či interpretačné lingvistické problémy spojené s vývinom a fungovaním pôvodných praslovanských participiálnych foriem, najmä tzv. participií perfekta aktíva II, vo vzťahu k pasívnym participiám s formantmi *-n-* a *-t-*.¹⁷³ Dôvodom tohto exkurzu do dynamiky systému participií je fakt, že tieto zmeny považujeme za dôsledok gramatikalizácie jedného z prvkov tohto mikrosystému (čiže spomínaného participia préterita aktíva II ako *l*-ového prídavia) a jeho paradigmaticizácie v slovesnej flexii.

1) V dôsledku zaťaženia menných foriem v analytických slovesných tvaroch perfekta zanikali zrejme menné formy pravých *l*-ových prídaví rýchlejšie. Ako uvádza J. Damborský (1967, s. 10): „Pravé prídaví na *-lý* typu *přišlý* nemůže mít na rozdíl od trpného prídaví jmenný tvar proto, aby se zabránilo homonymii s *l*-ovým základem minulého času (tj. préteritem) typu *přišel*.“ Z historických dokladov však možno predpokladať (aj keď v obmedzenej miere, keďže písané historické pamiatky nezachytávajú dĺžku vokálov, preto je možné oprieť sa len o zápisy niektorých tvarov), že istý čas ešte existovali popri *l*-ových tvaroch v analytických slovesných konštrukciách aj pravé *l*-ové prídavia préterita aktíva v zloženej i v mennej forme, v predikátovej i atributívnej pozícii:

*O gine[m] newieme, nez ze nas pozwali boli do Patrowey Lehoty a osweczowali se na[m], ze husar nebossczyk z bitya musel vmrieti. A wydeli sme vbyteho husara a **vmrleho**.*

*...Adam Sswecz, poddany Gabrielis Bossany, jurat[us] fassus est: Gdy sme chodyli pro **vmrlo** telo toho nebossatika husara, tehda sem slyssel od nassych susedow, ktery tez tam byly: Ale hle, esscze se hrozy ten stary Kral. Ale ya sem newydel, aby se bol hrozyl, ale sem ho wydela, ze stal a kyg bol v nieho.*

(Trenčianska stolica 1585 – podľa Pramene 1, s. 100 – 101)

*Odpowed panow radnych na **predessle** rečy, že co se prwsseg wecy dotyče, jakožto tich dwacet zlatych, ktere mestu byl požyčel, tie se mu zražagy na mladze, ktere se mu **predessleho** leta za humny od mesta byli pokositi dopustilj.*

(Slovenská Lupča, 1603 – podľa Pramene 1, 1992, s. 106 – 107)

Generose, pruden[te] ac eireumspe[ete] d[omi]ne obse[rvandissi]me, seruit[orium] meor[um] parat[issima] commendat[io]. Prisel ko/mne moj

¹⁷³ Ďalším dôležitým participiálnym tvarom, s ktorým by bolo možné a bezpochyby prínosné porovnanie z diachrónneho aj synchronného hľadiska, je participium préterita aktíva I s formantom *-(v)ší*. Tejto téme sa však budeme venovať v samostatnej práci.

podanj s/Kolpach, oznamil tak, ze toto **pominulo** leto tento moj podanj
siel na robotu, kossili na pana Kaizera stranu na pergenskom hotari.

(Krupina, 1645 – podľa Pramene 1, 1992, s. 176)

Príkladov na jednoznačne menné tvary *l*-ových prídavných prídavných v atributívnej pozícii je v našich historických pamiatkach pomerne málo, zatiaľ čo menných tvarov trpných prídavných s formantmi *-n-* a *-t-* je omnoho viac, čo by tiež podporovalo domnienku, že rýchlejší zánik menných *l*-ových foriem súvisel s ich gramatikalizáciou v zložených slovesných tvaroch a ustrnutím v nominatívnom tvare.

2) Postupne v slovenčine ustupujú aj zložené formy pravých *l*-ových prídavných. V češtine a v poľštine sa v obmedzenej miere niektoré pravé *l*-ové participiá zachovali dlhšie (porov. Bartoš, 1886, s. 195¹⁷⁴; Damborský, 1967, s. 17; Klemensiewicz – Lehr-Splawinski – Urbańczyk, 1955, s. 383 – 384, Nagórko, 2012, s. 220). V slovenčine sa už v lingvistickej literatúre i lexikografických dielach prestali *l*-ové formy hodnotiť ako participiá a ako sa uvádza v *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 232), majú „(p)lnú adjektívnu platnosť“, prípadne sa tu hovorí o slovesnom prídavnom mene na *-lý* (ibid., s. 495).¹⁷⁵ Zo systému slovesných tvarov ich vylučuje aj Ján Horecký, keď uvádza: „slovesné tvary na *-l* sa vysunuli zo systému slovesných tvarov ako prídavná“ (1995, s. 339).

Toto riešenie je pochopiteľné z lexikografického či synchronného lexikologického a gramatického hľadiska, no do istej miery zastiera alebo zjednodušuje problém adjektivizácie participií ako jazykovej zmeny, ktorá sa realizuje v dlhodobom vývinovom procese. Počas tohto procesu sa postupne a v rôznej miere prestávajú prídavná vnímať ako jednotky verbálnej paradigmy a prechádzajú do kategórie adjektív, čo sa môže prejavovať značnou variantnosťou:

a) Slová hodnotené ako adjektíva dosiahli rôzny stupeň adjektivizácie, napr. adjektívum **dospelý** vyjadruje statický príznak, dá sa stupňovať i derivovať na tvary *dospelo*, *dospelosť*, čo pri „adjektíve“ **došlý** fungujúcom len v obmedzenom počte kolokácií (*došlé zásielky*, *došlá pošta* atď. – porov. KSSJ, SSSJ, SSJ) možné nie je.

b) V historickom vývine pôvodných *l*-ových participií dochádza v procese adjektivizácie k zmenám ich významu a kolokácií: pri slove **ušlý** sa v Bernolákovom *Slowári*¹⁷⁶ uvádza význam ‚unavený od chodenia‘ (ako synonymá uvádza ‚uchoďenie, od Choďeňá ustatiť‘ – zv. IV. R – U, s. 3504). Význam ‚kto/ktorý ušiel‘ uvádza HSSJ (VI, s. 253, tu tiež v spojení *vssleg rok*), význam ‚ktorý ušiel, unikol‘ nachá-

¹⁷⁴ Tvary ako *Člověk zámohlý* (= zámožný), *Člověk neužilý* (= nič nedopraje sebe ani iným), *Obila byly ukázalé* (= pekne sa ukazovali) v moravských nárečiach hodnotí F. Bartoš ako prídavná činná. Slovesá 2. triedy (*plátno rozstříhlé*, *krk vytklý* atď.) však majú podľa neho trpný význam (1886, s. 195).

¹⁷⁵ Podobne sa ako „participiální (slovesná) adjektiva odvozená od *l*-ového tvaru“ označujú aj súčasných českých gramatických dielach (porov. napr. Štícha a kol., 2013, s. 641).

¹⁷⁶ *Slowár Slowenski, Česko-Laťinsko-Nemecko-Uherski* (1825 – 1827).

dzame v SSJ (1964, s. 718) s príkladmi z beletrie *Aký posmech byť ženou ušlou!* (Timrava), *Ušlého koňa nechali bežať* (Jégé) a právnickými ustálenými spojeniami *ušlý zisk*, *ušlý zárobok* – ‚ktorý prepadol, ostal nevyužitý‘ (ibid.). V súčasných slovníkoch (KSSJ, SSS či PSP) sa tento tvar neuvádza, hoci sa hojne vyskytuje najmä v spojení *ušlý zisk*.¹⁷⁷

c) Polysémické adjektíva pochádzajúce z pôvodného *l*-ového participia majú rôznu mieru dynamického a statického príznaku v jednotlivých významoch, čiže nie sú pri všetkých lexiách v rovnakej miere adjektívizované. Na ilustráciu uvádzame významy slov *sadlý* a *spadlý* (podľa HSSJ, V. zv., 2000, s. 210, 335), v ktorých napriek slovnodruhovému zaradeniu k adjektívam (čo vyplýva z koncepčných zásad slovníka – p. HSSJ I, 1991, s. 23) možno aj podľa výkladu a dokladov vnímať rôznu mieru prítomnosti dynamického príznaku či jeho ústupu k významu stavu (čiže príslušnosti k slovesnej paradigme alebo príklonu k adjektívnej paradigme); v oboch prípadoch majú tieto jednotky jednoznačnú adjektívnu povahu len v druhých významoch:

sadnutý, sadlý [sa-, se-] príd

1. (*o krvi al. o tekutine*) *usadnutý, zrazený*: z mleka sadleho z sirisstem podsireneho sjr pozustawa KoB 1666 z *kyslého mlieka*; rada, kdo ma okolo srdce krew sedlu: wezmy myerku dreweneho olege a myerku wyna, zwar w tom obogim czernobil a to py; kdy nekdo spadl a ma pri sobe sadnutu krew LRI 17. st; Mara Georgii Chowan ze slisala od Zosi Pastirki, ze zo sadleho mlika namuti smotanu KRUPINA 1716; glaciatus: sedly, usedly KS 1763

2. (*o človeku*) *tichý, pokojný*: sedatus: sednúty, usednúty, utjsseny, tichý, ukroceny KS 1763

spadlý príd

1. *kt. padol*: dobre wecy sweta toho gsau gen takowe, gak spadla odrobynka z panskeho stolu PP 1734

2. *kt. má hlboko vpadnutú tvár al. preliačenú jej časť, kt. je vychudnutý*: proti spadlemu temeni war gj (saniculu) w dobrem wjne MT 17. st.; iacens: spadly, nemocny KS 1763 *chorý*; (otec) ze zapustenu bradu a spadlu twary zlym duchem obsedly swug život dokonal PeP 1769 *vychudnutú*

3. *práv kt. sa dostal ako dedičstvo*: aby prwe nežly se pastorkine delili statkem na ne spadlim, wystawili dwa ctwerini P. Łupča 1601

d) Okrem formálnych systémovo-štruktúrnych kritérií na odlíšenie participia od adjektíva (ako možnosť adjektívnej deklinácie, čiže stupňovateľnosť, a slovo-

¹⁷⁷ Porov. Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2015. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

tvornej derivácie na adverbiá s príponou *-e*, *-o* a na abstraktné substantíva s príponou *-osť* – porov. MSJ, 1966, s. 231) tu zohráva dôležitú úlohu významová totožnosť so základným slovesom pri participiách oproti väčšej či menšej miere ich sémantickej derivácie, ktorá už svedčí o autonomizácii, osamostatňovaní adjektíva (porov. Damborský, 1967, s. 17 an). Niektoré *l*-ové formy si zachovávajú priamy vzťah s pôvodným významom slovesa a sémantickú súvislosť s dejom zavŕšeným v minulosti (napr. *osamelý*, *padlý*, *spadlý*, *hnilý*, *dospelý*, *skleslý*, *pozostalý*, a pod.), resp. s pôvodným významom náchylnosti k deju (*ospalý*). Pri niektorých sa už oslabuje súvislosť s významom rezultatívnosti a vyjadrujú skôr stav alebo vlastnosť (*plynulý*, *zastalý*, *znalý*, *trvalý*, *závislý*, *nedbalý*, *minulý*, *jedlý*, *stály*, *zúfalý*, *dbalý*, *rozsiahly* – porov. tiež Horecký, 1995, s. 340). Viac takýchto jednotiek nachádzame v západoslovenských nárečiach (napr. *zmrzli*, *opili*, *zesxli*, *umreú*). Časť týchto jednotiek si v základnom význame zachováva priamy vzťah k slovesu (*vrelý* – ‚ktorý dosiahol bod varu‘; *zrelý* – ‚ktorý dozrel‘; *bdelý* – ‚kto nespí, bdie‘; *zbehlý* – ‚kto ušiel‘ a pod.), no ich významová štruktúra sa rozširuje, keď sa pôvodný slovesný význam ukončeného deja metaforicky uplatňuje v nových kolokáciách: *vrelý* – ‚vrúcný‘ (vzťah), *zrelý* – ‚vypelý‘ (človek, umelec); *bdelý* – ‚ostražitý‘; *zbehlý* – ‚skúsený‘; *padlý* – ‚kto mravne upadol‘; *skleslý* – ‚smutný‘, *pokročilý* – ‚kvalitou lepší‘, *dokonalý* – ‚vynikajúci‘), čo tieto jednotky už posúva viac k adjektívam. Niektoré prídavné mená na *-lý* sa významovo odlišili od východiskových slovies natolko, že sa ich vzájomná súvislosť prestala vnímať (*smelý* < *smel*, *skvelý* < *skvel sa*, *dokonalý* < *dokonal*, *nevrlý* < od dnes nejestvujúceho tvaru **vrly* – ‚ktorý vrel‘ s prenesením na význam ‚horúci, vrúcný‘ a ‚prívetivý‘ – p. Králik, 2015, s. 387¹⁷⁸), dokonca sú v nich zastreté aj stopy vidu, ktoré zvyčajne adjektívizované participiá zachovávajú (porov. MSJ, 1966, s. 231).

S nadobudnutím adjektívnych vlastností súvisí aj schopnosť adjektívnej deklinácie (stupňovania) a tvorenia záporových antonym, prísloviak a substantív s príponami *-ec*, *-osť*, *-ik* a pod. (MSJ, 1966, s. 231), ako aj tvorba substantívizovaných adjektív (*pomník padlých*, *jej bývalý*, *pozostalí* a pod.).

e) Ako problémové a nie celkom jasné je tiež rozlíšenie nárečových tvarov *zhñiti* a *hñili*, *zemreli* a *zemriti*, *dozreti* a *zreli*, *zovreti* a *vreli* a pod. v *Atlase slovenského jazyka* (ASJ II/2, 1978, s. 173 – 174), kde sa zaradenie *l*-ových foriem k adjektívam alebo participiám diferencuje aj regionálne a sám autor J. Štolc konštatuje, že táto problematika je zložitá a vyžaduje si osobitný výskum (ibid., s. 174).

Vzhľadom na už spomínanú ustálenú lexikografickú prax a morfológickú deskripciu je problém adjektívizácie, resp. stupňa adjektívizácie participií v našej lingvistikе výraznejšie uvedomovaný (a tiež podrobnejšie preskúmaný) v prípade

¹⁷⁸ Iný výklad ponúkajú R. Večerka a kol. (2006, s. 153) a J. Rejzek (2001, s. 411), ktorí hovoria o reanalýze tvaru *vrly* s významom ‚v kom to vrie‘ a jeho nadbytočnej záporovej derivácii na ‚antonymum‘ *nevrly*.

pôvodných trpných prídavných s formantom *-n-* alebo *-t-*.¹⁷⁹ V *Morfológii slovenského jazyka* sa pri trpných prídavných ich prechod k adjektívam hodnotí ako bežný jav a ako sa uvádza ďalej: „chápánie prídavných ako adjektíva je len otázka ustálenia istého úzu (aby sa ako adjektívum začalo používať). Trpné prídavné je alebo už adjektívum alebo virtuálne adjektívum (možno ho použiť ako adjektívum)“ (MSJ, 1966, s. 556). V konštatovaní o ustálení istého úzu, resp. o virtuálnosti prídavných ako adjektíva vidíme práve súvislosť s procesuálnosťou tejto jazykovej zmeny a s jej možnou historickou i pretrvávajúcou variantnosťou, ktorú možno identifikovať tak na historických ako aj súčasných tvaroch pôvodných aktívnych minulých prídavných s formantom *-l-*.

3) O úzkej spätosti zložených tvarov pôvodných *l*-ových participií s trpnými participiami svedčí aj ďalšia zmena v tomto systéme, a to nahrádzanie *l*-ových tvarov participiálnymi formami pôvodných trpných prídavných (s ktorými ich historicky spája význam rezultatívnosti a tiež tvorenie od intranzitívnych sloves): *zvädlý – zvädnutý, vzniklý – vzniknutý, opilý – opitý, opadlý – opadnutý, dozrelý – dozretý, sadlé mlieko – sadnuté mlieko, zomrelý – zomretý, skleslý – sklesnutý*; okrem prípadov, keď sa zachováva významový rozdiel slovesného rodu, napr. *zaslúžilý* (pracovník) – *zaslúžený* (odpočinok), *padlý* (vojak, žena) – *padnutý* (strom) (porov. Horecký, 1995, s. 340 – 342). Fakt, že sa pôvodné participiálne formy s gramatickým významom činného a trpného rodu začali vnímať ako ekvivalentné¹⁸⁰ (p. tiež Kysel'ová, 2012), chápeme tiež ako dôsledok dekategoriácie zložených foriem pôvodných *l*-ových prídavných a ich ústupu zo slovesnej paradigmy. Svedčí to o ústupe gramatickej kategórie slovesného rodu a gramémy aktívum, ako aj o ich funkčnom a významovom odlišení od pôvodných menných tvarov, ktoré sa – stále ako aktíva – gramatizovali v analytickej forme préterita (porov. napr. značný významový rozdiel medzi pôvodnými mennými tvarmi, súčasťami analytického tvaru préterita, a zloženými tvarmi, adjektívami na *-lý*: *smel – smelý, zbehol – zbehlý, zašiel – zašlý, skvel – skvelý* atď. oproti takmer synonymným dvojiciam: *hoden – hodný, vinen – vinný* a pod.).

Ústupom zo slovesnej paradigmy a postupným presadením sa adjektívnych kategoriálnych vlastností (a zároveň synonymizáciou s tvarmi s koncovkou *-lý*) sa v tvaroch s koncovkami *-ný* a *-tý* generalizuje význam slovnodruhovej kategoriálnej funkcie vyjadrovať „stav al. vlastnosť“, bez ohľadu na to, že subjekt s touto vlastnosťou (*zvädnutý kvet, dozreté ovocie, sadnuté mlieko, volení poslanci*) ju nadobudol ako aktívny nositeľ deja alebo bol jeho pasívnym objektom. Napriek v súčasnosti

¹⁷⁹ Okrem už spomínaných gramatických a slovtvorných prác spomeňme ešte aspoň *Dynamiku slovných zásob súčasnej slovenčiny* (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 200 – 217) a dizertačnú prácu J. Sejákovej *Adjektivizácia n-/t-ových prídavných v súčasnej slovenčine* (1995).

¹⁸⁰ Konštatuje to už Pavel Doležal vo svojej gramatike *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746. s. 118): „Hoc Participium ab Activis formatum, semper habet Passivam significationem“ – Toto participium od aktíva tvorené má vždy pasívny význam. (sloven. preklad G. M.)

dominujúcim a produktívnym trpným tvarom, v historických obdobiach vývinu jazyka nešlo vždy len o jednosmerné presadzovanie sa pôvodných trpných participiálnych foriem, ale aj o uplatňovanie *l*-ových foriem v trpnom význame, porov. tvary *dostatý* a *dostalý* v nasledujúcich príkladoch z historických textov a tvary *rozsadlý* a *rozsadnutý* v HSSJ:

*Aby woły frisske boly w garme. Hady hlavu pre (!) Gurom **dostatu** zawrtag do tazadla (?) do predniho konca a zahlob drewom tu dirku.*

(Hospodarska knižka..., 18. stor. – podľa Pramene 1, 1992, s. 247)

*Pan nektery dnes chlubj se: „Tento zamek, tento dum peknj mug gest“, po/malem časy prigde naň ohen, zhory zamek, zhory dum, a/nema, kde/bj hlavu swu sklonil. Dnes kupec nektery chwalj se: „Ga/mam tolko peniez, ga mam kram tak **dostalj**“, prigdu naňho nenadale zbognicj, oberu ho, aneb weritele rozchwatagu kram gehu, tu guz nic nema.*

(Malacky. Tres et triginta sermones, 1753 – podľa Pramene 1, 1992, s. 317)

rozsadlý [-sed-], **rozsadnutý** [-sed-] *príd rozpuknutý, roztrhnutý*: hiulcus: rozpukly, rozsedly, rozsstjpeny; disruptus: rozpuknutý, rozsednutý ks 1763; zatny koni pres tu ranu **rosedlu** až do serti (!), kde se kopito z masem zchodi rg 18. st; wezmi sadla slepicziho a pomazug sobge piski aneb kdez mass **roszednute** lr5 18. st; orel na skalách zostává a na **roszednutých** skalách y na nepristúpnych prikrych skalách sa obmesskáwá blr 18. st

(podľa HSSJ V, 2000, s. 153)

Obidve spomínané zmeny týkajúce sa pôvodných zložených foriem *l*-ového participia – čiže ich ústup alebo prechod k adjektívam *a*/alebo ich nahradenie *n/t* participiami – nemožno hodnotiť ako zavŕšené a systémovo ustálené. Variantnosť, ktorá je charakteristickým javom prebiehajúcej jazykovej zmeny v synchronnom stave jazyka, možno pozorovať aj v súčasnom, resp. nedávnom používaní a chápaní týchto tvarov.¹⁸¹ Analýza tohto procesu a jeho dynamiky by si vyžadovala osobitnú pozornosť, preto na tomto mieste uvádzame na ilustráciu len niekoľko príkladov, ktoré svedčia o tom, ako sa tento dynamický jav odráža v lexikografickom spracovaní jazyka.

V Bernolákovom *Slowári* sú pri *l*-ových tvaroch (kvalifikovaných ako adjektíva) často vo výklade ako synonymá uvádzané participiálne alebo adjektívne formy

¹⁸¹ Na výskyt tvarov na *-lý* v súčasnej jazykovej praxi upozorňuje M. Kyseľová – na základe *Slovenského národného korpusu* (verzia prim-5.0-public-all – <http://korpus.juls.savba.sk>) identifikovala 112 tvarov, ktoré majú viac ako 10 výskytov a sú nekodifikované, príp. v kodifikačných príručkách hodnotené ako nespisovné alebo ako zastarané, knižné, neodporúčané, príp. variantné s *n/t*-ovými tvarmi (2012).

pôvodných aktívnych i pasívnych participií, porov. napr. dvojice *usedlí* a *usednutí*, *umrlí* a *umretí*, *uwrelí* a *uwareni*, *zmrzli* a *zmrazení*, *zmrznutí* a ďalšie:

usadlí (zv. IV. R – U, s. 3496)

usadlí, á, é, *adj.* subsidens, considens, tis: was sich gesest hat, meg-ülledett, le-szállott, meg - higgadt. *Syn.* usadnutí, usedlí. 2) posses-

umrlí (zv. IV. R – U, s. 3456)

umrlí, á, é, *adj.* mortuus, denatus, defunctus, fatis functus *Quintil.* morte functus *Ovid.* vita functus *Papin.* Tedt, verstorben: höltt, meghöltt, a' vilógból ki - múltt. *Syn.* mrtwí, umretí. *Usus.* umrlí padnul, exanimis (mortuus) concidit, et sic tedt

uwrelí (zv. IV. R – U, s. 3546)

uwrelí, á, é, *adj.* v. uwate-
ní.

padlí (zv. III. O – P, s. 2007)

padlí, á, é, *adj.* cadivus, deciduus, a, um: gefallen, herabgefallen: eső, le-eső, esett, le-esett, hulló, le-hulló, le-hullott. *Syn.* padani, spadlí. *Usus.* Padlí mraz, v. mraz. 2) v. powaleni, zruteni, zwa-
leni.

rodilí (zv. IV. R – U, s. 2732)

† rošilí, á, é, *adj.* v. zrošeni Rodák, Rodáčka.

opilí (zv. III. O – P, s. 1927)

opilí, á, é, *adj.* ebrius, inebriatus, a, um: besoffen, betrunken: részeg, ittas, horos. *Syn.* opití, ožralí. *Prov.* Človek opilí, i po latinski mluví. Častí Pohár Wina, Gaziček rozwiná. Wino činí mudrého wsseligaté Gaziki mluví; Kdo sa napige šneho, pekné Werse, Záztafi robi:

osiralý (zv. III. O – P, s. 1954)

† oširali, á, é, *adj.* v. oširofení.

prípadne sa pri *n/t* particípiách odkazuje na adjektíva s *l*-ovým formantom:

padnutí (zv. III. O – P, s. 2008)

padnutí, á, é, *p. c. v.* padaní, padlí.

umretí (zv. IV. R – U, s. 3455)

umretí, á, é, *p. c. v.* umrelí.

V *Slovníku slovenského jazyka* sa už adjektíva s formantom *-lý* (uvádzané ako heslá, spoluheslá alebo varianty) hodnotia ako knižné, prípadne zastarané, staršie a pod., napr.:

odpadlý príd. kniž. zastar. **odpadnutý...** (SSJ II, 1960, s. 498)
opadnutý (zastar. i opadlý) príd.... (SSJ II, 1960, s. 569)
ovisnutý (zastar. i ovislý) príd. ... (SSJ II, 1960, s. 633)
posadnutý, kniž. i **posadlý** príd. ... (SSJ III, 1963, s. 305)
sadlý príd. kniž. sadnutý: ... (SSJ IV, 1964, s. 12)
umretý (kniž. zastar. i umrelý i umrlý) príd. ... (SSJ IV, 1964, s. 676)
umrlý p. **umretý** príd. ... (SSJ IV, 1964, s. 676)
vpadnutý (kniž. zastar. i vpadlý) príd. ... (SSJ V, 1965, s. 154)
zastaraný¹, star. i **zastaralý** príd. ... (SSJ V, 1965, s. 525)
atď.

Podobne sú tieto tvary hodnotené ako zastarané alebo zastarávajúce v *Synonymickom slovníku slovenčiny* (2004):

mŕtvy¹ 1. ktorý prestal žiť (o človeku, tvoroch), ktorý nejaví znaky života (op. živý) • zomretý • umretý: hroby mŕtvych, zomretých, umretých príbuzných • kniž. zastaráv.: **zomrelý • umrelý • umrlý** (Kukučín, Timrava) (2004, s. 273)

Zatiaľ čo sa v súčasných slovníkoch *l*-ové formy jednotne hodnotia ako adjektíva a tvoria samostatné heslá, ich už ekvivalentné participiálne *n/t* formy nevystupujú ako samostatné heslá a sú – ako gramatické tvary slovíe – uvádzané v dokladových vetách alebo spojenia (typu *sadnuté mlieko...*) v rámci slovesných heslových statí (*sadnúť sa, odpadnúť* atď.). Adjektivizované *n/t*-ové formy sa už uvádzajú ako spoluheslá s ekvivalentnými *l*-ovými tvarmi, ktoré sú obyčajne hodnotené ako zastarávajúce (porov. vyššie citované príklady *posadnutý*, kniž. i *posadlý* príd.; *zastaraný*, star. i *zastaralý* príd. a pod.).

O pretrvávajúcej dynamike týchto javov aj v moderných dejinách slovenského (aj spisovného) jazyka svedčí ďalší ústup tvarov na *-lý*, najmä nahrádzaním *n/t* tvarmi. Už Ján Horecký v spomínanej štúdiu hovorí o postupnom vysúvaní prídavných mien na *-lý* na okraj slovnej zásoby, čo dokazuje práve údajmi z kodifikačných príručiek (*Pravidlami slovenského pravopisu* z rokov 1940 a 1991) a konštatuje, že v porovnaní so starším vydaním pravidiel sa počet týchto jednotiek výrazne znížil, pričom sa vysúvajú „také tvary na *-lý*, v ktorých je síce zreteľný vzťah k základovému slovesu, ale proti ktorým možno postaviť tvar na *-ný/-tý* ako lepšie vyjadrujúci dosiahnutý stav (stuhlý > stuhnúty, skamenelý > skamenený), ako správne zostávajú také typy, v ktorých je výrazný význam dokončenia, prebehnutia deja (padlý, zašlý — vari malo ostať aj došlý) alebo v ktorých je nejako zreteľný vzťah k deju, ale niet možnosti náhrady tvarom trpného prídavného (rozsiahly, rozľahlý, obvyklý, ale aj stály, zrelý, smelý)“ (Horecký, 1995, s. 340 – 341).

K ústupu deverbatívnych adjektív, resp. participií *l*-ového typu v spisovnom jazyku prispeli v medzivojnovom období aj puristické snahy, keď sa niektoré z týchto tvarov stali predmetom jazykového plánovania ako vedomého regulovania stavu spisovného jazyka a objektom dichotomického hodnotenia „spisovné – nespisovné“, čiže „správne – nesprávne“. Považovali sa za jednotky nedomáceho – českého – pôvodu, ktoré „darmo vytískajú domáce složené formy prídavia minulého trpného...“ (Jánošík, 1936-37, s. 133). K tejto problematike sa z hľadiska preskriptívnej regulácie jazyka neskôr vracia ešte Štefan Peciar (1946, 1980).

S protichodnými hodnoteniami *l*-ových menných (participiálnych alebo adjektívnych) tvarov sa však v dejinách slovenskej lingvistiky stretávame omnoho skôr. Tvary s formantmi *-n-* a *-t-* ako „slovesné prídavné mená“ uprednostňuje pred *l*-ovými tvarmi už Ľudovít Štúr. V *Nauke reči slovenskej*, v kapitole *Skloňvanja slovjes* (1864; citované podľa vydania z roku 2006, s. 183¹⁸²) uvádza *l*-ové tvary (bez uvedenia kategórie slovesného rodu) len pri 4. type – *šedivjem*:

„Prídavnuo meno slovesnuo:

a) prítomnuo šedivejúci, a, e atď.

b) minuluo ošedivělí, á, uo. Tak aj zrelí, a, uo; **pri ostatních jestli ho mají vychodí običajně na ní, ná, nuo** atď.“ (zvýraznenie G. M.)

(podľa Štúra, 1846 – citované podľa vydania z roku 2006)

K oslabeniu produktívnosti adjektív na *-lý* v štúrovskej kodifikácii prispelo aj zavedenie tvarov minulého času so zakončením na *-u*: *bou*, *mau*, *vzau* a pod. V článku J. Palkoviča *Obrana vzdělané Slowenčiny* (časopis *Tatranka* – 1846, s. 76) nachádzame aj nasledujúce konštatovanie, z ktorého vyplýva, že si Palkovič uvedomuje súvislosť tvarov préterita (so zakončením na *-l*) a osobných mien na *-l*, ako aj adjektív s koncovkou *-lý*:

Nedůvodné a galowé gest, co se w noté*) w č. 34 na str. 133. Nowin. slow. čte.¹⁸³ – Týmž bludem na zahynutj přicházegj u nich netoliko tato a podobná slova a přjgmj: Doležal, Zmesskal, Pospjssil, Pozůstal, Nawrátíl, Přibil, Přibila, – chwátal, břjdl, stýskal, wýskal, wadil, wssudybyl (et) c. (et)c. ale y wssecka od 3=tj osoby téhož perfectum odwedená slova: gako: gedlý, negedlý, wyzábly, „neznalec,“ ohnižil, starobylý, wytylý, osamělý, zwjtěžylý, zwadlý, umělý, padlý, osedlý, poblaudilý, ospalý, prožlutlý, a přemnohá giná: s těmi se musegj rozžehnati, nechtěgjli, aby se gim zgewná nedůsladnost neb „zaťatost“ odrhala.

¹⁸² Dostupné na: <http://www.juls.savba.sk/ediela/nrs/>

¹⁸³ Ide tu o tvrdenie, pravdepodobne Ľ. Štúra, že v tvaroch *mau*, *dau*, *vzau* sú koncové dvojhĺasky, ktoré „podstatne patrja k organismu reči Slovenskej“ (Slovenskje národňje noviny, 1845, č. 34, s. 133).

V prípade niektorých tvarov s koncovkou *-lý*, ktoré sa stali predmetom preskriptívnej delimitácie ide o zaujímavý rozpor medzi synchronným a diachrónnym prístupom k hodnoteniu pôvodu týchto tvarov. Z diachrónneho hľadiska sú tieto tvary – dnes hodnotené ako adjektíva, hoci sa vyznačujú rôznou mierou adjektívizácie – domácimi tvarmi pochádzajúcimi z pôvodného participia préterita aktíva II. Z pohľadu synchronnej sociolingvistiky sa tieto javy často hodnotia ako české kontaktové prvky (Lifanov, 2006, s. 240 – 241; Kyseľová, 2012; Nábělková, 2014, s. 80 – 81¹⁸⁴), ktoré boli v dejinách spisovného jazyka preskriptívnou lingvistikou odmietané ako nespisovné. Ostáva zatiaľ nevyriešenou otázka pôvodu hodnotenia týchto tvarov ako „cudzích“. Na základe nášho výkladu dekatégorizácie pôvodných zložených tvarov *l*-ových prídavných prídavných ako dôsledku gramatikalizácie ich menných foriem v tvaroch perfekta a préterita (a ďalších analytických slovesných tvarov) je možné, že tieto tvary v slovenských nárečiach ustupovali vo väčšej miere ako v češtine alebo poľštine (kde tiež ide o ustupujúci slovotvorný typ). O nižšej produktivnosti týchto tvarov svedčí aj materiál zozbieraný pre 3. (slovotvorný) zväzok *Atlasu slovenského jazyka* (1978) – p. napr. mapované výrazy „zdrevenený“ s ojeninými variantmi *zdrevjeňauí*, *zdrevňaly* (mapa č. 316), „skamenený“ s variantom *skameňeli* (mapa č. 317), „zhnitý“ s variantom *hňilí*, *zhňilí* (mapa č. 321), „zostarnutý“ s variantmi *ostareli*, *ostáruí*, *zestarui*, *ostarali*, goralské *zestařaly*, *ostařaly*, ukrajinské *zostari-lyj*, *prestarlij* (mapa č. 324) a ďalšie. Vysvetľovalo by to i Štúrovo uprednostňovanie *n/t*-ových tvarov pred tvarmi *l*-ovými, ktoré chápal ako ekvivalentné a produktívnejšie. Ich pretrvávanie v písaných a spisovných prejavoch mohlo byť dôsledkom predchádzajúceho vplyvu češtiny jednak na formovanie kultúrnych útvarov v predspisovnom období, ako aj jej vplyv na kodifikácie i fungovanie spisovného jazyka v starších i novších dejinách a na reálnu jazykovú prax.

Prípady, ktoré sme naznačili v tejto kapitole – ako problematika participií a prídavných mien s koncovkou *-lý*, vývoj trpných *n/t*-ových prídavných prídavných a ich adjektívizácia, gramatikalizácia tvarov opisného pasíva či rôzne stupne gramatikalizácie, ktoré dosiahli typy posesívnych rezultatívnych konštrukcií – sú osobitnou a určite širšou témou ponúkajúcou priestor na samostatnú gramatickú i lexikálnu diachrónnu analýzu. Podnetom pre aspoň stručné a výberové pripomenutie týchto javov bola skutočnosť, že všetky vstupujú nejakým spôsobom do lexikálnych a gramatických (aj historických) opozícií s nami sledovaným analytickým tvarom préterita a jeho jednotlivými zložkami. No na rozdiel od dnes už gramatikalizovaného a jednoznačne paradigmatického préteritálneho gramatického tvaru nachádzajú sa tieto jednotky na

¹⁸⁴ Na tomto mieste chcem poďakovať doc. PhDr. Mire Nábělkovej, CSc. za mnohé materiály a pramene k problematike výskytu a tiež lingvistického reflexívneho hodnotenia týchto tvarov, na ktoré ma upozornila alebo ich priamo poskytla.

nižšom stupni v procese gramatikalizácie (napr. perfektum II alebo analytické pasívne tvary) alebo boli poznačené gramatikalizačnými procesmi v priebehu formovania préterita. Preto ich vývoj, fungovanie a vnímanie v súčasnom jazyku charakterizuje istá miera dynamiky a variantnosti, ktorú dokážeme sledovať v dostupných pramených databázach i vo vlastnom jazykovom správaní. Preto sú to javy, ktorých skúmanie môže prispieť k pochopeniu dnes už zavŕšených historických jazykových zmien, aj keď – ako sme uviedli v úvode 3. kapitoly – výsledky skúmania ich dynamiky nie je možné mechanicky preniesť na rekonštrukciu starších dynamických javov predpokladaných v priebehu historických jazykových zmien.

NA ZÁVER: PREČO GRAMATIKALIZÁCIA?

„Grammaticalization has to be conceived of as a panchronic process that presents both a diachronic perspective, since it involves change, and a synchronic perspective, since it implies variation that can be described as a system without reference to time“

(Heine – Claudi – Hünnemeyer, 1991, s.261)

Predmetom analýzy predchádzajúcich kapitol bol vznik a postupný vývin praslovanského perfekta od pôvodnej syntaktickej konštrukcie pozostávajúcej z autonómnych lexikálnych jednotiek až po súčasný gramatický tvar všeobecného préterita a jeho variantné podoby v slovenských, a čiastočne aj blízkyh slovanských nárečiach. Teoreticko-metodologickým východiskom analýzy bola teória gramatikalizácie, v ktorej sa gramatikalizácia chápe ako postupný vývin lexikálnych jednotiek na jednotky s abstraktným gramatickým významom, alebo vývin istých gramatických jednotiek na jednotky „viac“ gramatické (p. kap. 1.2). Na záver našej prípadovej rekonštrukcie jedného konkrétneho gramatického tvaru sa nám žiada skonštatovať, že gramatikalizácia NIE JE LEN zmena lexikálnej jednotky na jednotku gramatickú. Gramatikalizácia je predovšetkým dlhý proces pozostávajúci z usúvzťažnených a nadväzujúcich čiastkových procesov, ktorý okrem konkrétnej gramatikalizovanej jednotky motivuje alebo ovplyvňuje množstvo ďalších procesov. Tie sa potom z historickolingvistickej perspektívy javia ako nové a len zdanlivo autonómne jazykové zmeny.

Odhaľovanie týchto čiastkových procesov a súvislostí je možné práve vďaka tomu, že skúmanie jazykových zmien z pohľadu gramatikalizácie sa zameriava na priebeh jazykovej zmeny – na úsek medzi krajnými pólmi, t. j. pôvodným prvkom a jeho reflexom.

No výsledkom skúmania jazykových zmien z aspektu gramatikalizácie nie je len poznanie, že každá jazyková zmena sa realizuje ako postupnosť vzájomne sa podmieňujúcich inovácií a ich replikácií zasahujúcich ďalšie štruktúrne jednotky jazyka. Je to určite aj príspevok k odhaľovaniu samotnej podstaty jazykovej zmeny, dynamickej povahy jazyka a jeho variantnosti. Práve variantnosť – v jej mnohých podobách a prejavoch – sa pri skúmaní priebehu jazykovej zmeny javí ako základný spôsob existencie jazyka. Jazyková zmena na svojom začiatku nevyhnutne vytvára variantnosť a koexistenciu staršej a novej jednotky. Postupné zmeny produktívnosti a frekvencie variantných foriem, prípadne archaizácia jednej z nich, sú obrazom toho, ako človek svojou rečovou aktivitou vytvára a pretvára jazyk.

Variantsnosť jazyka však nie je popretím jeho stability a ani jeho systémového charakteru, lebo ak vďaka variantsnosti v jazyku môžeme istý obsah vyjadriť dvoma alebo viacerými spôsobmi, ekvivalentnosť tohto vzťahu predpokladá spoločný prienik spojený s jazykovou štruktúrou, na pozadí ktorej sa zachováva alebo – častejšie – v rôznej miere modifikuje ekvivalentnosť variantných jednotiek (pripomeňme aspoň ilustračne vznik a neskoršiu produktivnosť perfektových tvarov a ich neskoršie nahrádzanie starších syntetických tvarov aoristu a imperfekta). Obrazne vzťah systému a variantsnosti vystihuje výrok Walta Wolframa: „Ak štruktúra je srdcom jazyka, potom variantsnosť tvorí jeho dušu“¹⁸⁵ (2006, s. 333).

Skúmanie procesualnosti gramatikalizácie ako jazykovej zmeny stiera a relativizuje viaceré dichotomické konštruovania jazyka v lingvistike. Predovšetkým priamo prepája diachroniu, s ktorou sa primárne spája jazyková zmena, a synchroniu s jej prirodzenou dynamikou a variantsnosťou. Umožňuje vidieť podobnosti medzi aktuálne prežívanou a často aj uvedomovanou dynamikou jazyka a zmenami jeho historických foriem. Alebo naopak, poznanie priebehu historických zmien, v ktorom okrem variantsnosti dochádza často k nepravidelnostiam či zdanlivým rozporom, odhaľuje relativnosť v lingvistike ustálených hodnotiacich výrazov ako „správne“ a „nesprávne“, „chyba“, „čistý jazyk“, „kultúra jazyka“, „neporušené nárečie“, „pôvodný stav“, „prirodzený vývin“, „rozvoj jazyka“ či „úpadok jazyka“. Hodnotenia jazyka – či už individuálne alebo lingvistické – vyplývajú z nášho súčasného jazykového povedomia vytváraného na základe vlastných skúseností s jazykom, ktorý používame, prežívame a „cítíme“. Vznikajú na pozadí konvencionalizovaných jazykových ideológií, jazykovej situácie a jazykovej politiky. Ale aj hodnotenia jazyka či dokonca jeho vedomá regulácia sú súčasťou jazykového vývinu, sú jedným z mnohých faktorov, ktoré vstupujú do priebehu jazykových zmien – a robia to s dobrým úmyslom jazyk zlepšovať alebo ho chrániť. S časovým odstupom sa potom stávajú vzácnym svedectvom historickej synchronnej dynamiky jazyka a jeho dobovej reflexie.

Gramatikalizácia ako komplexná jazyková zmena usúvzťažňuje viaceré čiastkové jazykové zmeny zasahujúce jazykové jednotky rôznej povahy, čím otvára hranice tradične vymedzených jazykových rovín a odhaľuje ich kontinuálnu podstatu. Relativizuje príslušnosť jednotiek do tej ktorej roviny, ich miesto a funkciu v jazykovom systéme. O jazykových zmenách, v priebehu ktorých sa jednotky lexikálnej roviny stávajú jednotkami gramatickými, sa v historickej lingvistike hovorilo dávno predtým, ako boli pomenované termínom gramatikalizácia a ako sa vyvinula samotná teória gramatikalizácie. Historickolingvistické rekonštrukcie, komparatívne analýzy či etymologické interpretácie prinášali množstvo dôkazov

¹⁸⁵ „If structure is at the heart of language, then variation defines its soul.“ (sloven. preklad G. M.)

o tom, že gramatické jednotky jazyka sa vyvinuli z nejakých lexikálnych jednotiek. Rozvíjajúca sa teória gramatikalizácie prispela k poznaniu priebehu týchto zmien a ich širších jazykových, kognitívnych a kultúrnych súvislostí, ako aj k rozvoju moderného chápania gramatiky jazyka a jej neostrých hraníc. Pri opise priebehu gramatikalizačnej jazykovej zmeny a pri interpretácii čiastkových procesov však naďalej využíva pojmový aparát starších historickolingvistických opisov, v ktorom sa odráža tradičné stratifikačné vnímanie jazykových rovín a hodnotenie „váhy“ jazykových jednotiek.

Už v synchronných opisoch jazyka sa stretávame s dichotómiou plnovýznamové (autosémantické) a neplnovýznamové (synsémantické) jednotky. V morfológii nachádzame výrazy, ktoré pomenúvajú gramatické jednotky podľa ich funkcie – hovoríme o jednotkách pomocných, o spojkách a predložkách, o gramatických, formových či relačných morfémech. Odzrkadľuje to vnímanie „hodnoty“ „váhy“ jazykových jednotiek na základe ich sémantického obsahu a zrejme to odráža aj prirodzené vnímanie lexikálnych jazykových jednotiek, ktoré sa v jazykovom vedomí priamo spájajú s pojmami, a preto sú viac uvedomované, než jednotky „pomocné“ a „neplno(málo?)významové“. Takéto vnímanie statusu jazykových jednotiek vyplýva z prirodzeného vnímania jazyka ako odrazu reality a z „neviditeľnosti“ všeobecného významu gramatických kategórií: „...významy, ktoré sa gramatikalizujú, prestávajú bezprostredne odrážať realitu...“ (Krupa, 1990, s. 124 an).

Gramatické štruktúry jazyka sa zviditeľňujú až v lingvistických analýzach, no i v nich sa zachováva hierarchické vnímanie statusov jazykových jednotiek. V opise procesu zmeny lexikálnych jednotiek na jednotky gramatické nápadne vystupujú metaforické pomenovania vychádzajúce z konceptu opozície silný – slabý: hovoríme o „oslabovaní“ alebo „vyblednutí“ lexikálneho významu, o fonetickej „redukcii“, sémanticky oslabená jazyková jednotka podlieha „erózii“ a niektorá jej zložka môže dokonca „onemieť“. V medzinárodnej terminológii sa tu zaužívali termíny s predponou de- (vo význame ‚od-, z-‘), ako „desémantizácia“ a „dekategorizácia“, prípadne sa uplatňujú termíny z iných vedných odborov ako „amnézia“ (amnesia) či „opotrebovanie, ošúchanie“ (attrition). Veľmi často hovoríme o „strate“ lexikálneho významu či samostatnosti alebo autonómnosti gramatikalizovanej jednotky. Chápanie štruktúrnej zložitosti jazykových jednotiek vo vertikálnom smere zhora dole vystupuje vo formuláciách, v ktorých prvok „klesol“, „poklesol“ na príponu, koncovku alebo nejaký gramatický tvar; o jednotkách, ktoré pochádzajú z historických a zaniknutých gramatických tvarov sa hovorí, že „ustrnuli“ či „poklesli“ na časticu alebo boli „suspendované“.

Tak aj v reflexívnom lingvistickom uvažovaní lexikálne jednotky, ktoré nadobúdajú nejakú abstraktnú a všeobecnú gramatickú funkciu, „slabnú a klesajú“. A to napriek tomu, že sa tieto jednotky ako indikátory gramatických významov stávajú v komunikácii neporovnateľne frekventovanejšie, omnoho stabilnejšie a pre vyjadrenie daného významu obligatórne.

Gramatikalizované jednotky reprezentujúce koncepty, ktoré sa v jazyku generalizovali v gramatických kategóriách, vstupujú do služieb poriadku – systému – ktorý zabezpečuje funkčnosť a zrozumiteľnosť jazyka a určuje spôsob, akým sa v jazyku zmysluplne prezentuje nejaký obsah. Paradoxne sa stávajú neuvedomovanou a neviditeľnou súčasťou jazyka, ako všetko, čo sa skrýva v základoch nášho vnímania vecí v súvislostiach.

SUMMARY*

The work *Language changes in the historical development of grammatical forms from a grammaticalization perspective (on the example of the development of the Slovak preterit)* [*Jazykové zmeny v historickom vývine gramatických tvarov z aspektu gramatikalizácie (na príklade vývinu slovenského préterita)*] analyzes the emergence of the form and meaning of the Proto-Slavic perfect (perfectum) and its further development into today's general preterit (preteritum) in the Slovak language and its dialects. The analysis is methodologically based on the theory of grammaticalization, but it also integrates results of older historical linguistic studies focused on the development of Slovak and related Slavic languages as well as the results of dialectological investigations. For the analysis we have utilized data from the historical and dialectological archives and published historical and dialectological sources from the historical Slovak-language territory.

In the first chapter, entitled *Language change* [*Jazyková zmena*], we explain our perspective on the study of language change and present the goal of going further behind the traditional description of language change as a pair of two items – the starting point and the end result (A > Z). In our analysis we pay attention to the period between these two “endpoints”, i.e., to the innovation and its replications during the long course of the language change with co-occurring variation (A/B) and a continual succession of partial changes (A > A/B > B/C > ... Z). Moreover, we try to identify related and associated language changes that might have functioned as motivations of the language change or might be influenced by the change in its course. From the broad spectrum of language changes we concentrate on changes concerning the grammatical system of language – above all reanalysis, analogy, and grammaticalization – and related sound changes. As grammaticalization theory has not previously been systematically elaborated in Slovak historical linguistics, at the end of the first chapter we present the basic points and approaches of the theory, following authorities like Bernd Heine, Tania Kuteva, Paul J. Hopper, Elizabeth C. Traugott, Christian Lehmann, William Croft, and many others. We outline the emergence of the theory, theoretical discussions that supported and motivated the development of the theory, and its involvement in pragmatic and cognitive approaches to the study of language. For the case study that follows, we highlight Lehmann's parameters and Croft's phases of the grammaticalization process.

* Za korektúru anglického textu ďakujem docentovi Markovi Richardovi Lauersdorfovi, Ph.D.

I thank Associate Prof. Mark Richard Lauersdorf, Ph.D., for proofreading of the text of Summary.

The second chapter *Grammatical rendering of past events in the Proto-Slavic development of language* [Gramatické stvárnenie minulých dejov v psl. vývine jazyka] provides an outline of the Proto-Slavic system of forms that represent the grammatical rendering of past events within the grammatical category of tense. We characterize the four known grammatical forms – aorist, imperfectum, perfectum, and plusquamperfectum – on the basis of traditional historical linguistic descriptions. The development of the formal structure, meaning, and functions of these forms is very closely related to the aspectual meanings and the emergence of the grammatical category of aspect in the Slavic languages as well as to the category of mood.

Special attention is paid to two cases of variation and change in this system of tenses. First, we analyze the loss of the synthetic past forms – aorist and imperfectum – and its motivations, and the course of their archaization reflected in the decline in frequency, blurring of differences in grammatical meanings of the forms, rise of grammatical homonymy, and substitution of these forms by the new and productive perfect forms. In this work we simply remind the reader that the gradual emergence of the grammatical category of aspect undoubtedly played a very important role in the process of decline of the synthetic forms. But detailed analysis and explanation of this question requires another, separate investigation.

Another case of variation that is a result of ongoing change within the tense system is the development of the forms of the plusquamperfectum. First and older is the reanalysis of the aorist plusquamperfect tense form (*robil*_[‘do’ l-participle] *bych*_[‘be’ 1st pers. sg. aorist] = ‘I had done’) and its semantic and functional development into the conditional grammeme belonging to the grammatical category of mood. A second and later change is the gradual decline of a new plusquamperfect analytic form (*bol som*_[‘be’ 1st pers. sg. perfect/preterit] *robil*_[‘do’ l-participle] = ‘I had been doing’) and its meaning identification with the general preterit during the modern period of Slovak language development. Variation of occurrence is also present and recognizable in contemporary language usage and there are differences also in the metalinguistic interpretations and prescriptive regulation of these forms.

The chapter 3 – *Historical development of the perfect and preterit from a grammaticalization perspective* [Historický vývin perfekta a préterita z aspektu gramatikalizácie] – is the core of the book. It analyzes in detail the emergence of the grammatical meaning and form of the Proto-Slavic perfect and contemporary preterit starting with the reconstruction of the process of grammaticalization of the syntactic verbo-nominal construction consisting of present forms of *be* (*byť*) in the function of copula and the preterit active participle of verbs, also called *l*-participle, during which the construction adopted a grammatical meaning.

L-participles developed from Indo-European deverbal adjectives with the suffix *-l* that had a meaning ‘tendency or propensity to do the activity expressed by the verb’ preserved e. g. in today’s adjectives *ospalý* (sleepy, i.e. ‘tending to sleep’), *dbalý* (‘conscientious, or who tends to be concerned’), etc. So, the connection of

these participles with the copula *be* in the syntactic verbo-nominal constructions expressed some state. These adjectives acquired participial character and like other participles they had two adjective declensions (short/substantival and long/composite) and could take both attributive and predicative position. But their further development was different from the development of other participles as they were gradually integrated into the verb paradigm – which means that the word-formation element *-l-* became a grammatical morpheme of verb declension – as an indicator of past tense. The *l-*participles lost their nominal declension, fossilized in the short/substantival nominative case form, and became part of verb analytic forms (plusquamperfect, perfect, future, and conditional). Also the other part of the construction – the verb *be* – has undergone semantic and functional changes – from the function of copula with the meaning of present tense to a grammatical morpheme (auxiliary) that stands just for the grammeme of person. It usually takes an enclitic position in the phrase.

At the beginning of the grammaticalization of the Proto-Slavic analytic perfect form we presuppose a semantic change – reanalysis – of a resultative meaning ‘state that is a result of some preceding action’ into the ‘action itself that preceded the present state’. This process includes a subjectification connected with the semantic change during which the subject underwent a transposition based on metonymy from the ‘passive bearer of the state’ to the ‘active performer of the action’ and from the ‘objective existence of the present state that is a result of some preceding action’ to the ‘preceding action in the past’ recognized from the speaker’s point of reference. The construction kept its resultative meaning in the Proto-Slavic perfect form but after generalization of its meaning and loss of the synthetic past forms it stands for any aspectual and past types of action.

The grammaticalization of present forms of verb *be* as an auxiliary – accompanied by its desemanticization and decategorization – has reached a higher stage in the West and East Slavic languages where it has lost its resultative and perfective grammatical meaning and kept only the grammatical meaning of person (reflecting also gender and number in its endings). This semantic bleaching enabled the loss of the *be* forms in the third person singular and plural in the West Slavic languages – Slovak, Czech, and Polish – which took place in the period from the 11th to the 16th centuries. In a special subchapter (3.2.2) we deal with the motivations and course of this constructional change and present possible explanations from the points of view of 1) the structural character of the forms in the verb paradigm which, with the zero person marker, analogically correspond with present forms; 2) syntactic and semantic redundancy of the formal representation of the subject – performer of the action; and 3) the cognitive perception of the construction with an auxiliary that represented and preserved its resultative or perfective meaning which was incompatible with the past events in narrative contexts. In our interpretation from the perspective of the theory of grammaticalization all these motivations participated in this complex and

long-term change, i.e., they gradually played a role in the realization of phases and fulfillment of parameters of the grammaticalization process. In the subsequent part (3.2.3) we also draw attention to another analytic form typical for East Slavic languages and dialects in which the forms of auxiliary *be* were replaced by personal pronouns in the whole paradigm. These constructions are also found in East Slovak dialects (*ja*_[1] *robil*_[do' 1-participle] – ‘I did’) where they co-exist with the constructions with the auxiliary (*robil*_[do' 1-participle] *som*_[be' 1st pers. sg.] – ‘I did’).

The construction “personal pronoun + *l*-form of the verb” is the youngest type of analytic construction and it is clearly distinguishable from the older types – 1) the construction of the present form of *be* and the *l*-form in the whole paradigm (including the third person singular and plural), known in the majority of South Slavic languages and dialects and in Sorbian – 2) the very similar type in which the verb *be* dropped out in the third person singular and plural, known in the majority of West Slavic languages and their dialects. The seemingly small difference between these two types is connected with different semantic processes realized in the process of grammaticalization and with the status attained by the verb *be* during this development. In the West Slavic languages the semantic and functional development of the verb *be* has – in the frame of grammaticalization parameters – a higher degree and this former copula and later auxiliary functions only as a person marker. This degree of desemanticization enabled the loss of *be* forms in the third person forms as well as the further development into synthetization of the analytic form, i.e., the fusion of *be* forms standing in an enclitic position with the *l*-forms of the verb or with some other member of the phrase (the first stressed word of the phrase). The process of synthetization is known since the 16th – 17th centuries in Polish. Today’s Polish language has fully paradigmatised synthetic forms where the endings *-em/-m*, *-eś/-ś*, *-śmy*, *-ście* (which originate in personal forms of *be*) are attached to the *l*-forms, having lost the character of preceding enclitics. In the Slovak dialects we have identified and described three types of constructions with the verb *be* changed into a suffix. 1) In the North-Eastern dialects there are suffixes *-m* and *-ś* in the 1st and 2nd person singular (*robilam*_[do' 1st pers.sg. fem. past], *buleś*_[do' 2nd pers.sg. masc. past]), and they – nowadays as an archaic forms – co-exist with the two types of constructions already mentioned before. So there is high functional, semantic, structural, positional, and social variation in the preterit constructions, which is caused by the transitional character of the dialect region. 2) Another type is the ending *-s* in the forms of the 2nd person singular in South West Slovak dialects. 3) Finally, older dialect investigations and descriptions registered forms with ending *-ch* in the 1st pers. sg. preterit. These forms were known in small diasporas and today they are highly archaic and rare. In a special subchapter (3.4.4) we deal with the origin and spread of this ending.

In all three types of suffixation the position of the endings is movable – they are not fixed to the *l*-forms – so we cannot speak about proper synthetic forms like in

Polish. All Slovak suffix forms correspond to the older state in the Polish language and we call this form a synthetized analytic form.

An interesting fact connected with the archaization of the synthetized forms with the ending *-ch*, as well as the endings *-m* and *-š*, is that these forms are historically younger but today they are assumed to be older and archaic, and are associated with the speech of old people. The present day situation in the particular dialects shows a reverse development and productivity of former analytic forms, which is also caused by the prestige of the standard language with its codified analytic type of preterit. This partial reverse development does not contradict the unidirectionality of the grammaticalization process – in our interpretation it is an example of very partial degrammaticalization involving a later stage of the grammaticalization process in which the synthetization has not been completed, the situation is characterized by considerable variability, and the development is affected by language planning factors.

The final chapter of the work – *Desemanticization and decategorization as covert development processes* [*Desémantizácia a dekategoriizácia ako kovertné vývinové procesy*] is focused on two principal changes in the grammaticalization of the perfect and later preterit in Slovak and related West Slavic languages – desemanticization and decategorization – involving both components of the analytic construction as well as the construction as a whole. The clearest way to demonstrate these semantic and functional changes is to compare them with structurally and functionally close items – passive constructions with the preterit passive participle, possessive resultative constructions, and adjectives with a suffix *-l* originating in the former preterit active participle.

In the conclusion of the work we emphasize the necessity of studying historical language changes as gradual and complex processes and of concentrating on their course and variation more than on the final result. This approach opens possibilities to understand also the current dynamism and development of the language we use today, to see the relativeness of dichotomies and constructs like “diachrony” and “synchrony”, “pure” language, “intact” dialect, “natural” language, “correct” language, “mistake”, and many others. And after performing a highly complex analysis of one concrete case of grammaticalization we would emphasize that grammaticalization is not only a development from lexical to grammatical forms, and from grammatical to even more grammatical forms. Grammaticalization is also a long process involving mutually related and subsequent sub-processes that motivates or influences many other processes and changes.

The item that is grammaticalized is often characterized by some “falling” or “de-” values – like as “desemanticization”, “decategorization”, “bleaching”, “erosion”, “fall”, “suspension”, “amnesia”, “attrition”, etc. Also, in our metalinguistic reflexion on language, the items that have acquired some grammatical function get

“down” and “weak” despite the fact that they rise in frequency, stability, and obligatoriness. The grammaticalized items represent concepts that have been generalized in grammatical categories. They entered the service of order – system – that ensures the functionality of the language. Paradoxically they become invisible and unconscious parts of the language – as everything that is hidden at the base of our perception of things in relations.

BIBLIOGRAFIA

- ANDERSEN, Henning: From auxiliary to desinence. In: Historical development of auxiliaries. Eds. M. Haris – P. Ramat. Berlin: Mouton de Gruyter 1987, s. 21 – 51.
- ANDERSEN, Henning: Grammmation, regrammation and degrammation. Tense loss in Russian. In: Diachronica, 2006, roč. 23, č. 2, s. 231 – 258.
- Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá – mapy. Hl. red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s.
- Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť druhá – úvod, komentáre, materiály. Hl. red. J. Štolc. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 200 s.
- Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť prvá – mapy. Hl. red. J. Štolc. Bratislava: Veda 1981. 316 s.
- Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť druhá – úvod, komentáre. Hl. red. J. Štolc. Bratislava: Veda 1978. 192 s.
- Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Časť prvá – mapy. Hl. red. F. Buffa. Bratislava: Veda 1981. 424 s.
- Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Časť druhá – úvod, komentáre, dotazníky, indexy. Hl. red. F. Buffa. Bratislava: Veda 1978. 246 s.
- BARIĆ, Eugenija – LONČARIĆ, Mijo – MALIĆ, Dragica – PAVEŠIĆ, Slavko – PETI, Mirko – ZEČEVIĆ, Vesna – ZNIKA, Marija: Hrvatska gramatika. Zagreb: Školska knjiga 1995. 684 s.
- BARTKO, Ladislav: K charakteristike abovských nářečí. In: Nové obzory 25. Red. I. Michnovič. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1983, s. 253 – 266.
- BARTKO, Ladislav: Abovské a spišské nářečia. In: Studia Academica Slovaca 26. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1997, s. 198 – 204.
- BARTOŠ, František: Dialektologie moravská I. Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské. Brno: Mor. akc. tiskárna – Matice Moravská 1886. 374 s.
- BARTOŠ, František: Dialektologie moravská II. Nářečí hanácké a české. Brno: Mor. akc. tiskárna – Matice Moravská 1895. 525 s.
- BĚLIČ, Jaromír: Nástin české dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 464 s. + 40 s. příloha.
- BĚLIČOVÁ, Helena: Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovan-ských. Praha: Karolinum 1998. 224 s.
- BERNOLÁK, Anton: Slowár slowenský, Češko-Lat'insko-Ňemecko-Uherský. Budae [Budín]: Typogr. Reg. Univers. Hungarie 1825 – 1827.

- BIČOVSKÝ, Jan: Stručná mluvnice praindoevropštiny. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta 2012. 186 s.
- BOČEK, Vít: Praslovanština a jazykový kontakt. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2014. 436 s.
- BOČEK, Vít: Ján Dekan k vývoji jazyků. In: Jazykovedný časopis, 2015, roč. 66, č. 1, s. 5 – 16.
- BODNÁROVÁ, Martina: Osobné zámená ja a on v komunikačných súvislostiach. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 2, (v tlači).
- BORKOVSKIJ, Viktor I. – KUZNECOV, Petr S.: Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR 1963. 512 s.
- BREZA, Edward – TREDER, Jerzy: Gramatyka kaszubska: zarys popularny. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Oddział Miejski w Gdańsku 1981. 185 s.
- BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna 1985. 806 s.
- BUFFA, Ferdinand: Zastarané a zastarávajúce prvky v severošarišskom nárečí. In: Jazykovedný časopis, 1966, roč. 27, č. 2, s. 139 – 147.
- BUFFA, Ferdinand: O archaických a zastaraných slovách a tvaroch v poľštine a slovenčine. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1969, s. 145 – 182.
- BUFFA, Ferdinand: Šarišské nárečia. Bratislava: Veda 1995. 400 s.
- BYBEE, Joan: Language, usage and cognition. Cambridge – New York: Cambridge University Press 2010. 252 s.
- CÁDRA, Janko: Krajomluva. In: Myjava. Zost. J. Bodnár. Nákladom a tlačou kníhtlačiarne D. Pažického na Myjave 1911, s. 276 – 313.
- CAMPBELL, Lyle: What's wrong with grammaticalization? In: Language Sciences 23 (special issue). Ed. L. Campbell. Oxford: Pergamon 2001, č. 2 – 3, s. 113 – 161.
- CAMPBELL, Lyle: Historical linguistics. An introduction. 2. vyd. Edinburgh: Edinburgh University Press – Cambridge, MA: MIT Press 2004. 448 s.
- CAREY, Kathleen: Subjectification and the development of the English perfect. In: Subjectivity and subjectivisation. Linguistic Perspectives. Eds. D. Stein – S. Wright. Cambridge: Cambridge University Press 1995 (2005), s. 83 – 102.
- COMRIE, Bernard: Tense and aspect. In: Syntax: An international handbook of contemporary research. Vol. 2. Eds. J. Jacobs – A. von Stechow – W. Sternefeld – T. Vennemann. Berlin: Mouton de Gruyter 1995, s. 1244 – 1251.
- CROFT, William: Explaining language change. An evolutionary approach. Harlow: Longman 2000. 288 s.
- CROFT, William: Typology. In: The Handbook of Linguistics. Eds. M. Aronoff – J. Rees-Miller. Oxford: Blackwell 2001, s. 337 – 368.
- ČEJKA, Mirek – ŠLOSAR, Dušan – NECHUTOVÁ, Jana: Gramatika česká Jana Blahoslava. Brno: Masarykova univerzita v Brně 1991. 429 s.
- Český jazykový atlas 4. Zost. J. Balhar a kol. Praha: Academia 2002. 628 s.

- DAHL, Östen: Definite articles in Scandinavian: Competing grammaticalization processes in standard and non-standard varieties. In: *Dialectology Meets Typology: Dialect Grammar from a Cross-linguistic Perspective*. Ed. B. Kortmann. Berlin: Mouton de Gruyter 2004, s. 147 – 180.
- DAHL, Östen: Grammaticalization and linguistic complexity. In: *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Eds. H. Narrog – B. Heine. Oxford: Oxford University Press 2011, s. 153 – 162.
- DAMBORSKÝ, Jan: Participium I-ové ve slovanštině. *Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego* 15. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967. 172 s.
- DECAUX, Étienne: *Morphologie des enclitiques polonaises*. Paris: Institut d'Études Slaves 1955 (citované podľa Andersen, 1987).
- DICKEY, Stephen M.: See, now they vanish: Third-person perfect auxiliaries in Old and Middle Czech. In: *Journal of Slavic Linguistics*, 2013, roč. 21, č. 1, s. 77 – 121.
- DIEWALD, Gabriele: On some problem areas in grammaticalization studies. In: *Grammaticalization. Current Views and Issues*. Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010, s. 17 – 50.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna – DUBISZ, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Wydanie III, dodruk II. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2015. 580 s.
- DOLEŽAL, Pavol: *Grammatica Slavico-Bohemica.Posonii: Typis Royerianis* 1746. 321 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny. In: *Slovenská reč*, 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.
- DOLNÍK, Juraj a kol.: *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 2010. 464 s.
- DOLNÍK, Juraj: Spôsoby existencie morfológie. In: *Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Eds. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2011. s. 71 – 77.
- DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. 2. dopl. a uprav. vyd. Bratislava: Veda 2013. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Prírodnosť vo vývine jazyka*. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prírodný vývin jazyka a jazykové kontakty*. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda 2015, s. 27 – 36.
- DORUĽA, Ján: Niekoľko archívnych dokumentov z východného Slovenska. In: *Jazykovedné štúdie VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 179 – 197.

- DORULA, Ján: O používaní poľštiny v písomnostiach zo 16. storočia na východnom Slovensku. In: Jazykovedné štúdie IX. Dejiny a dialektológia. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, s. 49 – 77.
- DOSTÁL, Antonín: Některé otázky vývoje slovanské konjugace a jejich řešení s hlediska vývojové gramatické stavby slovanských jazyků. In: Slavia. Časopis pro slovanskou filologii, 1953, roč. 22, č. 2 – 3, s. 267 – 275.
- DOSTÁL, Antonín: Studie o vidovém systému v staroslověněštině, Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1954. 681 s.
- DOSTÁL, Antonín: Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 2. část: Časování. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1967. 225 s.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Odras slovensko-poľských kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava: Veda 1993. 176 s.
- DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s. Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 520 s.
- FEDÁK, Ján: Zo šarišského časovania. In: Sborník matice slovenskej. Časť prvá – Jazykoveda. 14, 1936, 87 – 97.
- FERENČÍKOVÁ, Adriana: Časové podradňovacie súvetia v slovenských nárečiach. Bratislava: Veda 1986. 136 s. + 1 príl.
- FERENČÍKOVÁ, Adriana: Typy podradňovacích súvetí s podmienkovým vzťahom viet v slovenských nárečiach z porovnávacieho hľadiska. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 3, s. 143 – 157.
- FISCHER, Olga: An analogical approach to grammaticalization. In: Grammaticalization. Current Views and Issues. Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010, s. 181 – 219.
- FISCHER, Olga: Grammaticalization as analogically driven change. In: The Oxford Handbook of Grammaticalization. Eds. H. Narrog – B. Heine. Oxford: Oxford University Press 2011, s. 31 – 42.
- GABELENTZ, Georg von der: Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bisherigen Ergebnisse. Leipzig: Weigel 1891 (citované podľa Hopper – Traugott, 2003).
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba. Red. úprava F. Trávníček. 2. vyd. Praha: Academia 2007. 766 s.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 2. Časování. 2. opravené vyd. Praha: Česká grafická akc. společnost Unie 1909. 544 s.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. Díl I [A-J]. 2. vyd. [on-line]. Praha: Academia, nakladatelství ČSAV 1970. Verze 0.4.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na <http://vokabular.ujc.cas.cz> [citované dňa 17. 5. 2016]
- GIGER, Markus: Ireverzibilita výsledných stavů jako faktor při interpretaci slovenských časových souvětí. In: Varia VI. Zost. M. Nábělková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997, s. 106 – 118.

- GIGER, Markus: Syntaktické modelovanie slovenských posesívnych rezultatívnych konštrukcií v rámci dependenčnej gramatiky. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 18 – 26.
- GIGER, Markus: Die Grammatikalisierung des Rezipientenpassivs im Tschechischen, Slowakischen und Sorbischen. In: Contributions suisses au XIIIe congrès mondial des slavistes à Ljubljana, août 2003. Ed. P. Sériot. Bern etc. 2003, s. 79 – 102.
- GIGER, Markus: Recipientné pasívum v slovenčine. In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, č. 1, s. 37 – 43.
- GIGER, Markus: On delimitation of analytic verbal forms (on the basis of three West Slavic constructions). *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, 2006a, roč. 75. č. 4, s. 359 – 371.
- GIGER, Markus: Prospektívna konštrukcia ísť + infinitív. In: Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli. Eds. M. Sokolová – M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006b. s. 103 – 113.
- GIGER, Markus: Typ šel jest, šli sú v slovenčine a češtine 16. – 18. storočia. In: Česko-slovenská súčasnosť a česká slovakistika. Eds. M. Nábělková – J. Pátková. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta 2006c, s. 189 – 201.
- GIGER, Markus: Resultativum. In: Kapitoly z české gramatiky. Ed. F. Štícha. Praha: Academia 2011, s. 857 – 882.
- GIGER, Markus: The „recipient passive“ in West Slavic: A calque from German and its grammaticalization. In: Grammatical Replication and Borrowability in Language Contact. Eds. B. Wiemer – B. Wälchli – B. Hansen. Berlin/Boston Walter de Gruyter GmbH & Co. KG 2012, s. 559 – 588.
- GIGER-SITÁROVÁ, Miriam: Lexika a štýl administratívno-právnych textov zo 16.–18. storočia. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2004. Ne publikovaná dizertačná práca.
- GIVÓN, T.: Historical syntax and synchronic morphology: An archaeologist's field trip. In: Chicago Linguistics Society 7. Chicago: University of Chicago 1971, s. 394 – 415 (citované podľa Hopper – Traugott, 2003).
- GIVÓN, T.: On understanding grammar. New York: Academic Press 1979 (citované podľa Lehmann, 2002).
- Grammaticalization and Language Change: New reflections. (Studies in Language Companion Series 130). Eds. K. Davidse – T. Breban – L. Brems – T. Mortelmans. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2012. 342 s.
- Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages: Proceedings from the 36th Meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic languages of the International Committee of Slavists. (Die Welt der Slaven). Eds. M. Nomachi – A. Danylenko – P. Piper. München – Berlin – Washington/DC: Verlag Otto Sagner 2014. 436 s.

- Grammaticalization in Slavic Languages. From Areal and Typological Perspectives. 2. opravené a rozšírené vyd. Ed. M. Nomachi. Sapporo: Slavic Research Center, Hokaido University 2010. 132 s.
- Grammaticalization. Current Views and Issues (Studies in Language. Companion Series 119). Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010. 379 s.
- Grammaticalization: A critical assessment. (Special issue of Language Sciences 23). Ed. L. Campbell. Oxford: Pergamon 2001, č. 2 – 3, 360 s.
- GREENBERG, Joseph H.: Some universals of language with particular reference to the order of meaningful elements. In: Language Universals, with Special Reference to Feature Hierarchies. 2. vyd. Ed. J. Greenberg. The Hague: Mouton 1966, 73 – 113 (citované podľa Pustet, 2009).
- HABOVŠTIAK, Anton: Oravské nárečia. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s. + 38 máp.
- HANSEN, Björn: Ako merat' geografickú konvergenciu jazykov: prípadová štúdia gramatikalizácie v dôsledku jazykového kontaktu v nemecko-maďarsko-slovenskej oblasti. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 2, s. 81 – 98.
- HANSEN, Björn: The German Modal Verb müssen and the Slavonic Languages – The Reconstruction of a Success Story. In: Scando-Slavica Tomus 2000. 46, s. 77 – 92.
- HARRIS, Alice C. – CAMPBELL, Lyle: Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge Studies in Linguistics 74. Cambridge: Cambridge University Press 1995. 488 s.
- HASPELMATH, Martin – SIMS, Andrea D.: O čem je morfolgie. Praha: Karolinum 2015. 378 s. Preklad z angl. originálu Understanding morphology. 2. vyd. Londýn: Hodder Education 2010. Preklad Aleš Klégr a Kateřina Vašků.
- HASPELMATH, Martin: Does grammaticalization need reanalysis? In: Studies in Language, 1998, roč. 22, s. 49 – 85 (citované podľa Croft, 2001).
- HATTALA, Martin: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť 1864 (citované podľa Vážný, 1926).
- HAUSENBLAS, Karel: Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. In: Naše řeč, 1963, roč. 46, č. 1, s. 13 – 28.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Genera verbi v slovanských jazycích. (Rozpravy Král. čes. spol. nauk, tř. fil.-hist.-jazykozp. VIII, č. II), Praha, I. díl 1928, II. díl 1937 (citované podľa Dostál, 1953).
- HEINE, Bernd: Grammaticalization. In: The Handbuch of Historical Linguistics. Eds. B. D. Joseph, R. D. Janda. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 2003. s. 575 – 601.
- HEINE, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünemeyer, Friederike: Grammaticalization: a conceptual framework. Chicago: University of Chicago Press 1991. 318 s. (citované podľa Croft, 2000).

- HEINE, Bernd – KUTEVA, Tania: *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press 2004. 388 s.
- HEINE, Bernd – KUTEVA, Tania: *Language contact and grammatical change*. Cambridge: Cambridge University Press 2005. 308 s.
- HILL, Eugen: Inheritance and secondary similarities in the inflectional morphology of Baltic and Slavic. In: *Baltai ir Slavai: Dvasinių kultūrų sankirtos*. Eds. T. Cijvan – M. Zavjalova – A. Judžentis. Vilnius: Versmė 2014. s. 177 – 195.
- Historický slovník slovenského jazyka. Red. M. Majtán a kol. Bratislava: Veda – 1991 (1. zv. A – J), 1992 (2. zv. K – N), 1994 (3. zv. O – P (pochytka)), 1995 (4. zv. P (poihrať sa – pytlovať)), 2000 (5. zv. R – Š), 2005 (6. zv. T – V), 2008 (7. zv. Z – Ž. Dodatky).
- HOPPER, Paul J. – TRAUGOTT, Elizabeth Closs: *Grammaticalization*. Cambridge Textbooks in Linguistics. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press 2003. 276 s.
- HORÁK, Gejza: *Nárečie Pohorelej*. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1955. 250 s.
- HORÁK, Gejza: *Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie*. Bratislava: Veda 1993. 173 s.
- HORÁLEK, Karel: K otázke významu stsl. préterit. In: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, 1947 – 1948, roč. 18, č. 3, s. 269 – 289.
- HORÁLEK, Karel: *Úvod do studia slovanských jazyků*. 2. dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962. 535 s.
- HORECKÝ, Ján: K otázke gramatických časov v spisovnej slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1947-48, roč. 13, č. 9-10, s. 261 – 268.
- HORECKÝ, Ján: Prídavné mená na -lý. In: *Kultúra slova*, 1995, roč. 29, č. 6, s. 338 – 342.
- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1989. 440 s.
- HORVÁTH, Pavol: *Listy poddaných*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955. 375 s.
- HUJER, Oldřich: *Československá vlastivěda. Díl 3. Jazyk*. Red.: O. Hujer. Praha: Sfinx 1934. 628 s.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: über das Entstehen der grammatikalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. Berlin: *Abhandlungen der Königlischen Akademie der Wissenschaften* 1825, s. 401 – 430 (citované podľa Hopper – Traugott, 2003).
- CHABURGAJEV, Grigorij: *Očerki istoričeskoj morfologii russkogo jazyka. Imena*. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moskva 1990. 296 s.
- IVANOV, Valerij V.: *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: Posveščenie 1983. 400 s.
- IVANOVÁ, Martina: *Valencia statických slovíes*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2006. 273 s.

- IVANOVÁ, Martina: Status modálnych relátorov v slovenčine ako výsledok gramatikalizačných a degramatikalizačných procesov. In: *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Ed. M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009. s. 152 – 170.
- IVANOVÁ, Martina – SOKOLOVÁ, Miloslava – KYSEĽOVÁ, Miroslava – PEROVSKÁ, Veronika: Valenčný slovník slovenských slovíes na korpusovom základe. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014. 534 s.
- JAKOBSON, Roman: Zur Struktur des russischen Verbums. In: Roman Jakobson: *Selected writings II. Word and Language*. The Hague – Paris: Mouton 1971, s. 3 – 15. [Geschrieben in Prag, 1931, für Charisteria Gvilelmo Mathesio quinqvagenario a discipulis et Circuli Lingvistici Pragensis sodalibus oblata (Pragae, 1932).]
- JANOČKOVÁ, Nicol: Slovtvorné a sémantické súvislosti slovesného vidu v slovenčine (K štatútu slovesného vidu v slovenčine). In: *Slovenská reč*, 2004, roč. 69, 2, s. 65 – 84.
- JANOČKOVÁ, Nicol: Sloveso a zmysly – slovtvorba a vidotvorba. Bratislava: Veda 2014. 248 s.
- JÁNOŠÍK, Anton: Zo školskej slovenčiny. In: *Slovenská reč*, 1936/37, roč. 5, č. 5 – 6, s. 133 – 141.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Problém vymedzenia kolokácií. In: *Jazykovedný časopis*, 2007, roč. 58, č. 2, s. 81 – 102.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Vidová opozícia a vidová korelácia v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, 2013, roč. 64, č. 1, s. 5 – 47.
- JOSEPH, Brian D.: Is there such a thing as 'grammaticalization'? In: *Language Sciences* 23. 2001, s. 163 – 186.
- KÁŠOVÁ, Martina – RABATINOVÁ, Slavomíra: Výskum kondicionálu prézenta. In: *Sondy do morfosyntaktického výskumu slovenčiny na korpusovom materiáli*. Eds. M. Sokolová – M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006. s. 40 – 60.
- KELLNER, Adolf: Nářečí severozápadního Šariše. In: *Sborník Matice slovenskej*, 1938-39, roč. XVI-XVII, č. 1-2, s. 35 – 49.
- KESSELOVÁ, Jana: Komunikačno-pragmatický status osobných zámen v súčasnej hovorenej komunikácii. In: *Slovenská reč*, 2005, roč. 70, č. 3, s. 129 – 141.
- KLEMENSIEWICZ, Zenon – Lehr-Spławiński, Tadeusz – Urbańczyk, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1955. 596 s.
- KNIEZSA, István: *Stredoveké české listiny*. Budapešť: Akadémiai Kiadó 1952. 205 s.
- KOPECKÁ, Martina: Návrhy na klasifikáciu slovenských slovíes a ustaľovanie slovesných tvarov v prvej polovici 20. storočia. In: *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda 2015. s. 551 – 566.

- KOPEČNÝ, František: Povaha českého praeterita. In Naše řeč, 1950, roč. 34, č. 5 – 6, s. 85 – 89.
- KOPEČNÝ, František: Ještě k opisnému préteritu v češtině (Odpověď akademiku Trávníčkovi). In: Slovo a slovesnost, 1958, roč. 19, č. 4, s. 277 – 282.
- KOPEČNÝ, František a kol.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Praha: Academia 1980. 784 s.
- KOSEK, Pavel: Vývoj slovosledných vlastností auxiliáru préterita ve starší češtině. In: Gramatika a korpus 2012. 4. mezinárodní konference – Grammar and corpora 2012. Dostupné na: <http://www.ujc.cas.cz/miranda2/export/sitesavcr/ujc/veda-vyzkum/vyzkum/gramatika-a-korpus/proceedings-2012/konferencni-prispevky/KosekPavel.pdf>
- KOSEK, Pavel: Historická mluvnice češtiny I. Brno: Masarykova univerzita 2014. 211 s.
- KOSEK, Pavel: Slovosled auxiliáru préterita v českých raně novověkých biblích. In: Linguistica Brunensia, 2015, roč. 63, č. 2, s. 109 – 124.
- KOUTSOUDAS, Andreas: The morpheme reconsidered. In: International Journal of American Linguistics, 1963, roč. 29, č. 2, s. 160 – 170 (citované podľa Krupa, 1964).
- KOVÁČOVÁ, Viera: Sotácke nárečia severovýchodného Zemplína z aspektu petrifikácie a nivelizácie. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku 2010. 176 s.
- KOVÁČOVÁ, Viera: Z problematiky archaizmov v slovenských nárečiach (s osobitným zreteľom na sotácke nárečia severovýchodného Zemplína). Ružomberok: Verbum – vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku 2015. 174 s.
- KOWALSKA, Alina: Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w języku polskim. Katowice: Uniwersytet Śląski 1976. 164 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Najstaršia perecká kniha mesta Trnavy. In: Jazykovedné štúdie VI. Štúdie a pramene k dejinám jazyka slovenskej národnosti. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961, s. 41 – 65.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s.
- KRANICH, Svenja: Grammaticalization, subjectification and objectification. In: Grammaticalization. Current Views and Issues. Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010, s. 101 – 121.

- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda 2003. 985 s.
- KRUPA, Viktor: Stavové perfektum v slovenčine. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Philologica* 11 – 12, 1959 – 1960. Red. E. Pauliny. Bratislava: SPN 1962, s. 47 – 56.
- KRUPA, Viktor: Morféma ako lingvistická jednotka. In: *Jazykovedný časopis*, 1964, roč. 15, č. 1, s. 21 – 26.
- KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: Veda – vydavateľstvo SAV 1980. 168 s.
- KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 184 s.
- KURYŁOWICZ, Jerzy: The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 1965, roč. 51, s. 55 – 71.
- KURZ, Josef: Josefa Dobrovského Základy vědeckého studia církevněslovanského jazyka. In: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, 1954, roč. 23, č. 2, s. 111 – 134.
- KURZ, Josef: K otázce doby vzniku slovanských adjektiv složených a jejich původního významu. In: *Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Ed. V. Machek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958, 211 – 219.
- KUTEVA, Tania – HEINE, Bernd: On the explanatory value of grammaticalization. In: *Linguistic Universals and Language Change*. Ed. J. Good. Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 215 – 230.
- KYSEĽOVÁ, Miroslava: Verbálne participiá a adjektíva tvorené koncovkou -lý v slovenčine, češtine a poľštine (vývoj a súčasné tendencie). In: *Prolínání slovanských prostředí*. Eds. M. Černý – K. Kedron – M. Příhoda. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze – Červený Kostelec: Pavel Mervart 2012, s. 259 – 267.
- KYSEĽOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina: Sloveso vo svetle kognitívnej gramatiky. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 248 s.
- LAMPRECHT, Arnošt: *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně 1987. 200 s.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1986. 424 s.
- LANGACKER, Ronald W.: Syntactic reanalysis. In: *Mechanisms of Syntactic Change*. Ed. Charles N. Li. Austin: University of Texas Press 1977, s. 57 – 139.
- LANGACKER, Ronald W.: *Concept, image, and symbol*. Berlin: Mouton de Gruyter 1990 (citované podľa Dickey, 2013).
- LASS, Roger: *Historical linguistics and language change*. Cambridge: Cambridge University Press 1997. 423 s.
- LAUERSDORF, Mark Richard: *The Morphology of 16th-Century Slovak Administrative-Legal Texts and the Question of Diglossia in Pre-Codification Slovakia*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner 2010. 294 s.

- LEHMANN, Christian: Thoughts on grammaticalization, 2nd rev. ed. (Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt 9). Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität 2002. 172 s.
- LIFANOV, Konstantin: Debogemizacia slovacckogo literaturnogo jazyka v XX. veke kak prodolženie processov dokodifikacionnogo perioda. In: Jezikovna predanost. Jubilejni zbornik akad. prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici. (Zora 44) Eds. M. Jesenšek – Z. Zorko. Maribor: Slavistično društvo – Ljubljana: SAZU 2006, s. 234 – 245.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. (fotoreprint) Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997. 868 s.
- MARSINOVÁ, Marta: Sémantický rozbor sponových sloviess. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1, s. 51 – 54.
- MEILLET, Antoine: L'évolution des formes grammaticales. Scientia (Rivista di Scienza) 12, 1912, č. 26, 6. Reprint in: Meillet Antoine: Linguistique historique et linguistique générale. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris 8). Paris: Champion 1958, s. 130 – 148 (citované podľa Hopper – Traugott, 2003).
- MEILLET, Antoine – VAILLANT, André: Grammaire de la langue serbocroate. Paríž 1924 (citované podľa Horálek, 1962).
- MENGDEN, Ferdinand von – SIMON, Horst J.: What is it then, this Grammaticalization? In: Folia Linguistica, 2014, roč. 48, č. 2, s. 347 – 360. DOI: 10.1515/flin.2014.012
- MIHÁL, Ján: Slovenská gramatika s cvičeniami pre I. a II. triedu slovenských gymnázií. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1943. 300, /4/ s.
- MISTRÍK, Jozef: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 276, /4/ s.
- MLACEK, Jozef: Elipsa slovesa byť v slovenskej próze. In: Jazykovedný zborník venovaný prof. PhDr. Štefanovi Tóvikovi, CSc., k šesťdesiatym narodeninám. Red. P. Buganič et al. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 211 – 218.
- Morfológia slovenského jazyka. Ved. red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- MOTYL, Agnieszka: Normalizacja fleksji werbalnej w zakresie kategorii czasu w dobie średniopolskiej. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2014. 326 s.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Nárečia a spisovný jazyk v bežnej hovorenej komunikácii obyvateľov Gelnice. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2006. 242 s. Nepublikovaná dizertačná práca.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Variantnosť v procese jazykovej zmeny. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach II. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2007, s. 363 – 369.

- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Případy gramatikalizácie vo vývine slovenského jazyka. In: Jazykovedný časopis, 2009, roč. 60, č. 2, s. 131 – 144.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: The category of definiteness in relation to the lexical and grammatical development of the Slovak language. In: Theory and Empiricism in Slavonic Diachronic Linguistics. Eds. I. Janyšková – H. Karlíková. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2012, s. 423 – 433.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Variantnosť výsledkov gramatikalizačných procesov vo vývine psl. perfekta v slovenských nárečiach. In: Philologica 72. Slovo a tvar v štruktúre a v komunikácii. Eds. G. Múcsková – K. Muziková – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského 2013. s. 69 – 80.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela – MUZIKOVÁ, Katarína – WAMBACH, Viera: Praktická dialektológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2012. 138 s.
- MUZIKOVÁ, Katarína: Jazyková situácia na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia z pohľadu S. Czambela. (v tlači)
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: The case of Czech-Slovak language contact and contact-induced phenomena. In: Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity. Eds. J. Besters-Dilger – C. Dermarkar – S. Pfänder – A. Rabus. Berlin: Walter de Gruyter 2014, s. 61 – 92.
- NÁČEVA-MARVANOVÁ, M.: Perfektum v současné češtině. Studie z korpusové lingvistiky, 11. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK – Nakladatelství Lidové noviny 2010. 226 s.
- NAGÓRKO, Alicja: Podręczna gramatyka języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2012. 336 s.
- NEĎALKOV, Vladimír P.: Tipologija rezultatívnych konstrukcij. Leningrad: Nauka 1983 (citované podľa Giger, 1997, 2000).
- NEDJALKOV [=Neďalkov], Vladimír P. – JAXONTOV [=Jachontov], Sergej J.: The typology of resultative constructions. In: Typology of Resultative Constructions. Ed. V. P. Neďalkov. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1988, s. 3 – 63 (citované podľa Giger, 1997, 2000).
- NĚMEC, Igor: Geneze slovanského systému vidového. Praha 1958. 114 s.
- NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Studie a práce lingvistické 7. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1968. 194 s.
- New Directions in Grammaticalization Research (Studies in Language Companion Series 166). Eds. A. D. M. Smith – G. Trousdale – R. WALTEREIT. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2015. 302 s.
- NEWMEYER, Frederick J.: Language form and language function. Cambridge, MA: MIT Press 1998. 428 s. (citované podľa Mengden – Simon, 2014).
- NOMACHI, Motoki: On the Kashubian past tense form jô běł ‘I was’ from a language-contact perspective. In: Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages. Eds. M. Nomachi – A. Danylenko – P. Piper. München – Berlin – Washington/D.C.: Verlag Otto Sagner 2014. s. 218 – 239.

- NORDE, Muriel: Degrammaticalization. Three common controversies. In: Grammaticalization. Current Views and Issues. Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010, s. 123 – 150.
- NOVÁK, Ľudovít: Oravská listina z r. 1574. S prílohou faksimile. In: Sborník Matice slovenskej, 1937, roč. XV, s. 172 – 179.
- NOVÁK, Ľudovít: Juhočeské michme to vyskúmali paralela k préteritu volalach? In: Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka. Ed. V. Machek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 233 – 240.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Horák, G.: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. (rec.) In: Jazykovedný časopis, 1995, roč. 46, č. 1, s. 46 – 48.
- ONDRUŠ, Šimon: Pôvod slovesa vravieť. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, č. 5, s. 273 – 284.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Predminulý čas v slovenčine. In: Slovenská reč, 1947—48, roč. 13, č. 7-8, s. 223 – 227.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Znova o predminulom čase v slovenčine. In: Slovenská reč, 1947-48, roč. 13, č. 9-10, s. 268 – 272.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Gemerský nárečový slovník. Bratislava: Vydavateľstvo Osveta 1982. 424 s.
- PALKOVIČ, Juraj: Obrana vzdělané Slowenčiny. In: Tatranka, 1846, s. 49 – 85.
- PALKOVIČ, Konštantín: Záhorácky slovník. Bratislava: Hevi 1997. 276 s.
- PASTRNEK, František: Študovanie slovenčiny. In: Slovenské pohľady, 1893, roč. 13, č. 4. s. 237 – 245.
- PASTRNEK, František: Študovanie slovenčiny. In: Slovenské pohľady 1894, roč. 14, č. 2, s. 126 – 130.
- PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdiá lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 114 s.
- PAULINY, Eugen: Nárečie zátopových osád na hornej Orave. Martin: Matica slovenská 1947. 127, /3/ s.
- PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- PAULINY, Eugen: Vývin opisného pasíva v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava: Veda 1977, s. 225 – 230.
- PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s.
- PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583, /13/ s.
- PECIAR, Štefan: Prídavné mená na -lý. In: Slovenská reč, 1946, roč. 12, č. 1 – 2, s. 64 – 65.

- PECIAR, Štefan: Problematika morfológického členenia slovesných tvarov v slovanských jazykoch. In: *Slavia*. Časopis pro slovanskou filologii, 1953, roč. 22, č. 2 – 3, s. 276 – 285.
- PECIAR, Štefan: Aký postoj zaujať k prídavnému menu okázalý? In: *Kultúra slova*, 1980, roč. 14, č. 3, s. 74 – 77.
- PETR, Jan: *Základy slavistiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1984. 144 s.
- Pramene k dejinám slovenčiny. Zost. M. Majtán – J. Skladaná. Bratislava: Veda 1992. 400 s. + 24 s.
- Pramene k dejinám slovenčiny. 2. Zost. T. Laliková – M. Majtán. Bratislava: Veda 2002. 276 s.
- Pramene k dejinám slovenčiny. 3. Zost. R. Kuchar – I. Valentová. Bratislava: Veda 2008. 263 + 32 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 4. nezmenené vyd. Bratislava: Veda 2013. 592 s.
- Próza českého stredoveku. Eds. J. Kolár – M. Nedědová. Praha: Odeon 1983 (citované podľa Dickey, 2013).
- PUSTET, Regina: On the correlation between discourse frequency and structural complexity in markedness theory. In: *Discours* 5, 2009, *Varia*. Dostupné na: <http://discours.revues.org/7683>. [citované 2.2.2016]
- RAMOVŠ, Fran: *Morfologija slovenskega jezika*. Ljubljana: Univezitetna študijska komisija 1952. 170 s.
- Refining grammaticalization. Special issue of *Folia Linguistica*. *Acta Societatis linguisticae Europaeae*. 2014, roč. 48, č. 2.
- REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001. 752 s.
- REJZEK, Jiří: *Lidová etymologie v češtině*. Praha: Karolinum 2009. 146 s.
- RIPKA, Ivor: *Aspekty slovenskej dialektológie*. Prešov: Prešovská univerzita – Fakulta humanitných a prírodných vied 2002. 114 s.
- RUŽIČKA, Jozef: Sporné otázky slovenskej morfológie. In: *Slovenská reč*, 1956, roč. 21, s. 3 – 19.
- RÝZKOVÁ, Anna: Vplyv kolonizácií na formovanie fonologického systému myjavsko-brezovských nárečí. In: *Jazykovedné štúdie* 18. *Z dejín slovenského jazyka*. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1983, s. 5 – 20.
- SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 253 s.
- SEDLÁKOVÁ, Marianna – BILSKÝ, Jozef: Nárečie bardejovskej Dlhej Lúky po viac ako polstoročí od výskumu F. Buffu. In: *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. *Jazykovedné štúdie* XXXII. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda 2015, s. 238 – 244.
- SEJÁKOVÁ, Jana: *Adjektivizácia n-/t-ových prídavných v podstatných menách v súčasnej slovenčine*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1995. Nepublikovaná dizertačná práca.

- SŁAWSKI, Franciszek: Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. In: Słownik prasłowiański. I. Wrocław etc.: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1974. s. 43 – 141.
- SŁOŃSKI, Stanisław: Tak zwane perfekum w językach słowiańskich. *Prace filologiczne X*, Warszawa 1926, s. 1 – 33 (citované podľa Weingart, 1938).
- Slovenskije národňje noviny, 1845, roč. 1, č. 34, s. 133.
- Slovenský národný korpus – prim-6.0-public-all. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk/>
- Slovník slovenského jazyka. Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV – 1959 (1. zv. A – K), 1960 (2. zv. L – O), 1963 (3. zv. P – R), 1964 (4. zv. S – U), 1965 (5. zv. V – Ž), 1968 (6. zv. Doplnky – dodatky).
- Slovník slovenských nářečí. Red. I. Ripka (1. zv.); A. Ferencíková – I. Ripka (2. zv.). Bratislava: Veda – 1994 (1. zv. A – K), 2006 (2. zv. L – P (povzchádzať)).
- Slovník súčasného slovenského jazyka. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová (1., 2. zv.) A. Jarošová (3. zv.). Bratislava: Veda – 2006 (1. zv. A – G), 2011 (2. zv. H – L), 2015 (3. zv. M – N).
- SMATANA, Miloslav – BALLEKOVÁ, Katarína – HLÔŠKOVÁ, Hana – HOLEC, Roman: Rozpamätávanie. Prvá svetová vojna jazykom prastarých otcov a materí. Eds. M. Smatana – K. Balleková – M. Kopecká – D. Šimunová. Bratislava: Veda 2015. 260 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Sémantika slovesa a slovesný rod. Bratislava: Veda 1993. 110 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Verbálny aspekt v slovenčine – bilancia doterajšieho výskumu. Sémantika slovesa a aspektové formy. In: *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Ed. M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2009, s. 6 – 37. Elektronická publikácia. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/index.html>.
- SOKOLOVÁ Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Veda 2014. 320 s.
- STANISLAV, Ján: Vážný, O dialektických tvaroch slovenských na -ch. Mnéma. Sborník vydaný na pamäť čtyřicátiletého učiteľského pôsobení prof. Josefa Zubatého na universitě Karlově 1885-1925. Praha 1926, s. 329-338. (ref.) In: Bratislava, 1927, roč. 1, s. 308 – 309.
- STANISLAV, Ján: Liptovské nářečia. Les dialectes du pays de Liptov (Slovequie). Turč. Sv. Martin: Matica slovenská 1932. 564 s. + 12 máp.
- STANISLAV, Ján: Zo vzťahov medzi Slováckmi a východnými Slovanmi v stredoveku. In: *Jazykovedné štúdie IX. Dejiny a dialektológia*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, s. 18 – 48.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. 1. Úvod a hláskoslovie. 3. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967a. 707 + 27. s.

- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka 2. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967b. 744 s.
- STANISLAV, Ján: Starosloviensky jazyk. 2. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 320 s.
- Staré písenné památky žen a dcer českých. Ed. F. Dvorský. Praha: V komisi knihkupectví F. Řivnáče 1869 (citované podľa Dickey, 2013).
- STIEBER, Zdzisław: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1979. 268 s.
- Studies on grammaticalization (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 205). Eds. E. Verhoeven – S. Skopeteas – Y. Shin – Y. Nishina – J. Helmbrecht. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG 2008. 334 s.
- SUCHÝ, Kamil: -ch minulého času slovenských slovies. In: Mladé Slovensko II, 1920, s. 34 – 35 (citované podľa Vážný, 1926).
- Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. nezm. vyd. Bratislava: Veda 2004. 998 s.
- ŠIMKOVÁ, Mária: Tzv. gramatické slová v morfológii a v syntaxi. In: Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2003, s. 233 – 239.
- ŠTÍCHA, František: Predikativní status konstrukcí s n/t-ovými participii ve staré češtině. In: Slavia. Časopis pro slovanskou filologii, 1986a, roč. 55, č. 4, s. 384 – 390.
- ŠTÍCHA, František: Systémový a funkční status konstrukcí s n/t-ovými participii v současné češtině. In: Slovo a slovesnost 47, 1986b, s. 177 – 185.
- ŠTÍCHA, František: Pasivum, reflexivní deagentiv a implicitní deagentiv. In: Kapitoly z české gramatiky. Ed. F. Štícha. Praha: Academia 2011. s. 809 – 856.
- ŠTÍCHA, František a kol.: Akademická gramatika spisovné češtiny. Praha: Academia 2013. 974 s.
- ŠTOLC, Jozef: Niektoré zvláštnosti spišských slovies. In: Bratislava 1935, roč. 9, s. 379 – 388.
- ŠTOLC, Jozef: Particípium l-ové slovies s infinitívnym kmeňom -i-, -e- v slovenských nárečiach. In: Slavica Pragensia, IV, Praha 1962a, s. 247 – 251.
- ŠTOLC, Jozef: Tvary 1. os. sg. a 1. os. pl. slovesa byť – som v slovenských nárečiach. In: Jazykovedný časopis, 1962b, roč. 13, č. 1. s. 37 – 43.
- ŠTOLC, Jozef: Slovenský tvar 3. os. pl. prez. sa a praslovanská dubleta *sęť. In: Jazykovedný časopis, 1963, roč. 14, s. 41 – 45.
- ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 179 s., 37 máp.
- ŠTÚR, Ludevít: Nauka reči slovenskej. I. Text (faksimile). 1. vyd. Na vydanie pripravili E. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2006. 216 s.
- The Oxford handbook of grammaticalization. Eds. H. Narrog – B. Heine. Oxford: Oxford University Press 2011. 912 s.
- TOPOLIŇSKA, Zuzanna: Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziś. Prace Językoznawcze 27. Wrocław – Wąsztat – Kraków: Ossolineum 1961. 288 s.

- TRAUGOTT, Elizabeth Closs: Subjectification and grammaticalisation. In: Subjectivity and subjectivisation. Linguistic Perspectives. Eds. D. Stein – S. Wright. Cambridge: Cambridge University Press 1995 (2005), s. 31 – 54.
- TRÁVNÍČEK, František: Příspěvky k dějinám českého jazyka. Brno: Filosofická fakulta s podporou ministerstva školství a národní osvěty v komisi knihkupectví A. Píša 1927, 126 s.
- TRÁVNÍČEK, František: Historická mluvnice československá. Praha: Melantrich 1935. 446 s. (citované podľa Kopečný a kol., 1980).
- TRÁVNÍČEK, František: K českým opsaným tvarům slovesným. In: Slovo a slovesnost, 1958, roč. 19, č. 1, s. 1 – 18.
- TRÁVNÍČEK, František, KOPEČNÝ, František: Ještě k českým opsaným tvarům slovesným. In: Slovo a slovesnost, 1959, roč. 20, č. 1, s. 80.
- TSENG, Jesse: A formal model of grammaticalization in Slavic past tense constructions. In: Current issues in unity and diversity of languages: collection of the papers selected from the CIL 18. Seoul: Linguistic Society of Korea 2009, s. 749 – 762.
- ULIČNÝ, Oldřich: O funkčních aspektech některých morfologických prostředků českého národního jazyka. In: Stylistyka, 2000, roč. 9, s. 209 – 215.
- VARSÍK, Branislav: Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 437 s.
- VARSÍK, Branislav: Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. In: Zborník FF UK, Historica 23. Red. B. Varsík. Bratislava 1972, s. 91 – 163.
- VÁŽNÝ, Václav: O niektorých zvláštnych formách slovesných v západoslovenských nárečiach a ich rozšírení (s mapou). In: SMS, II, Turčiansky Sv. Martin 1924, s. 127 – 129.
- VÁŽNÝ, Václav: O dialektických slovenských tvarech na -ch. In: MNHMA. Sborník vydaný na paměť čtyřicetiletého učitelského působení Prof. Josefa Zubatého na Univerzitě Karlově 1885 – 1925. Praha: Jednota českých filologů v Praze 1926. s. 329 – 338.
- VEČERKA, Radoslav: Ke genesi slovanských konstrukcí participia praes. act. a praet. act. I. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity, Brno, řada jazykovědná A, A7, 1959, s. 37 – 49.
- VEČERKA, Radoslav: Syntax aktivních participií v staroslověněštině. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1961. 180 s.
- VEČERKA, Radoslav a kol.: K pramenům slov. Uvedení do etymologie. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2006. 356 s.
- VONDRÁK, Václav: Vergleichende slavische Grammatik. 2. vyd. Göttingen 1924 (citované podľa Vážný, 1926).
- VYKYPĚL, Bohumil: Gedanken zur Grammatikalisierung (frei zusammenhängende Bemerkungen). Acta linguistica Lithuanica, 2005, roč. 52, s. 119 – 156.

- VYKYPĚL, Bohumil: Slavonic-Baltic addenda to the World lexicon of grammaticalization. In: *Jazykovedný časopis*, 2010, roč. 61, č. 2, s. 131 – 144.
- VYKYPĚL, Bohumil: Gramatikalizace a etymologie. In: *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová. Praha: Karolinum 2012, s. 95 – 97.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána: *Wege zum Neutschechischen. Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2013. 390 s.
- WEINGART, Miloš: *Rukověť jazyka staroslověnského*. Praha: Didaktický kruh klubu moderních filologů v Praze 1937. 248 s.
- WEINGART, Miloš: *Rukověť jazyka staroslověnského. Svazek 2*. Praha: Didaktický kruh klubu moderních filologů v Praze 1938. s. 249 – 480.
- What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 158). Eds. W. Bisang – N. P. Himmelmann – B. Wiemer. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG 2004. 353 s.
- WIEMER, Björn: Grammaticalization in Slavic Languages. In: *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Eds. H. Narrog – B. Heine. Oxford: Oxford University Press 2011, s. 740 – 753.
- WILLIS, David: Degrammaticalization and obsolescent morphology. Evidence from Slavonic. In: *Grammaticalization. Current Views and Issues*. Eds. K. Stathi – E. Gehweiler – E. König. Amsterdam/Philadelphia, PA: John Benjamins Publishing Company 2010, s. 151 – 177.
- WOLFRAM, Walt: Variation and language: Overview. In: *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2. vyd. Ed. K. Brown et al. Oxford: Elsevier 2006, s. 333 – 341.
- ZALIZŇAK, Andrej A.: *Drevnenovgorodskij dialekt*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury 2004. 872 s.
- ZALIZŇAK, Andrej A.: *Drevnenovgorodskije enklitiky*. Moskva: Jazyki slavjanskykh kul'tur 2008. 278 s.
- ZAMBOR, Ján: *Preklad ako umenie*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského 2000. 239 s.
- ZUBATÝ, Josef: *České sloveso*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd 1980. 76 s. (reprint podľa vydania z r. 1921).
- ŽIGO, Pavol: *Kategória času v slovenskom jazyku*. Bratislava: Univerzita Komenského 1997. 116 s.
- ŽIGO, Pavol: *Historická a areálová lingvistika. Studia selecta*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava 2011. 384 s.
- ŽIGO, Pavol: *Analogie a anomálie v substantívnej deklinácii slovanských jazykov*. Bratislava: Veda 2012. 176 s.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: *Nárečie troch slovenských obcí v Bakonyi s osobitným zreteľom na pozostatky aoristu*. Budapest: Vydavateľstvo učebníc 1986. 87 s.

SKRATKY BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

- ASJ I/1 – Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá – mapy (1968).
ASJ I/2 – Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť druhá – úvod, komentáre, materiály (1968).
ASJ II/1 – Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť prvá – mapy (1981).
ASJ II/2 – Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť druhá – úvod, komentáre (1978).
ASJ III/1 – Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Časť prvá – mapy (1981).
ASJ III/2 – Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Časť druhá – úvod, komentáre, dotazníky, indexy (1978).
ČJA 4 – Český jazykový atlas 4 (2002).
HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka (1991, 1992, 1994, 1995, 2000, 2005, 2008).
KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka (2003).
MSJ – Morfológia slovenského jazyka (1966).
Pramene 1 – Pramene k dejinám slovenčiny (1992).
Pramene 2 – Pramene k dejinám slovenčiny. 2 (2002).
Pramene 3 – Pramene k dejinám slovenčiny. 3 (2008).
PSP – Pravidlá slovenského pravopisu (2013).
Slowár – BERNOLÁK, Anton: Slowár slowenský, Češko-Laťinsko-Ľemecko-Uherský (1825 – 1827).
SNK – Slovenský národný korpus
SSJ – Slovník slovenského jazyka (1959, 1960, 1963, 1964, 1965, 1968).
SSN – Slovník slovenských nárečí (1994, 2006).
SSSJ – Slovník súčasného slovenského jazyka (2006, 2011, 2015).

SKRATKY JAZYKOV

bulh. – bulharský	psl. – praslovanský
čes. – český	rus. – ruský
chorv. – chorvátsky	sloven. – slovenský
ide. – indoeurópsky	slovin. – slovinský
lat. – latinský	srb. – srbský
luž. – lužický	stsl. – starosloviensky
mac. – macedónsky	ukraj. – ukrajinský
poľ. – poľský	

JAZYKOVÉ ZMENY V HISTORICKOM VÝVINE GRAMATICKÝCH TVAROV
Z ASPEKTU GRAMATIKALIZÁCIE
(NA PRÍKLADE VÝVINU SLOVENSKEHO PRÉTERITA)

Gabriela Múcsková

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK

Technický redaktor, návrh obálky: Mgr. Vladimír Radik

Obrázok na obálke: Starý hodinový stroj – © idal/Depositphotos.com

Korektúra anglického Summary: Associate Prof. Mark R. Lauersdorf, Ph.D.

Korektúra textu: autorka

Prvé vydanie

Rozsah: 192 strán (13,03 AH, 13,76 VH)

Náklad: 150 ks

Vytlačilo Polygrafické stredisko UK v Bratislave

2016

ISBN 978-80-223-4211-7

ISBN 978-80-223-4211-7

9 788022 342117